

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O‘RTA MAXSUS
TA‘LIM
VAZIRLIGI**

Muqimiy nomidagi Qo‘qon davlat pedagogika instituti

IJTIMOIIY FANLAR KAFEDRASI

XODJAYEV OLIMXON SHAVKATOVICH

“Sotsiologiya” fanidan qo‘llanma

TOSHKENT-2021

Sotsiologiya fani va qo'llanma haqida yoziladi

1-MAVZU. SOTSILOGIYANING FAN SIFATIDA VUJUDGA KELISHI

Reja:

- 1.Sotsiologiya fanining vujudga kelishi, predmeti va ob'ekti.**
- 2.Antik davr va Sharq mutafakkirlarining sotsiologik qarashlari.**
- 3.Sotsiologiyaning fanlar tizimida tutgan o'ziga xos o'rni.**

Tayanch iboralar: Sotsiologiya, Pozitivizm, tushunuvchan sotsiologiya, naturalism, sotsiologizm

Sotsiologiya fanining vujudga kelishida ijtimoiy-iqtisodiy, g'oyaviy-nazariy shart-sharoitlar. Kishilar jamiyatda doimo ro'y beradigan xilma-xil ijtimoiy hodisalarning mohiyati va sababini tushunishga asrlar davomida intilib kelganlar. Ko'pgina mutafakkir olimlar ijtimoiy munosabatlarning mohiyatini aniqlabgina qolmay, jamiyat taraqqiyotini boshqaruvchi kuch nimada, murakkab ijtimoiy voqealar va to'xtovsiz ro'y berayotgan o'zgarishlar tasodifiymi yoki ular muayyan ob'ektiv qonunlarga asoslanganmi, degan savollarga javob topishga intilganlar. Xullas, kishilik jamiyati nima, u qanday qonunlar asosida rivojlanadi, kishilar ijtimoiy taraqqiyot qonunlarini o'rganib, ularni o'z foydalariga ishlatishlari mumkinmi va shunga o'xshash ko'pgina masalalar uzoq davrlardan beri inson tafakkurini o'ziga jalb qilib kelgan. Bunday savollarga to'g'ri va aniq javob beradigan fanning paydo bo'lishi tarixiy zaruriyat edi. Ilmning sistemalashtirilgan bu sohasi XIX asrning o'rtalariga kelib yaratildi.

XVIII asr oxiri-XIX asr boshlarida Yevropadagi sotsiologik dunyoqarash xarakteri va mazmuni mazkur jamiyatdagi ijtimoiy o'zgarishlar bilan izohlanadi. Jamiyatning iqtisodiy va siyosiy hayotida yangi shaklli tuzilmalar paydo bo'ldi. Eski bilimlar o'rnini yangi nazariyalar egallab, falsafiy bilimlarda yangicha yondoshuvlar kuchaya boshladi. Xarakterli tomoni shundaki, sotsiologiya yangi pozitiv falsafa tamoyillarini asoslab beruvchi fan sifatida maydonga chiqdi. Jamiyat tuzilishi to'g'risidagi mavjud falsafiy-sxolastik g'oyalar tanqidga

uchrab, uning o'rniga tabiiy fanlar metodlariga mos keluvchi ijtimoiy tadqiqotlar taklif etila boshlandi. Sotsiologiya mustaqil fan sifatida XIX asrning birinchi yarmida vujudga keldi. Bu jarayon ijtimoiy hayotning murakkablashuvi va ilmiy bilimlarning tabaqalanishi tufayli yuzaga kelib, sotsiologiyaning falsafadan ajralib mustaqil fan sifatida faoliyat ko'rsatishiga imkon berdi. Natijada sotsiologiya ijtimoiy munosabatlarni nazariy tahlil qilishni ijtimoiy faktlarni empirik tadqiq qilish bilan qo'shib olib boruvchi mustaqil fanga aylandi.

Sotsiologiya lotincha “**societas**” – jamiyat va yunoncha “**logos**” – tushuncha, ta'limot ma'nosini anglatib, jamiyatning tarkibiga kiruvchi alohida institutlar, tizimlar, guruhlar va ularning o'zaro aloqadorligini o'rganuvchi fandır. Demak, sotsiologiya umumiy ma'noda jamiyat to'g'risidagi fandır.

Har qanday fan singari sotsiologiya fani ham o'zining izlanish ob'ekti va o'rganish predmetiga egadir. **Ob'ekt** bu – tadqiqotlar qaratilgan narsa (jamiyat). **Predmet** bu – o'rganilishi kerak bo'lgan muammo. (insonlar o'rtasidagi aloqa va munosabatlar).

O.Kont - pozitiv sotsiologiyaning asoschisi, uning sotsiologiyani mustaqil fan sifatida yaratishdagi dastlabki rejalari. Sotsiologiya fan sifatida XIX asrning 30-yillarida shakllanib, bu tushuncha fanga frantsuz faylasufi Ogyust Kont tomonidan kiritilgan. Sotsiologiya ijtimoiy falsafaning masalalarini yanada konkretlashtirish, empirik sotsial tadqiqotning rivojlanishi oqibatida shakllandi. Frantsuz faylasufi O. Kont (1798 - 1857) tomonidan 1839 yilda “Pozitiv falsafa kursi” asarining uchinchi tomi chop etilganidan boshlab “sotsiologiya” faniga asos solindi. U o'z asarida birinchi bor jamiyat hayotini o'rganish vazifasini bajaradigan “sotsiologiya” tushunchasini qo'llagan. Shuning uchun O. Kontni sotsiologiyaning asoschisi – “otasi” deb ham atadilar. O. Kont o'z ta'limotini pozitiv, ya'ni ilmiy asoslangan falsafa deb baholaydi.

Dastlab pozitiv bilim tabiiy fanlar sohasida qo'llanilgan bo'lib, keyinchalik sotsiologiyada qo'llanildi. “Pozitiv usul” bu ilmiy kuzatishlar, eksperiment va taqqoslash usullari yordamida to'plangan

empirik ma'lumotlarni nazariy tahlil qilishdan iboratdir. O.Kont yangi fanni yaratar ekan, taxminan quyidagicha fikr yuritgan: “jamiyatni uning turli-tuman namoyon bo'lish jihatlarida anglash uchun falsafaning o'zi etarli emas. Jamiyatni boshqa masalalar bilan bir qatorda emas, balki maxsus tarzda faqat unga e'tibor bergan holda o'rganadigan maxsus fan kerak. Jamiyat to'g'risidagi yangi fan mustaqil bilim sifatida shakllanishi uchun u bilishning falsafiy metodini rad etishi va o'zining metodini o'ylab topishi kerak. Ammo hozircha uning o'z metodlari yo'q ekan, sotsiologiya tabiatshunoslikdan kuzatish, eksperiment va solishtirma tahlil kabi usullarni o'zlashtirishi lozim”. O.Kont sotsiologiya fanini yosh, lekin ahamiyatiga ko'ra eng murakkab va eng muhim fan hisoblagan. U yangi fanni insoniyatning baxt- saodatga erishuvida to'g'ridan- to'g'ri ta'sir ko'rsatadi deb ta'kidlagan.

Yana bir fransuz sotsiologi Emi Dyurkgeymning fikricha, sotsiologiya fanga aylanishi uchun, “sotsial faktlarni” o'rganishi, “sotsial faktlarni buyumlar kabi o'rganish lozim” deb jamiyatda yuz berayotgan o'zgarishlarni alohida empirik tarzda o'rganishni ilgari surgan. Ko'zga ko'ringan buyuk sotsiologlardan biri Maks Veber sotsiologiya fani to'g'risida gapirar ekan, uni shunday tushuntirgan; “...tabiiy olamni tadqiq etishda qo'llaniladigan tartiblardan foydalangan holda, insonlar hayotini ham o'rgana olishimiz mumkin, deb o'ylash unchalik ham to'g'ri emasdir. Inson- fikrolvchi va mulohaza yurituvchi mavjudotdir; biz qilayotgan ishlarimizga ko'proq ma'no va ahamiyat beramiz va inson hulq- atvori bilan shug'ullanadigan har qanday fan, bu omilni albatta hisobga olishi lozim.” deb tushuntirgan.

Antik davrning qomusiy olimlari va Sharq mutafakkirlarining ijtimoiy-falsafiy ta'limotlari (Platon, Aristotel, Forobiy, Ibn Haldun va boshqalar) zamonaviy sotsiologiyaning muhim manbalari sifatida. Jahon sotsiologiya fanining namoyandalaridan biri Robert King Merton (1910 yilda tug'ilgan) shunday degan edi: “**Sotsiologiya** – bu o'ta qadimiy predmetni o'rganish to'g'risidagi juda yosh fan”. Bundanda aniq ta'rifni topolmaysiz. Biz hozir jamiyat deb ataydigan ta'rifga

insonlar qadim zamonlardayoq qiziqishgan. Jamiyat tuzilishi haqidagi dastlabki va ancha to'liq tasavvurni antik davr faylasuflari berishgan.

Ijtimoiy hayot rivojlanishi qonuniyatlarini o'rganishga qaratilgan ta'limotlar, qarashlar eramizdan avvalgi IV asrdayoq yunon faylasuflari

Aflotun (eramizdan avvalgi 427-347 yil)ning “Qonunlar”, “Davlat to'g'risida”,

Arastu (eramizdan avvalgi 384-322 yil)ning “Siyosat to'g'risida”, “Metafizika”, “Etika”,

Protagor (eramizdan avvalgi 490-420 yil)ning “Haqiqat” kabi asarlarida yoritilgan.

Antik davrdagi birinchi sotsiologlarni ijtimoiy faylasuflar deyishadi. Ularning orasida ikkita buyuk mutafakkirni ko'rsatib o'tish mumkin – Aflotun va Arastu. Ular hozirgi sotsiologlar kabi an'analarni, urf-odatlarini, insonlarning fe'l-atvorlari va o'zaro munosabatlarini o'rganishgan, faktlarni umumlashtirishgan, jamiyatni takomillashtirish bo'yicha amaliy tavsiyalar bilan tugaydigan kontseptsiyalarni tuzishgan. Aflotunning “**Davlat**” asari “Umumiy sotsiologiya” bo'yicha tarixdagi birinchi risola hisoblanadi. Buyuk mutafakkir ijtimoiy stratifikatsiyaning dunyodagi birinchi nazariyasi asoslarini ishlab chiqadi, unga ko'ra har qanday jamiyat uchta sinfga ajratilgan: davlatni boshqaruvchi donishmandlardan iborat oliy sinf; uni g'alayon va tartibsizliklardan saqlovchi jangchilardan iborat o'rta sinf; hunarmandlar va dehqonlarni o'z ichiga oluvchi past sinf. Antik davrning yana bir qomusiy donishmandi Arastu esa stratifikatsiya nazariyasining o'z variantini taklif qildi. Unga ko'ra o'rta sinf tartibning tayanchi sifatida ko'riladi. Undan tashqari yana ikkita sinf mavjud bo'lgan – boy plutokratiya va mulkdan mahrum proletariat. Arastu o'z davridagi mavjud stratifikatsion, ya'ni ijtimoiy tabaqalashuv tartiblarini qo'llab-quvvatlaydi. Arastu komil inson, komil fuqaro, adolatli davlat xususidagi qarashlarini ilmiy asoslashga intildi. Komil inson tarbiyasi shaxsning o'z davlatiga bo'lgan yuksak vatanparvarligini, o'z ijtimoiy-siyosiy tuzumiga sadoqatni

shakllantirishdan boshlanadi. Komil fuqaro tarbiyasi esa har tomonlama mukammal davlat tartibotini yuzaga keltirishdan boshlanadi. Demak, komillik tizimidagi «davlat-fuqaro-inson» tartiboti Arastuning davlat va jamiyatni mukammallashdan iborat sotsiologik kontseptsiyasini tashkil etadi. U jamiyat a'zolarining ma'naviy-mafkuraviy tarbiyasi masalasida umumdavlat nuqtai nazarida turdi. Jamiyatning tarbiyaviy vazifasi xususiy shaxslar yoki alohida guruhlar qo'lga topshirib qo'yilmasligi lozim. Xullas, Aristotel antik dunyo sotsiologiyasi tarixini eng mazmundor davri bo'lmish grek sotsiologiya maktabiga mantiqiy yakun yasagan. Uning sotsiologik qarashlari dastlab qadimgi Rimning sotsiologiya maktabi namoyondalari (Tsitseron, Lukretsiy, Vergiliy, Goratsiy, Ovidiy) ga hayotbaxsh ilhom bag'ishladi, so'ngra esa o'rta asrlar sharqining buyuk mutafakkirlari Forobiy, Beruniy, Ibn Sino, Ibn Rushdlar dunyoqarashlariga o'z ta'sirini ko'rsatdi.

Movarounnahr jamoatchilik fikri tarixini o'rganishda Moturidiya maktabining asoschisi Abu Mansur al-Moturidiy asarlari muhim o'rin tutadi. Uning asarlarini nafaqat dinshunoslik, balki jamiyat, jamoa, ijtimoiy jarayonlar va xususan shaxs haqidagi ta'limot sifatida yondashish, ularni Movarounnahr hududi hayot tarzi, mentalitetiga muvofiq keluvchi, ularni g'oyaviy, e'tiqodiy yakdillikka undovchi yaxlit ilmiy sotsiologik kontseptsiya sifatida baholash va har tomonlama o'rganish maqsadga muvofiqdir. Inson shaxsi va mavqei masalasi uni turli ijtimoiy-siyosiy, kerak bo'lsa, diniy tazyiqlardan himoya qiluvchi al-Moturidiyning murosaviy muvozanat kontseptsiyasini, islomni anglash jarayonlaridagi ijobiy jihatlar yig'indisigina emas, balki Movaraunnahrdagi real ijtimoiy-siyosiy muhit, xalq turmush tarzi, mentaliteti, boy madaniy-tarixiy tajribasi bilan boyitilgan insoniy yondashuvlar sintezi, deb, baholash maqsadga muvofiqdir.

Al-Motruidiy jabariylarning, insonning hamma amallari oldindan uning taqdiriga yozib qo'yilgan, shu boisdan u o'zi qilayotgan ishlarga mas'ul emas, degan nuqtai nazarini ham qadariylarning, Oллоh inson

faoliyatlari va amallarining himoyachisi emas, degan nuqtai nazarini ham asosli tanqid qilib, inson yaxshi va yomon amallarni o'z erkiga ko'ra tanlashi va bu yo'lda Ollohning madadini olishi nazariyasini ilgari suradi. Shu asoslarda al- Moturidiy Movaraunnahr jamoatchilik fikrining ma'naviy asoslari kuchli insoniy mazmun bilan boyitilishiga katta hissa qo'shdi.

Markaziy Osiyoning mutfakkirlari bo'lmish Abu Nasr Farobiy, Abu Rayhon Beruniy, Ibn Haldun, Zahiriddin Muhammad Bobur Mirzo kabi ulug' allomalar ham o'z davri ijtimoiy hayotning turli sohalarini ilmiy asosda tadqiq qilganlar va o'zlarinig ijtimoiy qarashlarini asarlarida yozib qoldirganlar.

Movaraunnahrda tabiat va jamiyatni sotsiologik anglash va o'rganish ulug' mutafakkir Al-Forobiy tomonidan jiddiy kengaytirildi. U Abu Mansur al-Moturidiy tomonidan ilmiy-teologik jihatdan asoslangan inson erki nazariyasini yanada rivojlantirdi. U o'zining «Fozil odamlar shahri» asarida insondagi insonlik mohiyati o'zlikni anglashdan boshlanishi, fozil shaxs voqea va xodisalarning mohiyatini idrok eta bilishini, mohiyatga intilish haqni tanish ekanligini, insonga berilgan ruh aqlni rivojlantirishga, unga quvvat bag'ishlashga mas'ul ilohiy kuch ekanligini, aql esa inson tomonidan narsalarni mohiyatan tanlab farqlashga ko'mak berishini asoslab beradi. Farobiy olamni anglashda vorisiylik omilini juda katta kuchga ega ekanligini alohida qayd etadi. Uning fikriga ko'ra, inson barcha haqiqatlarni o'zining qisqa umri davomida anglashga, tabiat va jamiyatning barcha siru-asrorlarini tushunib, idrok eta olishga qodir emas. Shu boisdan u o'zidan oldinga ajdodlari tomonidan bildirilgan fikr-xulosalarni boricha shubhalanmay o'zlashtirishi zarurligi, ilm-ma'rifat bobida etuk donishmandlar fikrlariga ergashishi lozimligini alohida ta'kidlaydi. Farobiy jamiyatning boobro' shaxslari, olimlari, oqil kishilari ijtimoiy taraqqiyotning harakatlantiruvchi kuchlaridir, deb hisoblaydi. Farobiy o'sha paytdayoq ijtimoiy fikrning ahamiyati katta ekanligini chuqur anglab, zamonaviy sotsiologiyada ko'p qo'llanuvchi ekspertlar, ya'ni o'z davrining etuk donishmandlari fikrlariga tayanib

ish tutish zarurligiga urg'u beradi. «Donishmandlarga ishonib, ularga ergashuvchi odamlar o'sha narsalarni donishmandlar bilganday bilib oladilar. Zero, donishmandlarning bilimlari, eng yaxshi bilimlardur».

Abu Rayhon Beruniy o'zining "Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar", "Minerologiya", "Hindiston" asarlarida ijtimoiy hayot masalalarini yoritgan.

"Mineralogiya" asarining muqaddimasida inson va ijtimoiy adolat to'g'risidagi qimmatli fikrlarni bayon etgan. Beruniy o'z davrining etnosotsiologi ham edi. "Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar" asarida turli xalqlar: forslar, yunonlar, yahudiylar, xristian molikiylar va xristian nasturiylar, majusiylar, sobitlar, budparast arablar, musulmon arablar, turklar to'g'risida qimmatli ma'lumotlar yozib qoldirgan. Abu Rayxon Beruniy (973-1048) ham olamni anglashda vorisiylik omili katta kuch ekanligini ta'kidlaydi.

Beruniy ijtimoiy nazariyalar sohasida samarali ijod qilgan. U sotsiologiyada jug'rofiy yo'nalishning tamal toshini qo'ygan olimlardan biri edi. Beruniy sotsial hodisa va jarayonlarni tushuntirishda kishilarning ehtiyojlari omilining ahamiyatini ko'rsatib o'tadi. Xususan odamlarning bir-birini himoya qilish ehtiyoji, muomala ehtiyoji (undan nutq kelib chiqqan), moddiy va ma'naviy ehtiyojlari (ulardan ilmiy dunyoqarash hamda fanlar kelib chiqqanligi)ni ajratib ko'rsatadi.

Abu Ali Ibn Sino falsafiy ilmlarni ikkiga bo'ladi: nazariy va amaliy. Nazariy ilmlarni inson faoliyati bilan bog'liq bo'lmagan predmet va narsalar to'g'risidagi haqiqiy bilim deb ta'riflaydi. Amaliy ilmlarning ob'ekti esa inson faoliyatidir.

Ibn Sino jamiyatda insonlar o'zaro bir-birlariga yordam berish asosida yashashlari kerak deb ta'kidlaydi. Bundan tashqari jamiyat kishilarning o'zaro kelishuvi asosida qabul qilinadigan adolatli qonunlar yordamida boshqarilishi zarur degan ilg'or g'oyani ilgari surgan. Bunda bu jamiyatning hamma a'zolari qonunlarga itoat etishlari shart. Qonunni buzish va adolatsizlik jazolanishi kerak. Ibn Xaldun (Ibn Xaldun Abdurahmon Abu Zayd (1332-1406)) arab tarixchisi va

mutafakkiri. U o'zining «Sotsiologiya» (arab.ilm al-ijtimo) faniga oid dadil fikrlarini o'rtaga tashlagan va Sharqda haqli ravishda shu fan asoschilaridan biri hisoblanadi. Uning «Kitob ul-Ibar» (1370) asarining muqaddima qismida tarixiy sotsiologik nazariyasi bayon etilgan. Insoniyat ijtimoiy fikri tarixida birinchi bo'lib, jamiyat, uning ichki rivojlanish qonuniyatlari va taraqqiyot an'analari haqidagi fanni yaratgan. Sharqning yetuk sotsiologi bo'lgan Ibn Xaldun «Muqaddima» (1381) asarining «Kirish» qismidagi dastlabki bo'limni «Kishilarning umumiy ijtimoiy hayoti to'g'risida» deb nomlangan.

Kishilar mavjud ekan, ularning ehtiyoj va intilishlari o'rtasida farq bo'lishi tabiiy va ayrim aholi guruhlari va shaxslar o'rtasida kelishmovchilik, qarama-qarashliklar sodir bo'ladi. Bu esa tartib o'rnatish va tashkil qilish ishlarini o'rtaga qo'yadiki, buni «hokimiyat» amalga oshiradi. Bu g'oya ham Ibn Xaldun qarashlarining muhim xulosalaridandir. Ibn Xaldun mulkni va mulkiy munosabatlarni tartibga soluvchi va himoya qiluvchi kuch esa davlatdir, deb yozadi. Noroziliklarning bosh sababchisi hukmron sinf vakillarining adolatsizlik va zo'ravonlikka asoslangan siyosati natijasidir. Uning nazarida shoh 2 toifaga: adolatli va adolatsiz shohga bo'linadi. Yaxshi hukmdor shunday hukmdorki, uning siyosati kuchini xalqi zo'r-bazo'r sezadi va u o'z fuqarolari bilan yumshoq, adolatli muomalada bo'ladi. Chunki o'z siyosatini adolat asosiga qurgan shohning fuqarolari kuchli va erkin bo'ladi, buning oqibatida ular qudratli yaratuvchi kuchga aylanadilar. Shu bois mutafakkir shohlarga maslahat berib, xalq erkinligini haddan ortiq bo'g'maslikka va erkinlik berishga chaqiradi: «Agar tarbiya kuch ishlatish, qo'rqitish yo'li bilan bo'lar ekan, u xoh o'quvchi, xoh qul, xoh xizmatkor bo'lsin, ularga qo'rqinch tahdid qilib turadi, natijada fuqaro ruhining o'sishiga xalaqit beradi, harakatchanlikni sindiradi va uning o'rniga yalqovlik, aldash, yolg'onchilikni kuchaytiradi. Bu sifatlar aynan shu zo'ravonlik ta'sirida sodir bo'ladi. Ular qalbi befarqlik bilan to'ladi, yaxshi va fazilatli sifatlar o'rnini ahmoqona, yomon sifatlarni qabul qilib, pastlarning eng pastiga aylanadi».

Alisher Navoiyning «Mahbub ul -qulub» asarida bevosita o'z davridagi deyarli barcha ijtimoiy guruh va tabaqalarga tavsif beriladi va ularning qaysi biri yaxshi yoki yomon, qaysi biri insoniylikka, xalqqa, mamlakatga foydali yoki zararli ekanligi bayon etiladi. Ulug' mutafakkir jamiyatdagi yuzdan ortiqroq ijtimoiy tabaqa xususiyatlarini aniqlab, ularning mamlakat ijtimoiy tizimidagi o'rni va faoliyat imkoniyatlarini ravshan ifodalab beradi. Mazkur sotsiologik tasniflashdan maqsad, ularni ijtimoiy foydalilik darajalarini oshirish ekanligi asarning mazmunini tashkil etadi. Zero, jamiyatdagi tasnifning qanday ekanligini bilish ularning mazmunini yaxshilashga yo'l ochadi. «Shu jihatdan, - deb yozadi Alisher Navoiy, - hamsuhbatlarni va do'st-yoronlarni bu hollardan ogoh va xabardor qilmoq vojib ko'rindiki, toki ularda har toifani xislati haqida bilimlar va har tabaqaning ahvoli haqida tushunchalari bo'lg'ay».

Zahridin Muhammad Bobur ham «Boburnoma» asarida o'z davri ijtimoiy hayoti voqeligini, inson shaxsi xususiyatlarini, yaxshi va yomon tomonlarini, Andijondan – Hindistonga qadar bo'lgan ulkan hududda yashagan xalqlarning ijtimoiy jihatlarini shaxsiy kuzatishlari, ilmiy tadqiqotlari asosida o'rgangan va yozib qoldirgan.

Yuqorida nomlari zikr etilgan buyuk mutafakkirlar yashagan davrda sotsiologiya hali mustaqil fan sifatida shakllanmagan edi. Ularning ijtimoiy hayot jarayonlari to'g'risidagi ilmiy tadqiqotlari natijalari esa ijtimoiy – falsafiy qarashlar tarzida namoyon bo'lgan.

G'arb sotsiologiyasi klassiklarining ishlarida sotsiologiyaning ob'ekti va predmeti muammosi. XVIII–XIX asrlardagi ko'pgina evropalik mutafakkirlar, jumladan, Volter, Didro, Kant, Gegel, Gobbs, rasmiy tarzdagi sotsiologiya fani paydo bo'lishidan ancha oldin insonlarning fe'l-atvori, ijtimoiy axloq va an'analari, xalqlarning xarakteri, ijtimoiy tipajlarning xulq-atvori to'g'risida yozishgan.

«**Sotsiologiya**» atamasi faqat XIX asr boshida – 1838 va 1840 yillar oralig'ida paydo bo'ldi. Uni frantsuz olimi Ogyust Kont (1798–1857) yaratdi. Birinchidan, uni eng kuchli va samarali falsafiy yo'nalishlardan biri, ya'ni pozitivizmning asoschisi sanashadi.

Ikkinchidan, u qudratli empirik fan – sotsiologiyaning otasi hisoblanadi. O.Kont unga nom berdi, uning predmeti va metodlarini belgiladi. Fanga sotsiologiya nomini bergan O.Kont o'z ijodida taraqqiyot, siyosiy va iqtisodiy erkinlik ideallariga tayangan holda, u fan va ma'rifat yordamida barcha ijtimoiy muammolarni hal etish mumkinligiga umid qiladi. Nosog'lom jamiyatni qanday davolash mumkin degan savolga Kont shunday javob beradi: «tabiatshunoslik fani qanday bo'lsa, jamiyat haqida ham xuddi shunday aniq va ob'ektiv fanni yaratish kerak». Kontning takidlashicha, jamiyatdagi ijtimoiy muvofiqlik – bu shaxslar va ijtimoiy qatlamlar manfaatlarining bir-biriga mosligidir. Kontning jamiyatni yaxlit organism sifatida tushunishi, mehnatning ijtimoiy adolat asosida taqsimlanishi, ijtimoiy barqarorlik shartlari va omillari, turli guruh va qatlamlar manfaatlarini moslashtirishda davlat va shaxslarning orni tugrisidagi fikrlari bugungi kunda ham muhimdir.

O.Kontning ko'pgina g'oyalari, avvalo tabiat va jamiyat haqidagi fanlarning ijobiy ko'rsatmalaridan sotsiologiyada foydalanish, shuningdek yaxlit sotsial organism bo'lgan jamiyat haqidagi tasavvurlarini qabul qilib uni rivojlantirgan mutafakkirlardan biri Gerbert Spenserdir. (1820-1903).

G.Spenser sotsiologiyadagi organizmga oid maktabning asoschisi hisoblanadi. U o'zining organizmga oid nazariyasini va sotsial evolyutsiya tushunchasini “Ilmiy, siyosiy va falsafiy tajribalar” asarida atroflicha bayon etgan.

G.Spenser jamiyatni tabiiy, eng avvalo biologik qonunlar asosida rivojlanuvini tirik organism sifatida qaragan. U jamiyatni jonli biologik organizmga o'xshatadi. Ushbu fikrni asoslash maqsadida u quyidagi dalillarni keltiradi:

1. Jonli organism sifatida har qanday jamiyat ham o'sish va rivojlanish jarayonida o'z massasidan ortib boradi;
2. U va boshqalari murakkablashadi;
3. Uning qismlarining tobora bir-biriga bog'liqligi kuchayib boradi;

4. Uni tashkil etgan birliklar goho paydo bo'lib va yo'q bo'lib turishiga qaramay, bir butun holda yashashni davom ettiradi.

O.Kontning vatandoshi Emil Dyurkgeymni amaliy sotsiologiyaning kashfiyotchisi deyishadi. U hozirgacha qo'llanib kelinayotgan funktsional tahlil metodologiyasini yaratgan, o'z joniga qasd qilish muammosini chuqur tahlil qilgan. Uning bu ishlari bugungi kunda ham sotsiologik tadqiqot qanday bo'lishi kerakligiga mukammal misol bo'lib xizmat qilmoqda. Emil Dyurkgeym (1858–1917) O.Kontning pozitivizm metodologiyasini chuqurlashtirdi, ko'p hollarda esa uni qayta yo'naltirdi. Dyurkgeym ijtimoiy faktlarga tayanishni va ularning statistik o'rganishni taklif qiladi: u bir ijtimoiy faktlarni (o'z joniga qasd qilish) boshqa ijtimoiy faktlar (integratsiya) yordamida tushuntiradi. Dyurkgeym zamonaviy sotsiologiyaning yangi metodologiyasini beradi. Uning metodologik pozitsiyasiga ikkita xususiyat xos: **naturalizm** – jamiyat qonunlarini tabiat qonunlariga o'xshashligi asosida tushunish hamda **sotsiologizm** – ijtimoiy voqelikning o'ziga xosligi va avtonomligini, uning individlardan ustunligini tasdiqlash.

Dyurkgeym ayni paytda ham o'zining dolzarblik qiymatini yo'qotmagan anomiya nazariyasi asosini yaratgan. Uning ijtimoiy mehnat taqsimoti, mexanik va organik hamjihatlik, ijtimoiy fakt mohiyati, kollektiv ong va qadriyatlar, din evolyutsiyasi haqidagi ta'limoti jahon sotsiologiyasining oltin fondiga kirgan.

Nafaqat Frantsiya, balki Germaniya ham jahonni buyuk sotsiologlari – Maks Veber, Georg Zimmel, Ferdinand Tennes bilan lol qoldirgan. Masalan, bugungi kunda Veberning 30 dan ziyod jilddan iborat asarlar to'plami nashr etilgan. Nemis mutafakkiri Maks Veberni (1864–1920) ikkilanmasdan sotsiologiyaning Leonardo da Vinchisi deyish mumkin. Uning asosiy nazariyalari bugun sotsiologiya fanining poydevorini tashkil etadi: ijtimoiy harakat va motivatsiya, mehnatning ijtimoiy taqsimoti, begonalashuv, kasbga moyillik haqidagi nazariyalar. U din sotsiologiyasi, iqtisodiy sotsiologiya va mehnat sotsiologiyasi, shahar sotsiologiyasi asoslarini, byurokratiya nazariyasini, ijtimoiy

stratifikatsiya va statusli guruhlar kontsepsiyasini, siyosatshunoslik va hokimiyat instituti asoslarini, jamiyatning ijtimoiy tarixi va ratsionalizatsiya haqidagi ta'limotni, kapitalizm evolyutsiyasi va mulkchilik instituti to'g'risidagi ta'limotni ishlab chiqdi. M.Veberning yutuqlari shu qadar ulkanki, ularni sanab tugatib bo'lmaydi. Ideal tiplarning kiritilishi uning metodologiya sohasidagi eng asosiy yutuqlaridan biri hisoblanadi. Hozirgi kunda M.Veber sotsiologiyasi haqiqiy uyg'onish davrini boshidan kechirmoqda. Uning falsafiy sotsiologik qarashlarining ko'p tomonlari yangidan qayta anglanmoqda. Veberning «Haqiqiy ilm faqat mavjud narsalar haqida fikr yuritadi, taxminiy narsalarni rad etadi» - degan fikrini sotsiologiyaning aniq fanlar qatoriga yaqinlashtirishga bo'lgan harakat sifatida baholashimiz mumkin.

M.Veber hamda uning hamkasblari F.Tennis (1855–1936) va G.Zimmelning (1858–1918) sharofati bilan nemis sotsiologiya maktabi Birinchi jahon urushiga qadar jahon sotsiologiyasida ustunlik qildi. F.Tennis o'zining «Jamo va jamiyat» (1887) deb nomlanuvchi bosh asarida keyinchalik klassik tipologiyaga aylangan ijtimoiylik tipologiyasini, ya'ni bevosita shaxsiy va qarindoshchilik munosabatlari hukmron bo'lgan jamoa va formal institutlar ustuvor bo'lgan jamiyatni taklif qiladi.

Birinchi bosqichda (XIX asr oxiri – XX asr boshi) uchta mamlakat: Frantsiya, Germaniya, Angliya jahon sotsiologiya fanining markazi hisoblangan. Albatta, boshqa mamlakatlarda ham milliy sotsiologiyaning rivoji uchun ko'p ish qilgan ajoyib mutafakkirlar bo'lgan. Masalan, rossiyalik Pitirim Sorokinni (1889–1968) sotsiologik muammoni qamrashida universalligi, jahon sotsiologiyasiga qo'shgan nazariy va metodologik ahamiyati jihatidan M.Veber bilan tenglashtirish mumkin. Rossiyada tug'ilib, AQShda vafot etgan aynan shu mutafakkir sotsiologiyaning dong'ini yoydi.

XX asrning 20-yillaridan boshlanib, hozirgi kungacha davom etayotgan keyingi bosqichda jahon sotsiologiyasi markazi AQShga ko'chadi va bu erda sotsiologiya faniga davlatdan ancha ko'mak va

ko'pchilik universitetlarning tezda yordami tegadi. Doktorlik darajasini beruvchi dunyodagi birinchi sotsiologiya fakulteti 1892 yili Chikago universitetida paydo bo'ladi. 1910 yilga kelib, Amerika universitetlari va kollejlarning aksariyati talabgorlarga sotsiologiya kurslarini taklif qila boshlaydi.

Sotsiologiya tabiatiga aynan yangicha nazari tufayli Amerika tez orada ilmiy sotsiologiyani yaratish borasida Evropadan o'zib ketadi. Ammo sotsiologlari ko'p bo'lishiga qaramasdan, Amerika dunyoga faqat bitta haqiqiy milliy oqimni – simvolik interaksionizm oqimini va faqat bitta buyuk sotsiologni - Tolkott Parsonsni (1902–1979) bera oldi. U jamiyatning barcha darajalarini va ijtimoiy materiya harakatining barcha shakllarini tushuntirib bera oladigan keng qamrovli sotsiologik nazariyani yaratishga urindi. U kishilik voqeligining xilma-xil ko'rinishlarini qamrab oluvchi mavhum tushunchalarning ulkan deduktiv tizimini yaratishga muvaffaq bo'ldi.

Sotsiologiya bir yarim asrdan ko'proq vaqt davomida mavjud. Bu vaqt ichida unda turli tendentsiyalar, yo'nalishlar va maktablar shakllandi. Ularning har biri o'z predmetlarini aniqladilar va uning doirasida ma'lum yutuqlarga erishdilar. Biroq, hozirgi vaqtda va sotsiologiyaning butun taraqqiyoti davomida uning mavzusini chuqurlashtirish va aniqlashning murakkab jarayoni mavjud edi. Buning sababi nimada? Sotsiologiya fani predmeti tadqiqot o'tkazish faoliyati natijasi sifatida namoyon bo'ladi. Shuning uchun, sotsiologiyaning tarixiy rivojlanish bosqichlari davomida uning predmeti to'g'risidagi tushuncha ham o'zgarib borgan.

Gap shundaki, biz shiddatli va chuqur o'zgarishlar davrida, odamlar o'rtasida yangi sivilizatsiya va yangi munosabatlarning shakllanishi davrida yashayapmiz. Bugungi kunda insoniyat azob bilan ko'plab global savollarga javob izlamoqda: jamiyat nima? bu qanday ishlaydi? Qayerga ketayapmiz? Ularga javoblar faqat aniq, faqat mohiyatiga ko'ra konstruktiv bo'lishi kerak. Bundan tashqari, yagona sotsiologik bilimga ehtiyoj bor, chunki bu butun sivilizatsiya taqdiri haqida.

Sotsiologiyaning predmeti, albatta, zamonaviy dunyoning ziddiyatli yaxlitligini nazariy anglash bo'lishi kerak. Ushbu fanning "dramasi" shundan iboratki, u insoniyat holatining mohiyatini o'rganishi va tushuntirishi kerak, aynan shu maqsadda u bugungi kunda paydo bo'lgan va mavjud.

Uning **ob'ekti** zamonaviy jamiyatdir.

Shu bilan birga, ob'ektni (jamiyatni) yaxlit o'rganish uning barcha xususiyatlarini, qirralarini va munosabatlarini qamrab olishga imkon bermaydi. Ertami-kechmi olimlar sotsiologiya fanining predmetini tashkil etadigan faqat uning ayrim jihatlarini o'rganishga e'tibor berishlari kerak, ya'ni. sotsiologiyaning predmeti oddiy odamlarning kundalik hayotidir.¹

Sotsiologiya predmetiga Vesbsterov lug'atida «...sotsiologiya insonlarning sotsial guruhlarning vakili sifatida, birgalikdagi hayotining tarixi, rivojlanishi, tashkil topishi va muammolarini o'rganuvchi fan», deb berilgan. Turli sotsiologik ta'limot va yo'nalishlar vakillari sotsiologiya fani predmeti to'g'risida turlicha fikrlar bildirganlar. Jumladan, sotsiologiya fani asoschisi O. Kont sotsiologiyani jamiyat to'g'risidagi pozitiv fan deb hisoblagan. Amerikalik sotsiolog Dj. Smelzer o'zining "Sotsiologiya" darsligida sotsiologiya jamiyat to'g'risidagi fan ekanligini ta'kidlaydi. E. Dyurkeym esa sotsiologiya predmetini ijtimoiy ma'lumotlardan iborat deb bilgan. U sotsiologiya buyuk falsafiy ta'limotlardan yuzaga kelganligini e'tirof etadi va doimo qandaydir falsafiy yondashuvlarga suyananligini ta'kidlaydi. **Sotsiologiya** – deb yozadi Dyurkgeym – allaqachon mustaqil fan bo'lib shakllangan, o'z predmetiga ega va shu tufayli o'z ishi bilan shug'ullanishi kerak. Sotsiologiya, sotsial dalillar xaqidagi fan bo'lib, uning ostida siyosiy, huquqiy, axloqiy, diniy va boshqa g'oyalar, qoida va qadriyatlar yotadi, deydi u. Yana Nemis sotsiologi G. Zimmelning ta'rificha, sotsiologiya - xususiy ijtimoiy fanlarning bilish nazariyasidir. Ya'na bir nemis sotsiologi M.

¹ Барулин В.С. Социальная философия. – М., 1993.

Veberning fikricha, sotsiologiya ijtimoiy xulq to'g'risidagi fandır. Ijtimoiy xulqni M. Veber insoniy munosabatlardan iborat deb bilgan. Ijtimoiy xulq esa o'z navbatida ijtimoiy mohiyatga egadir.

Mashhur rus sotsiologi P. A. Sorokinning sotsiologiya fani predmeti to'g'risidagi fikri umumiy ma'noga ega bo'lib, u "jamiyat yoki ijtimoiy hodisalardan iborat", deb hisoblagan. Jamiyat esa ruhiy aloqadorlikka ega bo'lgan birliklar majmuidan iborat. Sotsiologiya xuddi shunday o'zaro aloqadorlikliklardan iborat jamiyat hayotini o'rganadi.

Yana bir rus sotsiologi V. A. Yadovning fikricha, "sotsiologiya - jamiyatning bir butun organizm ekanligi, ijtimoiy munosabatlarning bir butunligi to'g'risidagi fandır". Mashhur sotsiolog G. B. Osipov o'zining "Sotsiologiya" o'quv qo'llanmasida sotsiologiya - ijtimoiy tizimlarning funktsionallashuvi va rivojlanishi to'g'risidagi, umumiy va o'ziga xos ijtimoiy qonun va qonuniyatlari, bu qonun va qonuniyatlarning shaxs, ijtimoiy birliklar, sinflar, xalqlar faoliyatidagi yuzaga kelish va amal qilish shakllari to'g'risidagi fan deb, - ta'riflagan.

Yuqorida keltirilgan fanlardan xulosa qilib aytish mumkinki, sotsiologiya ijtimoiy birliklar, tashkilotlar, jarayonlar va munosabatlarning yuzaga kelishi, funktsionallashuvi va rivojlanishi qonuniyatlarini o'rganuvchi fandır. Shu bilan birga jamiyatning rivojlanib borishi bilan sotsiologiyaning mazmuni ham yanada boyib, rivojlanib boradi, uning o'rganish ob'ekti qamrovi kengayadi, tadqiqot usullari ham yanada mukammallashib boradi.

Sotsiologiyaning boshqa fanlar bilan munosabati. Sotsiologiya va falsafa. Sotsiologiya falsafa fani bilan uzviy bog'liqdir. Sotsial falsafa qonun va kategoriyalari bevosita umumsotsiologik nazariya va kontseptsiyalarni o'z ichiga oladi. Maxsus sotsiologik nazariyalar uchun esa nazariy va metodologik asos bo'ladi. Umumsotsiologik va maxsus sotsiologik nazariyalarning rivojlanishi o'z navbatida mazkur davr ijtimoiy fikrini shakllantiradi, unga nazariy va amaliy manba bo'lib xizmat qiladi. Sotsiologik tadqiqot empirik ma'lumotlar, eksperimentlar yordamida ijtimoiy falsafiy ta'limotlarning qanchalik

to'g'ri, mazkur ijtimoiy davr mazmuniga mos yoki ularning eskirib, ijtimoiy taraqqiyot talabiga javob bera olmay qolganligini aniqlab berish imkoniyatiga ega. Ammo, sotsiologiya har qanday siyosiy va idealogik tizimdan holi bo'lsagina, uning yuqorida ko'rsatilgan ilmiy qimmatini saqlanadi.

Sotsiologiya va tarix. Sotsiologiya va tarix fanlari jamiyat hayotini izchil, sistemali tarzda o'rganadi. O'tmish tariximizni yaratishda mutafakkirlar sotsiologiya usullaridan keng foydalanganlar. Chunonchi, tarixiy ma'lumotlarni, manbalarni to'plash, ularning haqqoniylikni aniqlash, tarixiy shaxslar esdaliklaridan, tarixiy voqealar guvohlarining xotiralaridan keng foydalanilgan. Masalan, At-Termiziy, Imom Al Buxoriy kabi hadisshunoslar, Abu Rayhon Beruniy, Sharofiddin Ali Yazdiy, Xondamir, Xerman Vamberi kabi buyuk mutafakkir olimlar o'zlarining tarixga oid qimmatli asarlarini yaratishda sotsiologiya usullaridan unumli foydalanganlar. Tarixiy voqealarga boy bo'lgan bugungi kunimiz ertangi kelajagimiz uchun o'tmish sahifalariga aylanadi. Shunday ekan, hayotimizning keng qamrovli sohalarining ilmiy sotsiologik tadqiqotlari va tahlili natijalari tarix fani uchun xizmat qilishi tabiiy.

Yangi iqtisodiy munosabatlarga o'tish kishilardagi o'zini ko'zlash, o'z shaxsiy manfaatini jamiyat, millat manfaatidan ustun ko'rishlik hollari kuchaymoqda. Kishilarda behalovatlik, asabiylik ortmoqda. Odamlardagi asabiylikning ortishi xuddi yuqumli virus kabi tez tarqalib, ijtimoiy muammoga aylanmoqda. Ushbu muammolarni o'rganish va hal etib borishda sotsiologiya bilan psixologiya fanlarining hamkorligi muhimdir.

Sotsiologiyada jamiyat ijtimoiy tarkibiy tuzilishining ijtimoiy-demografik munosabatlari ham muhim o'rin tutadi. Demografik munosabatlarga mamlakat aholisining barcha qatlamlari mansub. Ijtimoiy-demografik tarkibga statistik jihatdan o'rganiladigan aholi o'rtasida tug'ilish, o'lim, nikoh, oilaviy qo'ydi-chiqdilar, shahar va qishloq aholisining migratsiyasi, hududiy migratsiya kabilar kiradi.

Sotsiologiyaning iqtisodiyot, huquq, estetika, pedagogika kabi fanlar bilan aloqadorligi bozor munosabatlariga o'tish jarayonida yanada ortmoqda.

Iqtisod fanlari bilan sotsiologiyaning dialektik aloqadorligi moddiy ne'matlarni ishlab chiqarish, taqsimot, ayirboshlash, iste'mol jarayonlarini o'rganishda namoyon bo'ladi. Ayniqsa, hozirda bozor munosabatlariga o'tish, mehnatga yangicha munosabat shakllanishi jarayonida uning ahamiyati juda kattadir. Iqtisodiyot sotsiologiyasi, mehnat sotsiologiyasi kabi sotsiologiyaning maxsus sohalari, iqtisodiyotga bog'liq masalalarni o'rganadi va unga bog'liq bo'lgan barcha muammoni hal etishga xizmat qiladi.

Huquqiy davlatni shakllantirib, uni yanada rivojlantirishda jinoyatchilikka qarshi kurashni kuchaytirish, huquqiy munosabatlarni tartibga solish katta ahamiyatga ega. Huquqiy tashkilotlar faoliyatini yangi davr talablariga mos ravishda tashkil etish, ularning ijtimoiy munosabatlar sohasidagi ta'sirini takomillashtirishga e'tiborni kuchaytirish maqsadga muvofiqdir. Jinoyatga qarshi kurash va uning oldini olish – davlat ahamiyatidagi masala hisoblanadi. Unga qarshi kurash jinoyat sodir etilgandan so'ng emas, balki unga qadar olib borilmog'i lozim. Jinoyatchilikning oldini olish, uning tub mohiyatini, motivi va keltirib chiqarayotgan sabablarning o'rganishda sotsiologik tadqiqotlar olib borish muhim ahamiyatga ega. Demak, huquq fanlarining rivojlanishida ham sotsiologiyaning o'rni kattadir.

Jamiyat rivojlanishi bilan kishilarning estetik ehtiyojlari ham o'zgarib, yanada rivojlanib boradi. Kishilardagi bu ehtiyojni o'rganish va ijobiy sifatlarni shakllantirishda, tarbiyalashda sotsiologik tadqiqotlarning natijalari, xulosa va takliflari o'zining ilmiy qimmatiga ega. Shu jihatdan sotsiologiya fani nafosat estetika fani bilan o'zaro bog'liq.

Bozor munosabatlariga o'tishning dastlabki qadamlari, ayniqsa ta'lim-tarbiya jarayonida juda katta ta'sir ko'rsatmoqda. O'quvchi yoshlar dunyoqarashida keskin o'zgarishlar yuz bermoqda.

Sotsiologiya va tabiiy hamda aniq fanlar. Asrimizning keyingi bosqichida jamiyat bilan tabiat o'rtasidagi munosabatning keskinlashuvi – sotsiologiyaning tabiatshunoslik fanlari bilan aloqadorligini kuchaytiradi. Insonning tabiatiga, tabiiy muhitga ta'siri ortib bormoqda. Ekologik, demografik vaziyatning keskinlashuvi sotsiologiya fanini bevosita ushbu muammolarni hal etishga jalb qiladi.

Sotsiologiya fani statistika fani bilan ayniqsa yaqin aloqada rivojlanadi. Har bir sotsiolog muayyan mavzuda sotsiologik tadqiqot o'tkazishni maqsad qilib qo'yar ekan, u albatta shu sohadagi predmetning konkret holatini, real voqelik manzarasini statistik manbalardangina topa oladi. Keng ko'lamdagi konkret sotsiologik tadqiqotlarning sotsiolog tomonidan statistik idoralar xodimlari bilan hamkorlikda o'tkazilishi ijobiy samaralar berishi shubhasizdir.

Hozirgi zamon sotsiologiyasini matematikasiz tasavvur etib bo'lmaydi. Matematik usullarsiz sotsiologiya mavhum bir qarash bo'lib qoladi. Ayniqsa, uning empirik darajadagi tadqiqot o'tkazishdagi o'rni katta.

Hozirgi zamon g'arb sotsiologiyasi kibernetik usullardan, axborot nazariyasi bilan muvaffaqiyatli rivojlantirilgan. Hozirgi zamon ilmiy-texnika taraqqiyoti asrida sotsiologiya va texnika fanlar aloqadorligi tabiiydir. Chunki, “inson – texnika”, “jamiyat-texnika”, “maishiy turmush – texnika” kabi tizimlarni ilmiy o'rganish ular zimmasiga yagona vazifani yuklaydi. Inson yaratgan barcha texnika faqat inson va jamiyatning ijobiy taraqqiyotiga xizmat qilsin. Ularni o'rganishda esa sotsiologiya fanining roli beqiyosdir.

Sotsiologiyaning fanlar tizimidagi tutgan o'ziga xos o'rni.

Sotsiologiyaning boshqa fanlar bilan uzviy aloqada rivojlanishi, eng avvalo o'sha fanlarga oid ma'lumotlardan u yoki bu tarzda foydalanishi bilan izohlansa, o'z navbatida sotsiologiyaga oid xulosalardan foydalanib boshqa fanlar ham rivojlanadi. Sotsiologiya o'z mohiyatiga ko'ra ijtimoiy fandır. Jamiyatning rivojlanishi, kishilar o'rtasidagi munosabatlar yangidan - yangi sifatlar bilan boyib borishi, ishlab chiqarish texnikasi va texnologiyalarining yanada takomillashib

borishi va boshqa ko'pgina faktorlar bugunki kunda sotsiologiyani mavqeini yanada oshirmoqda, ijtimoiy fanlar ichida etakchi o'rin egallashiga imkon bermoqda. O'z navbatida sotsiologiya fani jamiyat taraqqiyotiga amaliy xulosalari bilan ta'sir etadi. Buni rivojlangan mamlakatlar tajribasidan ham bilish mumkin. Bu mamlakatlarda sotsiologiya fani ham nazariy, ham amaliy jihatdan yuksak darajada rivojlanib, sotsiologik tadqiqotlar markazlari, mutaxassis kadrlar tayyorlashdagi alohida e'tibor, ishlab chiqarishdagi sotsiologik xizmat zaruratini yanada oshirdi.

Muhokama uchun savollar

1. "Sotsiologiya" fanini o'rganishdan maqsad nima?
2. Siz «Sotsiologiya» tushunchasining mohiyatini qanday tushunasiz?
3. Sotsiologiya faniga qanday ta'riflar berilgan?
4. Sotsiologiyaning ilmiy atamasining ma'nosini ayting?
5. Sotsiologiyada jamiyat qonunlari qanday o'rin tutadi?
6. Sotsiologiyaning ob'yekti va predmetini ta'riflashdagi eng yangi tendensiyalar?
7. Qanday sotsiologik tushunchalarni bilasiz?
8. Fanning qanday vazifalari mavjud?
9. Sotsiologiyaning asosiy kategoriyalarini sanab o'ting?
10. Sotsiologiyaning asosiy yo'nalishlarini sanab o'ting?

Mavzu yuzasidan talabalar bilimini baholash uchun testlar

1. «Sotsiologiya» terminini fanga birinchi bo'lib kim joriy etgan olim...

- a. Sh.Monteske
- b. M.Veber
- v. O.Kont
- g. P.Sorokin

2. Sotsiologiya tushunchasiga ta'rif berishga nisbatan qaysi yondashuv to'g'ri:

- a. jamiyatshunoslikka oid yondashuv
- b. konkret xulq-atvorga oid yondashuv
- v. jamiyatshunoslik va konkret xulq-atvorga oid yondashuv
- g. huquqshunoslikka yondashuv

3. Sotsiologiya fan sifatida qayerda vujudga kelgan?

- a. AQSH
- b. G'arbiy evropa
- v. Lotin Amerikasi
- g. Sharqiy evropa

4. Sotsiologik bilimning qaysi darajalari mavjud:

- a. nazariy va empirik darajalar
- b. asosiy va o'rta darajalar
- v. yuqori va quyi darajalar
- g. mikro va makro darajalar

5. Sotsiologiyaning fan sifatida shakllanishining ob'yektiv sababi...

- a. Texnika va ishlab chiqarishning taraqqiyoti
- b. Insonning absolyut ozodlikka intilishi
- v. Ijtimoiy tartibni tashkil etishning zaruriyligi
- g. Ijtimoiy taraqqiyot nazariyasining ishlab chiqish zaruriyati

6. Quyidagilardan qaysi biri sotsial evolyusiya asoschisi hisoblanadi?

- a. N.Makovilli
- b. O.Kont
- v. G.Spenser
- g. M.Monten

7. Pozitivistik Sotsiologiyaning g'oyaviy asosi nimada?

- a. Organizm
- b. Determinizm
- v. Uch bosqich qonuni
- g. Taqlid nazariyasi

8. Sotsiologiya qaysi fanlarga kiradi:

- a. Gumanitar fanlarga
- b. Ijtimoiy fanlarga
- v. Ijtimoiy va gumanitar fanlarga
- g. To'g'ri javob keltirilmagan

9. "Pozitiv falsafa kursi" asarining muallifi:

- a. K. Marks
- b. O. Kont
- v.M. Veber
- g. G.Spenser

10. Sotsiologiya oilani qanday o'rganadi?

- a. Birlamchi kichik guruh sifatida.
- b. Munosabatlar yig'indisi sifatida
- v. Sotsial institut sifatida
- g. Ijtimoiy-madaniy hodisa

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Karimov I.A. O`zbekistonda demokratik o`zgarishlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyati asoslarini shakllantirishning asosiy yo`nalishlari. – T.: O`zbekiston, 2002.
2. Karimov I.A. “Yuksak ma'naviyat - enggilmas kuch” T.: “Ma'naviyat”, 2008.
3. Sotsiologiya asoslari. Ma'ruzalar matni. - T., 2000.
4. Karimov I.A. Vatan ravnaqi uchun har birimiz mas'ulmiz. T.9. -T.: O`zbekiston, 2001.
5. Aliqoriev N.S. va boshqalar. Umumiy sotsiologiya. - T.: ToshDU, 1999.

Foydalanilgan internet saytlari:

1. <https://fayllar.org/>
2. <https://hozir.org/>
3. <https://works.doklad.ru/>

2-MAVZU. SOTSILOGIYA STRUKTURASI. SOTSILOGIYA FANLAR TIZIMIDA

Reja:

- 1. Sotsiologiya fani strukturasi tarkibiy qismlari**
- 2. Fundamental va amaliy sotsiologiya. Nazariy va empirik tadqiqotlar. Mahsus va tarmoq yoʻnalishlar**
- 3. Makrosotsiologiya va mikrosotsiologiya sotsiologiya**

Tayanch tushunchalar: Harakatlar Strategiyasi struktura, sotsiologiya yoʻnalishlari: fundamental, amaliysotsiologiya, nazariya, mahsus, tarmoq empirik, dunyoqarash, metodologik, integratsiyalashtiruvchi, evristik.

Sotsiologiya fani boshqa fanlar kabi oʻzining strukturasi, ya'ni ichki tuzilishiga ega. **Fanning strukturasi deyilganida, fandagi asosiy elementlarning oʻzaro aloqadorlikda joylashishi, munosabati va tartibi tushuniladi.** Fanning rivojlanganlik darajasi uning strukturasi holatini hamda mukammalligini belgilab beradi. **Fan oʻzining umumiy asoslari, kategoriya va tushunchalari, bilishning turli darajalari va shakllarini ishlab chiqib, ularning oʻrtasida qatʼiy mantiqiy bogʻlanish va muvofiqlikka erishsa, bir yaxlit sistema² sifatida qaror topgan va oʻz strukturasi ega boʻlgan hisoblanadi.**

Sotsiologiya fani boshqa ijtimoiy fanlarga nisbatan kech yuzaga kelgani uchun bugungi kunda xali oʻzining tugal va mukammal strukturasi ega emas. U yosh fan sifatida turli xil rivojlanish yoʻnalishlari va ilmiy tizimlarning toʻplami sifatida namoyon boʻlmoqda.

Bugungi kunda sotsiologiyani oʻrganish predmeti va mazkur predmet asoslangan ilmiy konsepsiyalar sotsiologik bilimning strukturasi belgilab bermoqda. Shuning asosida sotsiologiya oʻzining bilim darajasiga koʻra, nazariy va

empirik sotsiologiya; tashkil etuvchi sotsiologik bilim vazifalariga ko‘ra, fundamental va amaliy sotsiologiya; tadqiqot ob‘yektini (butun jamiyat yoki uning ma‘lum qismi)ga ko‘ra, umumiy va tarmoq sotsiologiyasi (makrosotsiologiya va mikrosotsiologiya); tuzilish sohasiga ko‘ra, mahsus va tarmoq yo‘nalishlar sotsiologiyasiga bo‘linadi. Sotsiologiya fanining mazkur tarkibiy qismlari o‘zaro uzviy bog‘liqlikda bo‘lib, ayrim hollarda bir-birlariga qo‘shilib ketadi, boshqa hollarda esa bir-birlarini inkor qiladi.

Sotsiologiya strukturasi bilim olish darajasiga ko‘ra fundamental va amaliy sotsiologiyaga ajratiladi.

Fundamental sotsiologiya o‘z doirasida o‘rganayotgan muammolarning ko‘lami kengligi bilan ajralib turadi. U sotsial olamning mavjudligi va tarqqiyoti uchun zarur bo‘lgan umumiy sotsial qonun va qonuniyatlarni izlash asosida shakllangan.

Fundamental va amaliy sotsiologiya nazariy va empirik sotsiologik bilimlarni qabul qilish va jamiyatni tahlil qilish darajasi bilan bir – biridan farq qiladi.

Amerikalik sotsiolog J.Terner fundamental sotsiologiyaga nisbatan shunday fikr bildirgan: “nazariylashtirish orqali fan o‘zining uchta asosiy maqsadini amalga oshiradi: olamda shakllanayotgan voqea va hodisalarni o‘rganish natijasida ularni tasniflash orqali ularning istiqboldagi holatini bashorat qila bilish; bo‘lib o‘tgan voqealarning sabablarini aniqlash va tushuntirish orqali kelajakda bo‘ladigan voqealarni oldindan ko‘ra bilish; voqealarning nima uchun va qay tarzda bo‘lib o‘tishini intuitiv ravishda taklif qilish.

P.Sorokinning fikricha, fundamental sotsiologiya mavjud holat yuzasidan insonlarning o‘zaro harakatini o‘rganadi. U sotsial borliq borasidagi bilimlarni shakllantirish, sotsial rivojlanish jarayonlarini tushunish va tushuntirish, sotsiologiyaning konseptual apparatini ishlab chiqish kabi ilmiy-nazariy vazifalarni hal etadi. U “nima o‘rganilayapti?” va “qanday o‘rganiladi?” savollariga javob beradi. Fundamental sotsiologiya o‘z ichiga sotsiologiya fanining asosini ijodiy izlash bilan band bo‘lgan ko‘plab sotsial maktablar va

yoʻnalishlarni qamrab oladi. U sotsiologiyaning asosini tashkil etuvchi bilimlarni yaratishda uchta aspektga tayanadi.

Ontologik aspekt orqali sotsiologiya fanining ob'yektini, uning faoliyat koʻrsatish shakllarini tahlil qilib oʻrganish davomida sotsial voqye'likning mohiyatini ochib beruvchi qonun va qonuniyatlarni yaratadi. Sotsial olamning **dinamik xarakteri**, doimiy oʻzgaruvchanligi va turli qatlamlardan tashkil topgani sotsiologiyada ikkinchi jahon urushidan soʻng ontologiya muammosining koʻtarilishiga sabab boʻldi. Soʻnggi yillarda esa mazkur muammo yanada keng koʻlamda oʻrganildi. Chunki mazkur davrda “pozitivistik” inqiroz jarayoni, ya'ni an'anaviy sotsiologik metodlarning, jumladan, statistik ma'lumotlarga tayangan sotsiologiyaning kutilgan ilmiy natijalarni bermagani olimlar tomonidan yangi yoʻllarni va yondashuvlarni qidirishga sabab boʻldi. Natijada sotsiologiya fani doirasida bilishning shakl va metodlarini qayta koʻrib chiqish ehtiyoji paydo boʻldi. Shu bilan birga sotsiologiya ob'yektining mohiyati, bilishning darajalari va mezonlarini qayta koʻrib chiqish talabi paydo boʻldi. Ontologik muammo masalarini sotsiologiyadagi barcha yoʻnalish vakillari oʻz qarashlaridan kelib chiqqan holda hal qilishga intilgan. Ular orasida ekzistensial, fenomenologik va realistik maktab vakillarining ontologik izlanishlari e'tiborga loyiq. Fundamental sotsiologiya fanning nazariy asoslarini ishlab chiqish barobarida bilishning umumsotsiologik fundamental tamoyillarini ham keng ma'noda ishlab chiqadi. Shuning uchun sotsiologik bilishning mohiyati va vazifalari, bilimlarning ob'yektivligi, u yoki bu tamoyilni vaziyatdan kelib chiqqan holda qoʻllash kabilar fundamental sotsiologiyaning ob'yekti sanaladi.

Sotsiologiya fanida turli nazariya va konsepsiyalar asosida “sistemalilik”, “funktional yondashuv”, “sababiyat”, “tushunuvchi” yoʻnalish kabi fundamental tamoyillar ishlab chiqildi.

Sotsiologiya yildan – yilga rivojlanib, mukammallashib bormoqda. Uning doirasida turli sotsial muammolar zamon va makon oʻzgarishi sharoitida oʻrganib kelinmoqda. Garchi insoniyat jamiyati

yildan – yilga o‘zgarib, taraqqiy etayotgan bo‘lsada, ijtimoiy, iqtisodiy va siyosiy vaziyat kundan-kunga o‘zining o‘ziga xos xususiyatlarini namoyon qilayotgan bo‘lsada, fundamental sotsiologiya o‘z ichiga olgan asosiy qonun va qonuniyatlar, umumiy tamoyillar (sotsiologiyaning oby'ekti va predmeti, sotsial reallikning mohiyati, uning rivojlanish qonunlari, sotsial olamda inson o‘rni, shaxs ongi va tafakkuri kabilar) o‘z qiymatini yo‘qotmagan. Ular sotsiologiya faning rivoji va faoliyatida asosiy bazani tashkil etadi.

Fudamental sotsiologiyaning maqsadi – sotsial olamning to‘liq tasvirini yaratish, mazkur sotsial olamning taraqqiyot manbai va shakllarini aniqlash.

Fundamental nazariyalar o‘zining shakllanishini boshlagan davrda tabiiy fanlar, jumladan, biologiya va fizika yutuqlaridan keng foydalangan. XIX asrning ikkinchi yarmidagi yo‘nalishlar – pozitivizm, naturalizm va psixologizm **sotsial hayotning** doimiy harakatlantiruvchi mexanizmini kashf etish, sotsiologiyada empirik metodni yaratish uchun o‘z kuchlarini birlashtirdilar. Buning natijasida ular tabiiy fanlarning tushunchalarini, umumilmiy metod va yo‘nalishlardan foydalanadilar. Ammo XX asrning boshlariga kelib sotsiologiya tabiiy fanlar tizimidan ajralib chiqq boshlaydi.

Pozitivizmning o‘rniga kelgan struktur-funksionalizm yo‘nalishi sotsiologiyaning empirik ko‘rinishda shakllanishida katta hissa qo‘shdi. Ammo empirizm fundamental nazariya ahamiyatini va mazkur nazariyaning o‘zini inkor qila boshladi. Natijada sotsiologiyaning nazariy va amaliy bilim qismlari o‘zining yaxlitligini yo‘qota boshladi. Mazkur holat XX asrning ikkinchi yarmiga qadar davom etib, jamiyatdagi sotsial muammolarni o‘rganish faqatgina empirik metodlar vositasida tugal amalga oshirilmasligi, bashorat qilish paytida nazariy bazaning muhim ekanligining namoyon bo‘lishi sotsiologiyadagi nazariy va amaliy bilimlarning integratsiyalashuviga olib keldi. Fanda metodologik tadqiqotlarning ahamiyati ortib bordi. Sotsiologlar orasida nazariy bilimlarni boyitish maqsadida falsafaga yuzlanish holati sotsiologiyada ekzestensial va fenomenologik yo‘nalishlarni paydo

qildi. Ular sotsiologiyaning metanazariyasini, ya'ni asosini yaratishga harakat qilishgan. Hozirgi kunda mazkur yo'nalishdagi harakatlar kuchaymoqda.

Shunday qilib, **fundamental sotsiologiya – bu nazariya, u fanning strukturasi, mazmuni, kategoriya va tushunchalari, metodlarini o'rganadigan umumsotsiologik muammoni tadqiq qiladi.** Shuning uchun fundamental sotsiologiya tadqiqotlarining roli beqiyos, bajaruvchi funksiyalari esa xilma-xil. Uning quyidagi funksiyalarini alohida ko'rsatish mumkin: dunyoqarash, metodologik, integratsiyalashtiruvchi, evristik va h.k.

Fundamental sotsiologiya **dunyoqarash funksiyasi** orqali bevosita borliq va ong, insonning mohiyati kabi dolzarb muammolarning yechimini topishga harakat qiladi. Chunki bu muammolar sotsiologiyaning ob'yekti va predmeti mohiyatini ochib beradi. Bu muammolarni hal etish barobarida sotsiologiya falsafa bilan uzviy aloqada ish olib borib, sotsial olam haqida ilmiy tasavvur yaratiladi.

Umumsotsiologik nazariya negizida sotsiologiyaning umumiy metodologiyasi ishlab chiqiladi.

Integratsiyalashtiruvchi funksiya fundamental sotsiologiya nazariyasini boshqa fanlar bilan bog'laydi. Mazkur yaxlit yondashuv natijasida yangi sotsial muammolarni hal qilish, ijtimoy hayotning xali yaxshi o'rganilmagan tomonlarini chuqur ilmiy tahlil qilishga imkon yaratadi.

Amaliy sotsiologiya fundamental sotsiologiyadan o'zining strukturasi, mazmuni, maqsadi va metodlari bilan farqlanadi. U nazariy va amaliy tadqiqotlarning natijalarini qanday qilib tahlil qilish, qanday uslub va vositalar orqali ularni tushuntirish yo'llarini ishlab chiqadi.

Amaliy sotsiologiya jamiyat hayotida bevosita sodir bo'layotgan dolzarb sotsial muammolarni tadqiq etuvchi metodlar, metodologiyalar va metodikalarni o'z ichiga oladi va amaliy tavsiyalar ishlab chiqishga qaratilgan bo'ladi. U XX asr boshlarida empirik tadqiqotlar asosida shakllandi. Bu davrda empirik tadqiqotlar sotsial amaliyotga olib

chiqadigan vosita hisoblangan. Ammo amaliy sotsiologiyani bu yoʻsinda tushunish u qadar toʻgʻri emas. Empirik tadqiqotlar jonli faoliyatning bevosita shakllanishini oʻrgansada, u oʻzgartiruvchanlik faoliyati emas.

Amaliy sotsiologiya tizimida ham nazariy, ham empirik bilimlar mavjud boʻlib, ular ijtimoiy hayotning turli sohalari faoliyatini takomillashtirish maqsadida amaliy tadqiqotlarning natijalari asosida amaliy tavsiyanomalar ishlab chiqadi. Boshqaruv tizimining elementi sifatida amaliy tadqiqotlar fanning ijtimoiy funksiyalarini bajarib, uning natija va yutuqlarini amaliy faoliyatga aylantiradi. Oʻzining amaliy yoʻnalishiga qarab ayrim hollarda amaliy tadqiqotlar ilmiy tadqiqotlar bilan qarama-qarshilikka boradi.

Mashhur sotsiolog olim **M.Veber** fanda ilmiylik va foydalilik bir-biri bilan ziddiyatga kirishmasligi uchun tadqiqotchi olimlar haqiqatni ochishga intilishi zarur, ya'ni ilmiy bilimlardan toʻgʻri foydalanish uchun jamiyatdagi iqtisodiy, ijtimoiy-siyosiy va ma'naviy elementlarning tizimi mavjud boʻlishi lozim.

Amaliy sotsiologiya “nima uchun oʻrganilayapti?”, degan savolga javob beradi. M.Veber tomonidan amaliy sotsiologiyaning vazifalari aniq koʻrsatib berilgan. Uning fikricha, amaliy sotsiologiya quyidagi holatlarni aniq ochib, koʻrsatib berishi kerak:

- Amaliyot uchun zarur boʻlgan vositalarni;
- Amalga oshirilgan harakatlarning aniq salbiy oqibatlarini;
- Tahlil natijasida oʻrganilayotgan hodisa yuzasidan uning bir necha xil rivojlanish variantini koʻrsatib, ularga mos ravishda takliflar ishlab chiqish.

P.Sorokin amaliy tadqiqotlarni amaliy meditsina faoliyatiga qiyoslagan. Uning fikricha, sotsiologiyaning mazkur qismida “sotsial kasalliklarni yengish boʻyicha aniq chora-tadbirlarni koʻrsatuvchi yoʻllar” ishlab chiqiladi. Olim koʻrsatkichlar, statistik ma'lumotlar, anketa javoblari va soʻrov natijalari amaliy hamda empirik sotsiologiyaning vositalari boʻlib, ular asosidagina oʻrganilayotgan muammo borasida fikr bildirish notoʻgʻri, deb hisoblaydi. Tadqiqot

tugal bo'lishi uchun nazariy asosga ega bo'lishi lozim. Shu o'rinda fundamental va amaliy sotsiologiyaning o'zaro aloqadorligi va ko'magi sotsiologiya fanining rivojlanish istiqbolini belgilaydi.

Shunday qilib amaliy sotsiologiya nafaqat tayyor bilimlarni ishlatadi, balki yangi nazariy, metodologik bilimlarni shakllantiradi. Amaliy sotsiologiya fundamental sotsiologiyaning amaliy samaradorligi masalalarini hal qilish, yangi muammolarni o'rta qo'yish orqali fundamental tadqiqotlarning rivojiga turki beradi. **Amaliy sotsiologiya doirasida nazariy va metodologik muammolar bilan birgalikda, protsedura va metodik muammolar o'rganiladi.** Bugungi kunda metodologiya va metodika muammolari orasida koneptualizatsiya, formalizatsiya va operatsionalizatsiya masalalari dolzarb sanaladi. Bu muammolar sotsial qurilish va sotsial muhandislikning muammolarini hal etishda muhim o'rin tutadi.

Sotsial muhandislik amaliy tadqiqotlarning negizida shaklangan faoliyatning bir turi. U sotsial strukturani (iqtisodiy, siyosiy, madaniy, ma'naviy) ma'lum maqsadga yo'naltirish yoki tubdan o'zgartirish vositasida eng samarador holatga keltirishni nazarda tutadi. Amaliy sotsiologiyaning sotsial muhandislikdan tashqari sotsial texnologiya qismi ham mavjud. U maqsadga erishishni ta'minlaydigan metodlar va vositalarning yig'indisidan iborat.

Amaliy sotsiologiyaning taraqqiyotini belgilab beruvchi asosiy omil **jamiyatdagi ijtimoiy-siyosiy holat.** Chunki amaliy sotsiologiyaning muammolarini aniqlab, ularni o'rganish va hal etish yo'llarini ishlab chiqish uchun buyurtmani zamon va makon belgilab beradi. Turli mamlakatlarda turli tarixiy davrlarda ijtimoiy-siyosiy holatning xususiyatidan kelib chiqqan holda har xil muammolarni o'rganish ehtiyojini shakllantiradi. Ilk bor ishlab chiqarishni tashkil etish, shaxsning ijtimoiylashuvi, deviant xulq-atvor, urbanizatsiya va jamiyatni barqarorlashtirish muammolarini yechish uchun sotsial buyurtmalar (jamiyat talabi) kerak.

Nazariy va empirik tadqiqotlar

Sotsiologiyada sotsiologik tadqiqotlar shartli ravishda nazariy va amaliy turlarga ajratiladi. Chunki ular o'rtasida qat'iy chegarani o'tkazish mushkul. Zero har qanday fundamental sotsiologiya nazariydir, empirik tadqiqotlar esa nazariya bilan jipslashgan holda amalga oshiriladi. Ammo ular o'rtasida farq mavjud.

Sotsiologiyada nazariy tadqiqotlar natijasida nazariya³ning turli darajasini ajratib ko'rsatish mumkin: umumsotsiologik nazariyalar, mahsus nazariyalar, xususiy nazariyalar.

Umumsotsiologik nazariyalar jamiyatni yaxlit qamrab oladigan muammolarni hal etadi. Masalan, jamiyatning rivojlanish davrlari va strukturasi, uning faoliyat qonunlari va hk.

Maxsus nazariyalar sotsiologiya ob'yektining muhim tomonlarini o'rganadi. Sotsial struktura nazariyasi, institutar nazariyasi sotsiologiyada maxsus sohalar sifatida shakllandi. **Maxsus nazariyalar** mavhum tushunchalardan foydalanadilar, ammo ular ko'pincha faktlarga asoslanadilar

Xususiy nazariyalar ko'proq empirik tadqiqotlarga tayangan holda quyi darajadagi sotsial jarayonlarni o'rganadi. Misol uchun referent guruhlar nazariyasi, kichik guruhlar nazariyasi va hk. Bu nazariyalar inson fe'l atvorining mustahkam mexanizmlarining har xil sharoit va holatlardagi ko'rinishini aniqlashga harakat qiladi.

Empirik tadqiqotlar. Dastlabki empirik tadqiqotlar XVII asrdayoq o'tkazilgan bo'lsada, XX asrning birinchi yarmida AQShda ommalashdi. **Empirik tadqiqotlar deyilganida, bilimlarni tajriba orqali olish tushuniladi.** Empirik sotsiologik tadqiqotlarning ob'yekti – ijtimoiy hayotning mikrojaaryonlari, insonlarning harakatlari, tafakkur tarzi, fikri va munosabatlari. Ularning asosiy maqsadi sotsial guruhlar, individlar, tashkilotlar muammolarini, ya'ni jonli sotsial muammolarni bevosita o'rganishdan iborat.

Empirik tadqiqotlarni sotsiologiyaning muhim qismi sifatida empirizm konsepsiyasi bilan solishtirish mumkin emas, chunki empirizm konsepsiya sifatida nazariy bilimlarni butkul inkor qiladi.

Hissiy idrokning bevositaligi empirizm konsepsiyasida fanning asosini tashkil etadi.

Empirik tadqiqotlarning ob'yekti mikrojarayonlar, predmeti esa individlar, sotsial guruhlar, sotsial tashkilotlar, mehnat faoliyatining sarmahsulligi, shaxs xususiyatlari va hk. Ularning vazifasi kuzatish, eksperiment, hujjatlarni o'rganish va so'rov metodlari orqali sotsial jarayonlar borasida faktlar va ma'lumotlar yig'ishdan iborat. Empirik tadqiqotlar natijalarini ham amaliy, ham nazariy maqsadlarda ishlatish mumkin.

Tarixiy rivojlanishga nazar tashlasak, empirik tadqiqotlarni o'tkazish chog'ida ko'plab metodologik xarakterga ega bo'lgan muammolar: sotsial faktning mohiyati, nazariy bilimning empirik ma'lumotlar bilan o'zaro munosabatlari, so'rov, kuzatish va ma'lumotlarni qayta ishlash jarayonida sub'ektiv omilning roli kabilar paydo bo'ldi.

Empirik tadqiqot usullari amaliy sotsiologiya doirasida shakllanib, mukammallashti. Bular: so'rov, kuzatish, hujjatlarni tahlil qilish va eksperiment usullari. Amaliy sotsiologiya doirasida qaysi metod qay tarzda va qay vaziyatda qo'llanilishi kerakligi, metodlarning yutuq va kamchiliklari o'rganib, ishlab chiqilgan. Misol uchun eng keng tarqalgan so'rov metodi insonlarning ichki dunyosini, sub'ektiv fikrini o'rganishga yo'naltirilgan.

Amaliy sotsiologiyaning oldida bugungi kunda sotsiologik tadqiqotlar davomida olinayotgan empirik axborotlarning haqqoniyligini va ob'yektivligini ta'minlashga hizmat qiluvchi optimal tamoyillarni ishlab chiqish muammosi dolzarbligicha qolmoqda.

Amaliy sotsiologiya tarkibiga empirik metodlar bilan bir qatorda metodologiya, ma'lumotlar tizimi va empirik ma'lumotlarni qayta ishlash tizimi kiradi. Shuning uchun odatda empirik tadqiqotlar turli xil mutaxassislar tomonidan ham olib borilishi mumkin.

Empirik tadqiqotlar asosan statistika ma'lumotlarga tayangan holda amalga oshiriladi. Rivojlangan mamlakatlarda axborot ta'minoti empirik tadqiqotning muhim manbasi hisoblanadi. Mazkur

tadqiqotlarni amalga oshirishda texnikaning rivojlanganlik darajasi muhim ahamiyatga ega. Chunki empirik ma'lumotlar qayta ishlanishi zarur. So'rov, kuzatish, eksperiment metodlari vositasida empirik tadqiqotlar o'tkazilganida ma'lum ma'noda moddiy va texnik vositalar talab qilinadi. Ushuning uchun empirik tadqiqotlar anchagina qimmat tadbir sanaladi.

Sotsiologiyada maxsus va tarmoq yo'nalishlar

Sotsiologiya faning tarixiy rivojlanishi davomida unda maxsus va tarmoq yo'nalishlar paydo bo'ldi.

Sotsiologiyada bugungi kunda maxsus yo'nalishlar qatoriga kiruvchi ayrim nazariyalar sotsiologiya asoschilari tomonidan ishlab chiqilgan bo'lsada, maxsus yo'nalishlar XX asrning birinchi yarmida neopozitivizm asosida shakllandi va keyinchalik bir qancha nazariy yo'nalishlar tufayli rivojlandi.

Sotsiologiya hodisalarni yaxlit ijtimoiy struktura elementi sifatida qabul qiladi. Jamiyat taraqqiyotiga taalluqli bo'lgan sotsial institutlar, boshqaruv shakllari, sotsial munosabatlar va sotsial harakatlar, guruh xarakteri va tafakkuri kabi masalalarni chuqurroq o'rganish ehtiyoji oqibatida sotsiologiyada maxsus yo'nalishlar paydo bo'ldi. Ularning qatoriga bugungi kunda institutsional sotsiologiya, shaxs sotsiologiyasi, sotsial harakat va sotsial munosabatlar sotsiologiyasi, taraqqiyot sotsiologiyasi, o'zaro harakat sotsiologiyasi, sotsial struktura sotsiologiyasi.

O'z navbatida yuqoridagi masalalarni o'rganish davomida sotsiologiya boshqa fanlarning yutuqlariga tayanishi kerak. Misol uchun siyosiy sotsiologiya va siyosatshunoslik.

Maxsus yo'nalishlardan tashqari sotsiologiyada tarmoq yo'nalishlari mavjud. **Tarmoq yo'nalishlarning eng rivojlanganlari qatoriga sanoat sotsiologiyasi, deviant xulq-atvor sotsiologiyasi va jamoatchilik fikri sotsiologiyasi kabilar kiradi.** Bu yo'nalishlar **XIX** asr oxiri va **XX** asr boshlarida vujudga kelgan.

Tarmoq sotsiologiyasi amaliy tadqiqotlar uchun asos hisoblanadi. Ular ijtimoiy hayotning turli tomonlarini tadqiq qilish orqali xususiy va

maxsus nazariyalarning rivojiga yordam beradi, fundamental sotsiologiya rivojiga ta'sir ko'rsatadi. Mazkur yo'nalishlar asosida ayirboshlash nazariyasi, referent guruh nazariyasi, yetakchilik nazariyasi kabilar yaratildi. Tarmoq yo'nalishlarining shakllanishi natijasida fundamental sotsiologiya oldiga jamiyatning yaxlit strukturasi turli xil ijtimoiy tizimlarning roli va ularning o'zaro harakat turlari, taraqqiyoti asoslari kabi muammolarni qo'ydi.

Tarmoq sotsiologiyasining maqsadi ijtimoiy strukturadagi moddiylik va ma'naviylik holati, mehnatning sermahsulligini oshirish tamoyillari, ishlab chiqarish va oilaviy munosabatlar kabilarning o'zaro faoliyat ko'rsatishi hamda rivojlanish qonuniyatlarini yaratishdan iborat.

3. Makrosotsiologiya, o'rta darajadagi sotsiologiya va mikrosotsiologiya

Sotsiologiya fani jamiyat istiqboli xususida sotsial utopiyaga asoslangan nazariyaga suyanmasdan, balki jamiyat taraqqiyotining bugungi ijtimoiy-iqtisodiy holatini atroflicha o'rganish asosida yaqin kelajakda bu taraqqiyot tarkibi va mazmunidagi tadrijiy o'zgarishlar manzarasini ilmiy asoslab beradi.

Ogyust Kontning fikricha, sotsiologiya ijtimoiy hayot jarayonlarini uch bosqichda o'rganadi: aniq-empirik, xususiy (maxsus), umumiy. Shunga muvoffiq bugungi kunda ham sotsiologiya empirik, maxsus va umumsotsiologik tadqiqot jarayonlarini o'z ichiga oladi.

- Umumsotsiologik nazariyalarni bevosita tadqiq etishga mo'ljallangan yo'nalish - makrosotsiologiya.
- Maxsus (xususiy) sotsiologik nazariyalar asosiga quriluvchi tadqiqot yo'nalishi – o'rta darajadagi sotsiologiya.
- Bevosita empirik sotsiologik tadqiqotlar bilan shug'ullanuvchi mikrosotsiologiya.

Makrosotsiologiya jamiyatni yaxlit tixzim sifatida tushunishga ko'maklashuvchi xulq-atvor modellariga e'tibor qaratadi. Mazkur modellar yoki strukturalar deyilganida, oila, ta'lim va din kabi ijtimoiy institutlarni tushunishimiz mumkin. Inosn tug'ilishidan boshlab

jamiyatdagi mazkur sotsial strukturalarning tarkibida bo‘ladi va sotsial institutlarning ta‘sirini sezadi. Makrosotsiologiyaning asosiy vazifasi jamiyatdagi turli elementlarning o‘zaro munosabatlarini va mazkur munosabatlarning o‘zgarish tendensiyalarini tadqiq etishdir. Makrosotsiologik darajada tadqiqotlarini olib boruvchi olimlar, ikki raqobatdosh nazariyalar: funksionalizm va konflikt nazariyasidan biriga asoslanib o‘z sotsiologik bilimlarini shakllantiradi. Funksionalizm nazariyasining tarafdorlari sifatida Gerbert Spenser, Emil Dyurkgeym, Talkott Parsons, Robert Mertonni ko‘rsatish mumkin. Konflikt nazariyasi esa Karl Marks, Ralf Darendorf kabi olimlar tomonidan rivojlantirilgan, qo‘llangan.

Sotsiologiya strukturasi tarixiy rivojlanishiga nazar tashlasak, avvalboshdan makro va mikrosotsiologiya o‘rtasida aniq chegara bo‘lmagan.

P.Lazarfeld mikrosotsiologik tadqiqot deganda, “zamonaviy sharoitda shaxsning bevosita hulq-atvorini miqdoriy metodlar va sifatiy protseduralarning keng qo‘llanilishi asosida o‘rganuvchi tadqiqotlar”ni tushungan. Makrosotsiologik tadqiqotlar esa “shunday umumiy qonunlarni ochib berishga qaratilganki, ular ijtimoiy rivojlanishning o‘tmish va kelajakdagi trendensiyalarini belgilab beradi”.

R.Merton mikrosotsiologik muammolar sifatida “kichik guruhlarni o‘rganish davomida ochib beriladigan muammolar”ni, makrosotsiologik muammolar deyilganida esa “sotsial mobillik, formal tashkilotlarning qiyosiy tadqiq etish va sotsial institutlarning o‘zaro bir-biriga bog‘liqligi muammolari”ni ko‘rstagan. Barcha olimlar uchun bu ikki bilim sohasini bir-biridan ajratuvchi shart sifatida mikrosotsiologik darajada empirik tadqiqotlarning o‘tkazilishi, makrosotsiologik darajada esa umumiy nazariya sohasiga tegishli tadqiqotlarning o‘tkazilishi namoyon bo‘ldi.

O.Kont tomonidan sotsiologiyaga asos solingan davrdan boshlab XX asrning 20 yillariga qadar sotsiologiyada makrosotsiologik tadqiqotlar ustuvor bo‘lgan. Bu davrda yaratilgan barcha sotsiologik bilim umumnazariy bilimlardan iborat

bo'lgan. **Mikrosotsiologik yo'nalishning shakllanishi tahminan XX asrning 30yillaridan boshlangan.** Bu shartli ravishda mazkur asrning 20-30 yillarida AQShda boshlangan ijtimoiy jarayonlar bilan bog'liq edi. Iqtisodiy inqiroz, buyuk depressiya, yirik shaharlarda gettoning paydo bo'lishi, ko'p sonli sotsial anomaliyalarning paydo bo'lishi (alkogolizm, tilamchilik, jinoyatchilik) kabilar mikrosotsiologik tadqiqotlar, ya'ni empirik tadqiqotlarning rivojiga sabab bo'ldi. Mikrosotsiologiyaning paydo bo'lishidan so'ng sotsiologlarning aksariyati jamiyatda kuzatilayotgan sotsial muammolarni o'rganish davomida ularni makro darajadagi bilimlar, ya'ni umumiy nazariyalar nuqtai nazaridan birgalikda o'rganmay qo'ydi. O'tkazilgan sotsiologik tadqiqotlar asosan mikro darajada amalga oshirilib, pragmatik yo'nalishda, ya'ni tor doiradagi aniq sotsial muammoni yechishga qaratilgan bo'lgan.

Ammo makrosotsiologiya ham avvalgi shijoati bilan bo'lmasada o'zining rivojlanishida davom etgan. P.Sorokin va T. Parsonsning ijod namunalari bunga misol bo'ladi.

XX asrning 60 yillari so'ngida strukturaviy – funksionalizmning makro va mikro darajadagi sotsiologik bilimlarni bir yaxlit tizimga birlashtira olmaganligi ularning qat'iy ravishda bir-biridan ajralishiga olib keldi. Fanda yuzaga kelgan mazkur holat butun dunyo olimlarining makro va mikrosotsiologiyaning integratsiyasi masalasida izlanishlar olib borishga rag'batlantirdi.

R.Mertonning mazkur yo'nalishda olib borgan izlanishlari taqsiqsa sazovor. U o'zining ustozlaridan (P.Sorokin, T.Parsons) farqli ravishda Evropa nazariy sotsiologiyasining AQShda tarqalishiga o'z hissasini qo'shgan. Uning fikricha, **Evropaning nazariy sotsiologiyasi va AQShning amaliy tadqiqotlari birlashishi sotsiologiyaning mukammallashuviga olib keladi.** U nazariya va amaliyotning integratsiyasi tarafdori bo'lgan. Shu maqsadda **Merton “o'rta daraja nazariyasi”**ni yaratgan. Olimning “o'rta daraja nazariyasi” kundalik hayotdagi sotsial muammolarni tadqiq etish davomida yuzaga keluvchi kichik ishchi gipotezalar bilan umumsotsiologik nazariyalar o'rtasidagi

oraliq bo'g'inni tashkil etishi kerak bo'lgan. Shunday qilib, **Merton "o'rta darajadagi sotsiologiya"**ni yaratdi hamda makro va mikrosotsiologiyani o'zaro uzviy bog'ladi.

Bugungi kunda maxsus sotsiologik nazariyalar yoki o'rta darajadagi nazariyalar amaliy tadqiqotlar asosida shakllantirilib, umumsotsiologik nazariyalarni to'ldirishga xizmat qilmoqda. Shu bilan birgalikda reallik bilan uzviy bog'liq bo'lgan empirik sotsiologiyani rivojlantirishga o'z hissasini qo'shmoqda.

Mikrosotsiologiya insonlarning kundalik hayotidagi o'zaro sotsial muloqotlarini (interaksiya, o'zaro munosabatlar) o'rganadi. Mazkur yo'nalish tarafdorlari sotsial hodisalarning mazmunini mazkur hodisalarga insonlarning o'zaro munosabatlarga kirishganidan so'ng bergan ma'nolarini o'rganib tushunish mumkin, deb hisoblashadi. Ularning asosiy e'tibori individlarning xulq-atvori, qilmishlari va motivlariga qaratilgan. Chunki insonlarning xulq-atvori, motiv va xatti-harakatlari jamiyatdagi shaxslararo o'zaro harakatga ta'sir ko'rsatib, jamiyatning barqarorligi va unda kechuvchi o'zgarishlarda o'z aksini topadi.

Sotsiologiyada ayirboshlash nazariyasi (Dj.Xomans), etno-metodologiya nazariyasi (G.Garfinkel), belgili interaksionizm nazariyasi (G.Blyumer) namoyondalari mikrosotsiologik tadqiqotlarni qo'llab-quvvatlashgan.

A.M.Rumyansev va G.V.Osipov 60yillar so'ngida sotsiologiya strukturasi tahlil qilish natijasida sotsiologik bilimlarni umumsotsiologik nazariya; jamiyat sotsial strukturasi nazariyasi; turli sotsial tizimlar nazariyalari; empirik darajalarga ajratgan.

Xulosa qilib aytish mumkinki, XX asr 70 yillari oxiri – 80 yillar boshlaridan boshlab butun dunyo olimlari orasida sotsiologiyaning uch darajali strukturasi konsepsiyasi (makro, mikro va o'rta darajadagi sotsiologiya) keng tarqaldi.

Sotsiologiya fani strukturasi deyilganida, fandagi asosiy elementlarning o'zaro aloqadorlikda joylashishi, munosabati va tartibi

tushuniladi. Sotsiologiya fani boshqa ijtimoiy fanlarga nisbatan kech yuzaga kelgani uchun bugungi kunda xali o'zining tugal va mukammal strukturasi ega emas.

Bugungi kunda sotsiologiyaning fanining strukturasi: bilim darajasiga ko'ra, nazariy va empirik sotsiologiya; tashkil etuvchi sotsiologik bilim vazifalariga ko'ra, fundamental va amaliy sotsiologiya; tadqiqot ob'yektiga ko'ra, umumiy va tarmoq sotsiologiyasi (makrosotsiologiya va mikrosotsiologiya); tuzilish sohasiga ko'ra, mahsus va tarmoq yo'nalishlar sotsiologiyasiga bo'linadi.

Fundamental sotsiologiya sotsial olamning mavjudligi va taraqqiyoti uchun zarur bo'lgan umumiy sotsial qonun va qonuniyatlarni izlash asosida shakllangan. Fundamental sotsiologiyaning maqsadi – sotsial olamning to'liq tasvirini yaratish, mazkur sotsial olamning taraqqiyot manbai va shakllarini aniqlash. Fundamental nazariyalar o'zining shakllanishini boshlagan davrda tabiiy fanlar, jumladan, biologiya va fizika yutuqlaridan keng foydalangan. XIX asrning ikkinchi yarmidagi yo'nalishlar – pozitivizm, naturalizm va psixologizm sotsial hayotning doimiy harakatlantiruvchi mexanizmini kashf etish, sotsiologiyada empirik metodni yaratish uchun o'z kuchlarini birlashtirdilar. Buning natijasida ular tabiiy fanlarning tushunchalarini, umumilmiy metod va yo'nalishlardan foydalanadilar. Ammo XX asrning boshlariga kelib sotsiologiya tabiiy fanlar tizimidan ajralib chiqib boshlaydi. Pozitivizmning o'rniga kelgan struktur-funksionalizm yo'nalishi sotsiologiyaning empirik ko'rinishda shakllanishida katta hissa qo'shadi.

Amaliy sotsiologiya nazariy va amaliy tadqiqotlarning natijalarini qanday qilib tahlil qilish, qanday uslub va vositalar orqali ularni tushuntirish yo'llarini ishlab chiqadi. Amaliy sotsiologiya jamiyat hayotida bevosita sodir bo'layotgan dolzarb sotsial muammolarni tadqiq etuvchi metodlar, metodologiyalar va metodikalarni o'z ichiga oladi va amaliy tavsiyalar ishlab chiqishga

qaratilgan bo‘ladi. U XX asr boshlarida empirik tadqiqotlar asosida shakllandi.

Amaliy sotsiologiya tizimida ham nazariy, ham empirik bilimlar mavjud bo‘lib, ular ijtimoiy hayotning turli sohalari faoliyatini takomillashtirish maqsadida amaliy tadqiqotlarning natijalari asosida amaliy tavsiyanomalar ishlab chiqadi. U nafaqat tayyor bilimlarni ishlatadi, balki yangi nazariy, metodologik bilimlarni shakllantiradi. Amaliy sotsiologiya fundamental sotsiologiyaning amaliy samaradorligi masalalarini hal qilish, yangi muammolarni o‘rtaga qo‘yish orqali fundamental tadqiqotlarning rivojiga turki beradi.

Sotsiologiyada sotsiologik tadqiqotlar shartli ravishda nazariy va amaliy turlarga ajratiladi. Sotsiologiyada nazariy tadqiqotlar natijasida nazariyaning turli darajasini ajratib ko‘rsatish mumkin: umumsotsiologik nazariyalar, mahsus nazariyalar, xususiy nazariyalar.

Empirik tadqiqotlar deyilganida, bilimlarni tajriba orqali olish tushuniladi. Empirik sotsiologik tadqiqotlarning ob‘yekti – ijtimoiy hayotning mikrojaaryonlari, insonlarning harakatlari, tafakkur tarzi, fikri va munosabatlari. Ularning asosiy maqsadi sotsial guruhlar, individlar, tashkilotlar muammolarini, ya'ni jonli sotsial muammolarni bevosita o‘rganishdan iborat.

Sotsiologiyada maxsus va tarmoq yo‘nalishlar

Sotsiologiya faning tarixiy rivojlanishi davomida unda maxsus va tarmoq yo‘nalishlar paydo bo‘ldi.

Sotsiologiyada bugungi kunda maxsus yo‘nalishlar qatoriga kiruvchi ayrim nazariyalar sotsiologiya asoschilari tomonidan ishlab chiqilgan bo‘lsada, maxsus yo‘nalishlar XX asrning birinchi yarmida neopozitivizm asosida shakllandi. Jamiyat taraqqiyotiga taalluqli bo‘lgan sotsial institutlar, boshqaruv shakllari, sotsial munosabatlar va sotsial harakatlar, guruh xarakteri va tafakkuri kabi masalalarni chuqurroq o‘rganish ehtiyoji oqibatida sotsiologiyada maxsus yo‘nalishlar paydo bo‘ldi. Ularning qatoriga bugungi kunda institutsional sotsiologiya, shaxs sotsiologiyasi, sotsial harakat va

sotsial munosabatlar sotsiologiyasi, taraqqiyot sotsiologiyasi, o‘zaro harakat sotsiologiyasi, sotsial struktura sotsiologiyasi.

Tarmoq yo‘nalishlarning eng rivojlanganlari qatoriga sanoat sotsiologiyasi, deviant xulq-atvor sotsiologiyasi va jamoatchilik fikri sotsiologiyasi kabilar kiradi. Tarmoq sotsiologiyasi amaliy tadqiqotlar uchun asos hisoblanadi. Ular ijtimoiy hayotning turli tomonlarini tadqiq qilish orqali xususiy va maxsus nazariyalarning rivojiga yordam beradi, fundamental sotsiologiya rivojiga ta'sir ko'rsatadi.

Bugungi kunda sotsiologiyada umumsotsiologik nazariyalarni bevosita tadqiq etishga mo‘ljallangan yo‘nalish – makrosotsiologiya; maxsus (xususiy) sotsiologik nazariyalar asosiga quriluvchi tadqiqot yo‘nalishi – o‘rta darajadagi sotsiologiya; bevosita empirik sotsiologik tadqiqotlar bilan shug‘ullanuvchi mikrosotsiologiya bo‘limlari mavjud.

Sotsiologiya ijtimoiy fanlar tizimida

Sotsiologiya - bu jamiyat hayotini, davlat institutlari faoliyatini va odamlarning xulq-atvorini o'rganadigan ko'plab ijtimoiy fanlardan biridir. Sotsiologiya predmeti boshqa ijtimoiy fanlar sub'ektlaridan farq qilsa ham, ular bilan faol aloqada bo'lib, ularga ta'sir qiladi va o'zaro ta'sirni boshdan kechiradi. Ijtimoiy va gumanitar fanlar tizimida sotsiologiya deyarli barcha boshqa fanlar bilan o'zaro aloqada bo'lib, ularni o'zlarining aniq izlanishlari natijalari bilan boyitadi va kerakli ma'lumotlar bilan almashadi. Ushbu jarayonda o'zaro boyitish, ham sotsiologiyaning, ham tegishli fanlarning rivojlanishi sodir bo'ladi.

Sotsiologiyaning ilmiy dunyoda paydo bo'lishidan buyon sotsiologiyaning ijtimoiy falsafa bilan o'zaro ta'siri haqida munozaralar boshlandi. Birinchi nuqtai nazarga ko'ra, sotsiologiya ijtimoiy falsafa bilan aniqlanadi, ya'ni sotsiologiya jamiyat rivojlanishining eng keng tarqalgan qonunlari fani sifatida tushuniladi. Biroq, bu holda, aniq, ampirik mikro-sotsiologik tadqiqotlar holati aniq emas.

Ikkinchi nuqtai nazarga ko'ra, amaliy (o'ziga xos ijtimoiy) tadqiqotlar mutlaqo yo'q qilinadi. Bu erda 1960-1970-larda vaziyat murakkablashdi. bir qator mahalliy mualliflar ijtimoiy fanlarni boshqarish bo'yicha amaliy tavsiyalarni ishlab chiqish vazifasi bo'lgan

amaliy fan sifatida sotsiologiyaga qarashdi. Endi vaziyat o'zgarib bormoqda, ammo sotsiologiya funktsiyalarini falsafa va boshqa fanlarga xizmat ko'rsatishga kamaytirishga urinishlar mavjud.

Uchinchi nuqtai nazar (zamonaviy sotsiologiyani tavsiflash uchun eng munosib) bu fanlarning o'zaro ta'sirining yanada murakkab rasmini aks ettiradi: sotsiologiya umumiy ijtimoiy nazariyadan tashqari, o'ziga xos ijtimoiy tadqiqotlar va turli ijtimoiy jamoalarni o'rganishni ham o'z ichiga oladi.

Iqtisodiyot naqd resurslarni ishlab chiqarish, taqsimlash, almashish va iste'mol qilishni o'rganish bilan shug'ullanadi. Iqtisodchilar ijtimoiy olimlar, jumladan, iqtisodiy inqirozlar, ishsizlik, inflyatsiya, xalqaro savdo va boshqalar bilan bog'liq ko'plab muammolarni o'rganishmoqda. Sotsiologiya iqtisodiy fanlarni ishlab chiqarishda inson omilining rolini, uning mehnat unumdorligini oshirishga ta'siri, mahsulot sifati, zamonaviy ishlab chiqarishning texnik, texnologik, boshqaruv muammolarini hal qilishda yordam beradi.

Siyosiy o'rgimchak jamiyatda hokimiyatni sotib olish, undan foydalanish va tarqatish masalalarini o'rganadi. Siyosatshunoslar asosan hukumatlar, siyosiy partiyalar, umumiy manfaatlar bilan bog'liq guruhlar va saylovchilarning xulq-atvorining o'ziga xos xususiyatlarini o'rganadilar. Sotsiologlar, siyosatshunoslar bilan bir qatorda, ba'zan ularni oldinga surib, jamiyatdagi har qanday hodisalarga tezda javob berishga qodir: aerobatika tadqiqotlarini olib borishda ular qisqa vaqt ichida hukumat, parlament yoki prezidentning yangi qonunni qabul qilish yoki yangi vazirni tayinlash to'g'risidagi qaroriga jamoatchilik ongini javob berish haqida ma'lumot to'plashlari mumkin. bugungi kunda sotsiologiya va siyosatshunoslikning "siyosat sotsiologiyasi" yoki "siyosiy sotsiologiya" ning simbiozi yaratilgani tasodif emas.

Sotsiologiya ma'naviy madaniyatni shakllantirish, jamiyatda ijobiy axloqiy muhitni yaratish, qadriyatlar, axloqiy me'yorlar, estetik ta'mni ishlab chiqish, shuningdek, odamlarni tarbiyalashda muhim rol o'ynashi mumkin. Sotsiologiya, xususan, buyuk ma'naviy madaniyat,

diniy, axloqiy, estetik va moddiy qadriyatlarni saqlab qolish zarurligini eslatib, qayta tiklash va yana ma'naviy qadriyatlarni topish, uzoq o'tish davlat Rossiya jamiyatiga yordam berish uchun mo'ljallangan. Bu, ayniqsa, globallashuv jarayonlari dunyoning ko'plab xalqlarining madaniy va ijtimoiy identifikatsiyasini "bulg'ovchi" sharoitda muhimdir.

Oiladagi, jamoada, jamiyatdagi axloqiy holatdagi munosabatlar faqat muayyan ijtimoiy uslublar yordamida" volumetrik " baholanishi mumkin. Ma'naviy madaniyat sotsiologiya, madaniyat sotsiologiyasi, axloq sotsiologiyasi, san'at sotsiologiyasi, fan sotsiologiyasi, ta'lim sotsiologiyasi, din sotsiologiyasi va boshqalar kabi sotsiologiya va ijtimoiy fanlar bo'limlarini o'rganish markazida.

Huquqiy fanlar, shuningdek, huquqiy madaniyatni shakllantirish jarayonida yurisprudensiyani takomillashtirish, qonun hujjatlarini qo'llash, qonun normalariga rioya qilish uchun ijtimoiy ma'lumotlardan foydalanishning boy tajribasini jamladi. Sotsiologiyasiz huquqiy davlat, fuqarolik jamiyati, demokratiyani rivojlantirish, qonun va tartibni mustahkamlash, nizolarni tartibga solish yo'llarini aniqlash qiyin. Xususan, sotsiologiyaning o'ziga xos usullari mavjud ob'ektiv axborot bilan birgalikda Rossiya qonuniyligini, davlatchilikni takomillashtirish, fuqarolarning huquq va erkinliklarini ta'minlash, ularning huquqiy madaniyati darajasini baholash imkonini beradi. Sotsiologiya va huquqiy fanlar birlashmasida qonun sotsiologiyasi kabi intizom paydo bo'ldi va jadal rivojlanmoqda.

Tarix fani ham sotsiologiya bilan o'zaro aloqada bo'lib, oxirgi tarixiy tadqiqot usulini boyitadi. Shu sababli, sotsiologlar ampirik tadqiqotlarda retrospektiv tahlilni keng qo'llashadi, bu esa o'z navbatida ijtimoiy ong evolyutsiyasi muammolarini o'rganishda tarixiy ilmga ta'sir qiladi, uni miqdoriy va boshqa usullar bilan qurollantiradi. Sotsiologiya va tarixning birlashmasida tarixiy sotsiologiya deb ataladigan intizom mavjud.

Sotsiologiya va tibbiyot fanlarining aholi salomatligini o'rganish sohasidagi yaqin hamkorligi ijtimoiy tibbiyot va sog'liqni saqlash sotsiologiyasi kabi fanlarning tug'ilishi va rivojlanishiga olib keldi.

Sotsiologiyada tobora ko'proq ulush ekologiya manfaatlari sohasi bilan kesishgan muammolar majmuasini egallaydi. Tabiatni muhofaza qilish, jamiyat va atrof-muhit o'rtasidagi munosabatlar masalalarini ijtimoiy tadqiqotlar yordamida tahlil qilinmasdan to'liq baholash mumkin emas. Ekologiya va sotsiologiya birlashmasida hozirgi vaqtda ijtimoiy ekologiya deb ataladigan intizom shakllanmoqda, uning mavzusi jamiyatning atrof-muhit bilan o'zaro ta'siri va tabiatni muhofaza qilish bilan bog'liq jamiyat ichidagi munosabatlar.

So'nggi paytlarda empirik tadqiqotlarning ijtimoiy ma'lumotlari kompyuter dasturlari (masalan, SPSS to'plami) yordamida ishlab chiqilgan bo'lib, ulardan foydalanish, ishlab chiqish va samarali foydalanish uchun matematika fanlari sohasidagi maxsus bilimlar faol qo'llanilmoqda. Zamonaviy sotsiologiyada, shuningdek, shaxslararo munosabatlarni o'lchash uchun maxsus empirik usullarni matematik ma'lumotlarni qayta ishlash algoritmlari bilan birlashtiradigan sosyometriya usullari ham faol qo'llaniladi.

Shunday qilib, sotsiologiyada fanlararo aloqalar nafaqat ilm-fanni emas, balki butun zamonaviy hayotni rivojlantirish uchun rag'bat sifatida tobora muhim ahamiyat kasb etmoqda. Ilmiy xodimlar turli fanlar orasidagi ko'priklarni qurish orqali eng katta muvaffaqiyatlarga erishishlari mumkin. Kelajakda talab yuqori sifatli ta'lim olishni istagan zamonaviy talabalar nafaqat "o'zlarining" xususiyatlarini, balki "begonalar" (va hatto majburiy bo'lmagan) fanlarning so'nggi yutuqlarini ham hisobga olishlari kerak.

Nazorat savollari

1. Platon, Aristotel va Abu Nasr Forobiy asarlarida ijtimoiy muammolar tahlili.

2. XIX asrda Gʻarbiy Evropadagi ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy vaziyat.
3. Fransuz sotsial-utopistlari taʼlimotlarini shakllanishi.
4. Sotsiologiyani mustaqil fan sifatida paydo boʻlishining sotsial-iqtisodiy, gʻoyaviy-nazariy va amaliy zaminlari.
5. Germaniyada sotsiologik qarashlarning shakllanishi va rivojlanishi.
6. G. Spenser – moʻmtoz ingliz sotsiologi.
7. Italiyada sotsiologik tafakkurning xususiyatlari.
8. AQSH da sotsiologik bilimning rivojlanishi.

TEST SAVOLLARI

1. Sotsiologiya strukturasi bilim olish darajasiga koʻra qanday qismlarga ajratiladi?

- a) fundamental va amaliy sotsiologiya
- b) nazariy va amaliy
- v) mahsus va yoʻnalish
- g) nazariy va empiric

2. Fundamental sotsiologiyaning maqsadi?

- a) sotsial olamning toʻliq tasvirini yaratish, mazkur sotsial olamning taraqqiyot manbai va shakllarini aniqlash.
- b) nazariy va amaliy tadqiqotlarning natijalarini qanday qilib tahlil qilish, qanday uslub va vositalar orqali ularni tushuntirish yoʻllarini ishlab chiqish
- v) koʻproq empirik tadqiqotlarga tayangan holda quyi darajadagi sotsial jarayonlarni oʻrganish
- g) Antik davrda jamiyat toʻgʻrisidagi dastlabki toʻliq tasavvurlar ijtimoiy falsafa doirasida oʻrganish

3. Fundamental sotsiologiyada XIX asrning ikkinchi yarmidan qanday yoʻnalishlar paydo boʻldi?

- a) pozitivizm, naturalizm va psixologizm

- b) bixeviorizm, naturalizm, struktur-funksionalizm
- v) neobixeviorizm, psixologizm, pozitivizm
- g) pozitivizm, neobixeviorizm, psixologizm

4. Sotsiologiya tabiiy fanlar tizimidan qachon butkul ajralib chiqa boshlaydi?

- a) XX asrning boshlariga kelib
- b) XX asrning o'rtalariga kelib
- v) XIX asrning so'nggi choragidan
- g) XIX asrning o'rtalaridan

5. Pozitivizmning o'rniga kelgan qaysi yo'nalish sotsiologiyaning empirik ko'rinishda shakllanishida katta hissa qo'shdi?

- a) Bixeviorizm
- b) Konfliktologik paradigma
- v) Struktur funktsionalizm
- g) Psixologizm

6. Amaliy tadqiqotlarni amaliy meditsina faoliyatiga qiyoslagan olim?

- a) Sh.Monteske
- b) E. Dyurkgeym
- v) R. Merton
- g) P.Sorokin

7. XX asrning ikkinchi yarmidan sotsiologlar orasida nazariy bilimlarni boyitish maqsadida falsafaga yuzlanish holati sodir bo'lib, sotsiologiyada qanday yo'nalishlar paydo bo'ldi?

- a) struktur-funksionalizm, sotsiologizm
- b) ekzestensial va fenomenologik yo'nalishlar
- v) naturfalsafa, nepozitivizm
- g) bixeviorizm, ekzestensial yo'nalish

8. Amaliy sotsiologiyaning tadqiqot doirasi?

- a) sotsiologik metodlarni ishlab chiqadi
- b) sotsial muammolarni tadqiq etuvchi metodlar, metodologiyalar va metodikalarni o'z ichiga oladi va amaliy tavsiyalar ishlab chiqishga qaratilgan bo'ladi
- v) sotsiologik texnika va protseduralarni ishlab chiqadi va ularni qo'llash yo'llarini ko'rsatadi, empirik metodlar vositasida sotsial hayotni o'rganadi va tavsiyalar ishlab chiqadi
- g) fanda metodologik tadqiqotning ahamiyati ortib boradi va fenomenologik yo'nalishlar paydo bo'ladi

9. Amaliy sotsiologiya qachon paydo bo'ldi?

- a) XX asr boshlarida
- b) XIX asr oxirlarida
- v) XX asr o'rtalarida
- g) XIX asr so'ngida

10. Mashhur sotsiolog olim M.Veber fanda ilmiylik va foydalilik bir-biri bilan ziddiyatga kirishmasligi uchun tadqiqotchi olimlar tadqiqot davomida nimaga e'tibor berishi kerakligini ta'kidlangan?

- a) ijtimoiy hayotning ma'lum tomonlarini tadqiq qilishga
- b) lozim nazariy va amaliy tadqiqotlarning natijalarini qanday qilib tahlil qilish, qanday uslub va vositalar orqali ularni tushuntirish yo'llarini ishlab chiqish
- v) xolislik bilan yondashuv, ideal tiplarni yaratish lozim
- g) ilmiy bilimlardan to'g'ri foydalanish uchun jamiyatdagi iqtisodiy, ijtimoiy-siyosiy va ma'naviy elementlar tizimi mavjud bo'lishi lozim

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Aliev B., Rafiqov G', Sultonov T., Mullajonova M., Rahmonov B. va boshqalar. Sosiologiya. (O'quv qo'llanma). –Toshkent: TDYUI nashriyoti. 2006.
2. Sosiologiya //o'quv qo'llanma. Ubaydullaeva R.A., Bekmurodov M.B., Ota-Mirzaev O.B. va boshq. –Toshkent: A. Qodiriy nomidagi xalq merosi, 2002.
3. Sosiologiya. Ma'ruzalar kursi. Aliqoriev N.S, Bekmurodov M.B., Ota - Mirzaev O.B., va boshq. – Toshkent, 2001
4. Umumiy sosiologiya. (Aliqoriev N.S va Ubaydullaeva R.T tahriri ostida) – Toshkent: 1999.5. Гараджа. В.И. Социология религии. – М., 2005.
6. Гиддингс Э. Социология. – Тошкент, 2002
7. Кравченко А.И. Социология. – М., 2006.
8. Современная западная социология. Словарь. – М.: Прогресс, 1990.
9. Социология религии. В.И.Гараджа. – М., 2005.
10. Социология //Учебное пособие. Под редак. д.ф.н. Мухамедовой З.М., – Ташкент: Sanat, 2010

Internet saytlari:

1. <http://www.lib.socio.msu.ru>
2. <http://www.socioline.ru>
3. <http://www.grandars.ru/>
4. <http://www.sociologos.narod.ru>

3- MAVZU. SHAXS SOTSIAL MUNOSABATLAR MAHSULI SIFATIDA. SOTSIALIZATSIYA JARAYONLARI

REJA:

1. **Shaxs tushunchasi. Shaxs tushunchasini turli fanlardagi talqini. Shaxs, inson, individ tushunchalari.**
2. **Shaxs ijtimoiy munosabatlarning mahsuli sifatida. Shaxs to'g'risidagi asosiy sotsiologik nazariyalar**

3. Deviant xulq-atvor (ogʻma xulq-atvor) tushunchasi va uning turlari.

Tayanch soʻz va iboralar: Shaxs, deviant xulq-atvor (ogʻma xulq-atvor), deviant xulq-atvor turlari: qonunni buzish, oʻz-oʻzini oʻldirish, giyohvandlik, alkogolizm va boshqalar. sotsial meʼyor, anomiya, sotsial nazorat, sanksiya, ichki va tashqi nazorat, oʻz- oʻzini nazorat qilish, jamoatchilik fikri.

Har qanday ijtimoiy tizimning boʻlaklari odamlar hisoblanadi. Odamlarning jamiyatga kirishligi turli birliklar orqali amalga oshiriladi. Har bir aniq shaxs sotsial guruhlar, sotsial institutlar, sotsial tashkilotlar jamiyatda qabul qilingan qoida va qadriyatlar tizimi, yaʼni madaniyat orqali gavdalanadi. Shunga muvofiq inson koʻp sotsial tizimlarga tortilgan boʻlib, ularning har biri unga shakllantiruvchi taʼsir koʻrsatadi. Shunday qilib, odam faqat sotsial tizimning boʻlagi boʻlibgina qolmay, uning oʻzi ham murakkab tuzilmali tizimda aks etadi. Sotsiologiya shaxsni barcha xilma-xillikdagi majmuida emas, yaʼni tabiat mahsuli sifatida emas, balki ijtimoiy munosabatlar yigʻindisi, jamiyat mahsuli sifatida qarab chiqadi. «Jamiyatni isloh qilish va yangilash boʻyicha koʻp qirrali faoliyatimiz markazida inson, suveren Oʻzbekistonning fuqarosi turadi. Islohotlarning mazmuni ayni har bir fuqaro oʻz qobiliyatini, oʻz isteʼdodini namoyon etishiga, shaxs sifatida oʻzini koʻrsatish imkoniyatiga ega boʻlishiga qaratilgan».

Shaxs sotsial oʻzaro taʼsir va munosabatlarning birlamchi omili boʻlib hisoblanadi. Avvalo, «odam», «inson», «individ», «shaxs» tushunchalarini bir-biridan farqlab olish kerak.

1. Odam tushunchasi. Odam – barcha jonzotlarning eng yuqori pogʻonasida turadigan mavjudot, ijtimoiy jarayonlar subʼyekti. Odam ijtimoiy mehnat asosida shakllangan tafakkur va nutqqa ega boʻlishi, mehnat qurollarini yasash va atrof-muhitga faol taʼsir koʻrsata olish bilan boshqa tirik mavjudodlardan farq qiladi. Boshqacha aytganda, odam - fikrlash, soʻzlash va mehnat qilish qobiliyatiga ega boʻlgan, shu

tufayli boshqa hamma maxluqotdan ustun turuvchi jonli zot, kishi, inson. Odam Ato, Odam alayhissalom diniy afsonalarga ko'ra yer yuzida birinchi yaratilgan erkak. Moma Havoning jufti. Odam – Yerdagi tirik organizmlar taraqqiyotining oliy bosqichi, ijtimoiy-tarixiy faoliyati va madaniyati sub'yekti. Odamni antropologiya fani o'rganadi. Odam o'zini-o'zi anglab, insonga aylanishning quyidagi shakllari mavjud:

- 1) O'z-o'zini his etish, sezish.
- 2) Idrok etish (fahmlash).
- 3) Odam muayyan madaniyat va ijtimoiy guruhga o'zi mansubligini anglashi.
- 4) Odam o'z «men» iga ega bo'lishi («men» uchun namuna kerak).

2. **«Inson» tushunchasi: Inson** – o'zini anglagan, jamiyatda yashash qobiliyatiga ega bo'lgan ulug' zotdir. Inson atamasi umumiy, hamma uchun xos bo'lgan sifat va qobiliyatni izohlash uchun qo'llaniladi. Bu tushuncha dunyoda mavjud bo'lgan, tarixan o'ziga xos shunday rivojlanayotgan birlikki, insoniyatni anglatib, u boshqa hamma moddiy tizimlardan farqli o'laroq o'ziga xos ijtimoiy faoliyat usullari bilan farq qiladi. Ushbu hayotiy faoliyat usuli tufayli inson tarixiy rivojlanishning hamma bosqichlarida, dunyoning barcha nuqtalarida o'ziga o'xshash bo'lgan antologiyaga oid holatni saqlab qoladi.

Inson tushunchasi bioijtimoiy-ruxiy mavjudlikni ifodalaydigan tushuncha. Unda insonning zohiriy va botiniy sifatlari o'z aksini topadi. Insonning umumiy sifatlari uning aniq holat va murakkab hayot sharoitlari namoyon bo'ladigan xilma-xil kayfiyat, ruxiyat va munosabatlarning yig'indisidir. Har bir insondagi alohida bu xususiyatlar betakror, o'ziga xos holatlarda namoyon bo'lishi mumkin. Inson ongi ijodiy xususiyatini aniqlash mezoni quyidagilar tashkil etadi:

- 1) Ongning muayyan ijtimoiy yo'nalishi.
- 2) Voqelikni anglab olish darajasi.
- 3) Mustaqil fikrlash qobiliyatining holati.

4) Inson tabiatda noyob va universaldir (noyob qobiliyat sohibi, nozik did, ulug'vorlik, yaratuvchi).

5) Inson ichki va tashqi olam mujassamlashgan zot (mehnat, muloqat, badiiy ijod, xulq-atvor).

6) Inson juda ko'p qismlardan tashkil topgan yaxlit birlik (tabiiylik, ijtimoiylik, aqllilik, hissiy, axloqiylik mujassam).

7) Inson tarixiy mavjudot (kelajagini yaratadi, ertangi kunga tashvish bilan qaraydi, chunki inqirozlar, omadsizliklar, ta'qiblar mavjud).

8) Inson mas'uliyat hissidan qochib qutilmaydi (u gumanistik pozitsiya va individuallikni uyg'unlashtirish orqali shunday vaziyatdan chiqadi).

Demak, insoniyat o'ziga xos moddiy voqelik sifatida mavjud bo'ladi. Ammo, insoniyat o'z holicha mustaqil mavjud bo'lmaydi.

Aniq insonlar yashaydilar va harakat qiladilar. Insoniyat alohida vakillarining mavjud bo'lishi «**individ**» tushunchasi bilan ifodalanadi.

3) **Individ** (lot. yagona, bo'linmaC) - bu insoniyat zotining yakka vakili, insoniyatning hamma sotsial va ruxiy jihatlarini idrokiy irodasi, ehtiyojlari, manfaatlari va hokazolarning sohibi hisoblanadi. Boshqacha aytganda, alohida insonning o'ziga xos tabiiy-biologik va ijtimoiy ehtiyojlari, manfaatlari, aqli, irodasi va hokazolar yig'indisi ekanligi nazarda tutilib, «**individ**» tushunchasi qo'llaniladi. Individ «mohir odam» turiga mansub yaxlitlikni o'zida gavdalantirgan alohida insondir. «**Individ**» tushunchasi bu vaziyatda «aniq inson» sifatida foydalaniladi.

«**Individ**» tushunchasini ayrim olimlar insonning tarixi ibtidoiy jamoa tuzumi davriga to'g'ri kelishini bayon etgan. Ikkinchi xil fikrga ko'ra, individ sifatida inson o'zining jismoniy mavjudligini ta'minlashni birinchi o'ringa qo'yadi. Masalaning bunday qo'yilishida turli biologik omillar (yosh jihatlari, jinsiy mijozlarining o'ziga xos tomonlari), shuningdek, inson hayotiy faoliyatining sotsial sharoitlaridagi tafovutlar belgilamaydi.

Har qanday inson individi o'ziga xos salohiyati bilan dunyoga keladi. Hamma gap bu salohiyatni qay tarzda ro'yobga chiqarishdan

iboratdir. Inson rivojlanishining individ bosqichi eng uzoq davom etadigan, izchillikni taqozo qiladigan davrdir. Bu bosqichda uning asta-sekin shaxsga aylanish jarayoni boshlanadi. Individning shaxsga aylanishida, boshqacha aytganda, insonning individ bosqichidan shaxs bosqichiga o'tish jarayonida sotsiumning u yoki bu darajasida olingan jamoa a'zosi sifatida uning imkoniyatlari, ijtimoiy-ahamiyatli belgilari qat'iy tizim shaklida qaror topadi. Ya'ni fe'l-atvori shakllanadi.

4. **Individuallik tushunchasi.** **Individuallik** – «Individ» atamasidan yasalgan bo'lib, insonning noyob xususiyatlarini ifodalaydigan tushuncha.

Insonni turli darajada: yakka tarzda va tarixiy rivojlanishining aniq-tarixiy o'ziga xosligini aks ettirishda «individ» tushunchasi bilan bir qatorda «shaxs» tushunchasi ham qo'llaniladi. «Shaxs» bir qator gumanitar fanlarning falsafa, ruxshunoslik, pedagogika va sotsiologiyani o'rganish ob'yekti hisoblanadi.

5. «**Shaxs**» – odamning ijtimoiy xususiyatlarining yaxlit majmui bo'lib, ijtimoiy taraqqiyot va individning faol xatti-harakati hamda muomalasi vositasida ijtimoiy munosabatlar tizimiga qo'shilishining mahsuli hisoblanadi.

Falsafa shaxsni faoliyat sub'yekti, ong va ijodiyot sifatida tutgan o'rni, nuqtai-nazaridan qarab chiqadi. Ruxshunoslik - shaxsni ruxiy jarayonlar, xususiyat, qobiliyat, iroda sifatleri va boshqa jihatlardan barqaror yaxlit holda o'rganadi.

Sotsiologik yondashuv shaxsning sotsial-tipik jihatini ajratadi. Shaxs sotsiologik nazariyasining asosiy masalasi shaxsning shakllanish jarayoni va uning ehtiyojlarini qondirish, sotsial birlikda rivojlanishi va amal qilishi, jamiyat bilan shaxs aloqalari, shaxs va guruhlar, shaxsning sotsial fe'l-atvorini, tartibga solish qonuniyatlarini o'rganish bilan chambarchas bog'langan. Bu yerda, sotsiologiyada shaxsni o'rganishga ayrim umumiy tamoyilar nuqtai-nazaridan yondashuv ifodalangan.

Sotsiologiya shaxsga oid ko'pgina nazariyalarni o'z ichiga olgan bo'lib, ular bir-birlaridan qat'iy metodologik ko'rsatmalar orqali farq qiladilar. Insonning qaysi jihati shaxs tushunchasida nomoyon bo'ladi?

Insonning ikki xil ehtiyoji mavjud: tabiiy va ijtimoiy. Tabiiy - bu barcha biologik ehtiyojlar. Ijtimoiy - mehnat faoliyati, ijtimoiy faollik, ma'naviyat va boshqalar. Shaxs bu insonning jismoniy tabiati emas, balki uning ijtimoiy sifatidir. Shaxs ehtiyojlari uning manfaatlari orqali nomoyon bo'ladi. Manfaatlar esa uni maqsadli faoliyatga yo'llaydi. Kishilarning ijtimoiy munosabatlari ularning xulqlarida, eng avvalo, manfaatlar tarzida nomoyon bo'ladi. Bu esa o'z navbatida shaxs faoliyatining maqsadini, mazmunini va mohiyatini ifodalaydi. Manfaatlarning maqsadga aylanishi shaxs faoliyati motivining oliy darajasidir.

Shaxs ijtimoiy munosabatlarning mahsuli sifatida. Shaxs to'g'risidagi asosiy sotsiologik nazariyalar

Sotsiologiya tarixida o'zining metodologik qurilmasi jihatidan farq qiluvchi shaxs to'g'risidagi nazariyalar ishlab chiqilgan.

Karl Marks va F. Engels tomonidan asos solingan shaxs ijtimoiy faoliyat va munosabat sub'yekti va ob'yekti to'g'risidagi nazariyasi, Ch.Kuli, R.Darendorf, R.Milton, R.Mertonlarning shaxs roli nazariyasi va boshqa shu kabilar.

1. Shaxs ijtimoiy faoliyat, munosabat sub'yekti va 'yekti to'g'risidagi marksistik nazariyada asosiy e'tibor shaxs va jamiyatning o'zaro munosabatiga qaratilgan. Marksistik sotsiologiyada shaxsning moddiy faoliyati jarayonida yuzaga keluvchi va ongining muayyan xususiyatlarini aks ettiruvchi sub'yektiv jihatlari ko'proq tadqiq qilingan.

2. Amerika sotsiologlari: T.Znanetskiy va Ch.Tomaslar asos solgan shaxs ijtimoiy xulqini o'z-o'zini boshqarishining dispozitsion nazariyasida shaxs hayotidagi dunyoqarashlik va qadriyatli - normativ omillarga ko'proq ahamiyat beriladi. Bu nazariyaga ko'ra, shaxs ongi uning hayotiy o'rnini belgilaydi. Shaxs dunyoqarashi, ijtimoiy qadriyati, g'oyaviy va ma'naviy normalar uning faoliyatini belgilovchi asosiy omillardir. Ko'rinib turibdiki, shaxs to'g'risidagi bu nazariyada shaxsning sotsiologik va ijtimoiy psixologik xususiyatlari bir qilib olingan.

3. Sotsiologiyada Amerikalik D.J.Mid va G.R.Mintonlar tomonidan asos solingan shaxsning roli nazariyasi ham diqqatga sazovordir. Keyinchalik bu nazariya G.Merton va T.Parsons, G'arbiy Germaniya sotsiologi G.Darendorflar tomonidan yanada rivojlantirilgan. Bu nazariya ikki asosiy tushunchalar: shaxsning ijtimoiy mavqeyi va ijtimoiy roli orqali tushuntiriladi. Unga ko'ra, har bir inson muayyan ijtimoiy tizimda bir necha o'rinni egallashi mumkin. Har bir egallangan o'rin ijtimoiy mavqe deb ataladi. Shaxs o'z hayoti davomida bir necha ijtimoiy mavqega ega bo'lishi mumkin. Binobarin, bu o'rinlardan qaysi biridir uning asosiy ijtimoiy mavqeyini belgilaydi. Bosh mavqe shaxsning egallab turgan mansabi (masalan, direktor, rais, professor kabi) bilan belgilanadi. Shaxs ijtimoiy mavqeyi uning tashqi xulqida, tashqi qiyofasida, yurish-turishida va hatto muomalasida ham o'z ifodasini topadi.

Shaxsning ijtimoiy rol nazariyasida belgilangan va erishilgan ijtimoiy mavqelari o'zaro farqlanadi. Belgilangan mavqe – bu shaxs xizmati va xatti-harakatidan qat'iy nazar, jamiyat tomonidan belgilab qo'yiladi. Shaxsning etnik kelib chiqishi, tug'ilgan joyi, oilasi, jinsi va boshqalar shular jumlasidandir.

Erishilgan mavqe deganda, shaxsning o'z xatti-harakati, qobiliyati bilan erishgan mavqeyi tushuniladi. Masalan, yozuvchi, firma boshlig'i, direktor, professor va shu kabilar. Bulardan tashqari, yana shaxsning tabiiy va kasbiy lavozim mavqei ham o'rganiladi. Shaxsning erkak va ayol, bolalik, o'smirlik, yoshlik, o'rta yosh, keksalik davrlarini bildirsa, kasbiy lavozim mavqei shaxsning ijtimoiy - iqtisodiy va ishlab chiqarish - texnik holati (muhandis, temirchi, haydovchi va boshqalar)ni bildiradi.

Ijtimoiy mavqe shaxsning muayyan ijtimoiy tizimida egallagan konkret o'rini ifodalaydi. Ijtimoiy rol esa shaxsning ijtimoiy tizimida egallagan mavqe bilan bajaradigan faoliyati majmuini ifodalaydi. Ma'muriy-buyruqbozlikka asoslangan tizim buyruqboz shaxslar tipini shakllantirib qo'yadi. Bunday shaxs tipiga «yuqori»ga ko'r-ko'rona, so'zsiz bo'ysunish, dunyoqarashi tor, bir tomonlama, o'z mansabini

saqlab qolish va yuqori mansablarga erishish yo'lida har qanday qabihlikdan qaytmaydigan, munofiqlik kabi xususiyatlarga ega bo'lganlar kiritildi. Bunday kishilarning shaxs xususiyatlari ular bajaradigan vazifasiga o'z o'rnini bo'shatib beradi. Shaxs tipining bunday ko'rinishi hozirda ham ba'zan jamiyat hayotini yangi sharoitda erkin rivojlanishiga to'sqinlik qilmoqda.

«**Shaxs**» - odamning ijtimoiy xususiyatlarining yaxlit majmui bo'lib, ijtimoiy taraqqiyot va individning faol xatti-harakati hamda muomalasi vositasida ijtimoiy munosabatlar tizimiga qo'shilishining maxsuli hisoblanadi. Shaxs tushunchasi ijtimoiy munosabatlar va ongli faoliyat sub'yekti sifatidagi individni ham ifodalaydi.

«Shaxs» tushunchasida uning atrof-muhitga munosabatini bildiradigan ijtimoiy-ruxiy sifatlarning ichki muayyan yaxlitligi ifodalanadi. Shaxs bo'lish degani, birinchi navbatda, o'zining ichki qadriyatlardunyosini shakllantirishni, tevarak-atrofga, eng avvalo, ijtimoiy hodisalarni anglash, uning mohiyatini tushunish orqali qadriyatli-tanqidiy munosabatga ega bo'lishni bildiradi.

Insonning shaxs sifatidagi qadriyati uning o'zligidan, fiziologik mavjudligidan ajratib olingan tarzda mavjud emas. Shu bilan birga, aytish mumkinki, istagan inson shaxs bo'lolmaydi, lekin har qanday shaxs- insondir. U tashqi muhitga faqat biologik moslashuv natijasi sifatida shakllana olmaydi. Balki sotsiumda, aniqrog'i, uning turli darajalarida qaror topadi va unga ma'lum darajada bog'liq bo'ladi. Ya'ni shaxsning kelib chiqishi va uning imkoniyatlarining ro'yobga chiqishi kishilik jamiyati tomonidan ta'minlanadi. Demak, shaxsda insonning jamiyatda tutgan o'rni va bajaradigan vazifalari ifodalanadi. Shunga ko'ra, sotsiumning turli darajalarini o'rganadigan barcha fanlar doirasiga shaxs masalasi ham kiradi. Xususan, inson tanasi tuzilishi va faoliyatini o'rganadigan biologiya va boshqa fanlardan farqli o'laroq, jamiyatshunoslik, ruxshunoslik, ta'limshunoslik kabi qator fanlar shaxs masalasini o'rganishga ehtiyoj sezadi.

Muayyan ma`noda shaxs yaxlit sotsiumning ajralmas bo`lagidir. Unda dastavval kishilar o`rtasidagi mavjud munosabatlar jamuljam bo`ladi. Lekin bu o`inda shaxs bilan sotsium aynanligi to`g`risida gapirishga asos yo`q. Ibtidoiy tuzumning sodda jamoachiligi inqirozga yuz tutishi tufayli kishilar bir-biridan «ichki» dunyosi va manfaatlari bilan o`zaro farqlanib, shaxs bosqichiga ko`tarilib boradilar. Buning natijasida esa shaxs bilan sotsium manfaatlari nisbati masalasi kun tartibiga qo`yiladi.

Shaxsning sotsium bilan munosabatlari o`ziga xos jihatlarga ega. Shaxsning o`zligi, dastavval, uning muayyan darajadagi mustaqilligidir. U shu holati bilan sotsium hayotining barcha sohalarida ishtirok etadi. Albatta, gap bu borada ko`proqyetuk shaxs to`g`risida boradi. Lekin yangi tug`ilgan insonning shaxs bo`lish imkoniyati faqat sotsiumda vujudga keladi. Demak, shaxsni sotsiumning turli darajalaridagi tashkiliy sifatleri voyaga etkazadi.

Inson bilan sotsium aloqadorligi jihatidan uning shaxs sifatleri shakllanishini aniqlab olish muhim. Shaxs shakllanishiga qaysi omillar ta`sir ko`rsatadi va konkret shaxs boshqa oddiy insondan nimasi bilan farqlanadi,- degan savol qo`yilsa, unga javob berish xiyla qiyin. Negaki, shaxs shakllanishida juda ko`p omillar ishtirok etadi. Ularning ichida ijtimoiy muhit katta mavqega ega.

Individ sifatida namoyon bo`lgan mavjudot, ijtimoiy muhit ta`sirida shaxs sifatida shakllanadi. Individning jamiyat bilan o`zaro munosabati uni ma`lum bir sotsial jamoa vakiliga aylantiruvchi turli guruhlardir. Bu munosabatni amalga oshirishda muloqat asosiy rol o`ynaydi, sotsial guruhlar orqali amalga oshadi. Chunki muloqat shaxsning asosiy ijtimoiy munosabatlar sistemasida nazariy va amaliy bilimlarni egallashida uning shu sistemadagi o`zining maqomiga ega bo`lishida, faoliyat jarayonida va kundalik turmush tarzida asos sifatida xizmat qiladi, Shu bilan birga shaxs muloqot orqali o`zining shaxs sifatida shakllanganligini va boshqa shaxslarning ijtimoiy muhitining haqiqiy sub`yekti yoki uning ijrochisi sifatida shakllangani to`g`risida tushunchaga ega bo`lishda muhim ahamiyat kasb etadi. Shu sababli

shaxs jamiyatdagi barcha munosabatlarning shakllanishi va sotsial dinamik harakterini belgilashda asos bo‘lib xizmat qiladi.

Demak, shaxs kishining hayot kechirish sharoitlarida sotsial guruhlar, sotsial institutlar, sotsial tashkilotlar ta‘sirida faoliyatjarayonida shakllanadi. Shaxsning shakllanishida guruhlar va jamoalar yetakchi rol o‘ynaydi.

Umuman, shaxs – o‘ziga xos intellektual, emotsional, irodaviy-shaxsiy belgi va sifatlarga ega bo‘lgan sub‘yekt. Bu belgi va sifatlar muayyan sotsial-iqtisodiy formatsiyaning mahsulidir. Shaxs o‘tmish tarixiytajribani, o‘tmishdagi madaniy boyliklarni o‘zida to‘playdi. «Shaxs – barcha ijtimoiy munosabatlarning yig‘indisidir».Jamiyatdan tashqaridagi shaxs norealdir.

Shaxsning shakllanishida:

- 1) Shaxsning rivojlanishdavri va uning natijasi.
- 2) Shaxsni maqsadga yo‘naltirilgan tarzda tarbiyalanishi katta ahamiyat kasb etadi.

Shaxsning rivojlanishini uning faoliyatida o‘zgarib turuvchi ehtiyojlari bilan ularni qondirishning imkoniyatlari o‘rtasidagi ziddiyatlarda aniqlanadi.

Hozirgi sharoitda insonga ijtimoiy muhit ko‘rsatayogan ta‘sirini quyidagicha tasnif etish mumkin:

Birinchidan, har bir insonga bo‘lgan global ta‘sir, ya‘ni radio, televideniya, matbuot, kino va hokazolar orqali axborot almashinuvi.

Ikkinchidan, mamalakat va mintaqa miqyosidagi ijtimoiy ta‘sir insonni mavjud shart-sharoitlar doirasida inson dunyoga kelishidan to hayotdan ko‘z yumgunigacha o‘z orbitasida tutib turadi.

Uchinchidan, insonni avval boshidan o‘rab turgan mikromuhit – oila, maktab, ko‘cha va hokazolar o‘z ta‘siriga oladi.

Ana shu nuqtai nazardan aytish mumkinki, inson shaxsning shakllanishidagi birinchi bosqich – **oiladir**. Oila bioijtimoiy sifatga ega bo‘lgan tuzilma sifatida jamiyatning barqaror va dastlabki bo‘g‘inidir. Oilada go‘dak ilk bor ijtimoiy-madaniy qadriyatlarni anglamagan holda o‘zlashtiradi va ular zamirida faolligini asta-sekinlik bilan oshirib

boradi. Maktab, turli ijtimoiy guruhlar (masalan, tengdoshlar, sport uyushmalari va boshqalar) bilan muloqat davomida madaniy ideallik qaror topa borib, shaxs shakllanishining muhim manbaiga aylanadi.

Hozirgi davr sotsiologiyasida «inson» deganda Yerda yashayotgan mavjudot turlaridan biri tushuniladi. Inson alohida olingan tur (Homo sapiens) vakilini ifodalovchi umumiy tushunchadir. Inson, umuman inson zotining yig'iq obrazi sifatida bioijtimoiy mavjudot bo'lib, u bir vaqtning o'zida ham tabiatga, ham ijtimoiy hayotga mansubdir. Gegel ta'biri bilan aytganda, «insonning o'zida bevosita mavjudligi qandaydir tabiiydir, bu uning o'z tushunchasiga binoan tashqidir; faqat o'ziga tegishli tana va ruhini takomillashtirish vositasida, mohiyatan o'zini-o'zi anglashi sababli ham u o'zini erkin tutadi, u o'ziga o'zi egalik qilishga kirishadi va ham o'ziga, ham boshqalarga nisbatan bo'lgan munosabatlarda o'ziga o'zi egalik qiladi. Bu o'ziga o'zi egalik qilishga kirishish, shuningdek, bu holatni voqelik deb bilish shuni ko'rsatadiki, inson o'z tushunchasiga binoan (imkoniyat, qobiliyat, moyillik), endi o'zini o'ziniki deb bilishi, o'zini xuddi predmetdek hisoblashi – oddiy o'zini o'zi anglashdan farq qilib, u haqiqatda narsa (buyuk) shaklida namoyon bo'la olish qobiliyatiga erishadi».

Mustaqil O'zbekistonning buyuk kelajagini barpo qiladigan, unga munosib shaxs bo'la oladigan kishini tarbiya qilib yetishtirish hozirgi davrning asosiy vazifasi ekanligi shaxs sotsiologiyasida o'rganiladi. Gegel

Hozirgi davrda jamiyatimizda shaxsning quyidagi belgilar mavjud:

1. Birinchi grupp shaxs belgisi: jamiyatga, siyosatga munosabati bilan bog'liq (Vatanga sadoqat, o'lka boyligi xo'jayini ekanligini anglash, optimizm, maqsadsariintilish, intizomlilik, uyushqoqlilik, aktiv hayotiy pozitsiya va boshqa).

2. Ikkinchi grupp shaxs belgisi: uning o'z faoliyatiga bo'lgan munosabati bilan harakterlanadi (Mehnat qilish, so'z bilan ish birligi,

bilim olishga intilish, madaniyatga intilish, mehnatda tashabbuskorligi va boshqa).

3. Uchinchi gruppaga shaxs belgisi: uning boshqa kishilarga boʻlgan munosabati bilan bogʻliq (Kishilarni hurmat qilish, qardoshlik, toʻgʻrilik, axloqiylik).

Shaxsning asosiy xislatlari, bular:

- onglilik;
- maʼnaviy boylik;
- ijtimoiy munosabatlar;
- jamiyatga nisbatan nisbiy mustaqillik;
- javobgarlik.

Insonning ijtimoiy sifatlarini belgilovchi omillar:

- 1) ijtimoiy maqsadi:
 - a) egallab turgan maqomi;
 - b) bajarayotgan ijtimoiy roli;
 - v) normalar va qadriyatlar:
 - madaniyat;
 - inson foydalanadigan belgilar tizimi;
 - bilimlar;
 - bilim va maxsus tayyorgarlik darajasi;
 - ijtimoiy-psixologik oʻziga xosliklar;
 - yechimni qabul qiladigan mustaqillik;
 - faollik.

Jamiyat va individning integratsiyalashuv jarayoni va ijtimoiy birliklarining turli tiplari ham mavjud boʻlib, bular:

- 1) guruh;
- 2) ijtimoiy institutlar;
- 3) ijtimoiy tashkilotlar va boshqalardan iborat.

Shaxsning asosiy sotsial sifatleri konkret sotsial guruhlar, jamoalar faoliyati va munosabatidan tarkib topadi. Shu sababli shaxsning sotsial sifatleri 3 ta kichik tizimdan iboratdir:

1. Shaxsning individualligi.
2. Shaxslararo munosabatlari.

3. Munosabatlar sub`yekti.

1. Shaxsning individualligi undagi harakter, iroda,dunyoqarash, faoliyat jarayonidagi ba`zi bir xususiyatlar bilan belgilanadi. Undagi individual xususiyatlaruning amaliy faoliyatida namoyon bo`ladi.

2. Shaxsning shaxslararo munosabati, avvalo shu munosabatlar sistemasi elementlaridan biri ekanligini bildiradi. Shaxslararo munosabat shaxs rivojlanishining, uning komil inson sifatida tarkib topishining asosi sifatida xizmat qiladi, shu sababli shaxsning shaxslararo munosabatlar shaxsda insoniylik, poklik, rostgo`ylik, samimiylik kabi xislatlarning shakllanishida va takomillashuvida alohida o`ringa ega.

3. Munosabatlar sub`yekti. Shaxsning ijtimoiy munosabatlar sub`yekti sifatida mavjud bo`lishi uning shu munosabatlarda sub`yekt sifatidagi maqomini belgilaydi.

Shaxs ma`lum sotsial xususiyatli hodisalarning oqibatigina emas, balki sababchisi hamdir. Har bir shaxsning sotsial sifatleri uning amaliy faoliyatining mazmun va harakterini belgilaydi. Aynan faoliyat jarayonida kishi atrofdagi muhitning o`ziga xos xususiyatlarini ishlab chiqadi. Sotsial xususiyatlar shaxsning ichki holat ta`sirida uning faoliyatida o`rab turgan voqelikka shaxsiy munosabat sifatida namoyon bo`ladi. Sotsial xususiyatlar bu ma`lum sotsial muhit sharoitlarida individlar orasidagi o`zaro ta`sirlar jarayonida yuzaga kelgan aloqalar tizimidir. Shaxsning sotsial xususiyati kishining faoliyati,xatti-harakatida, uning sotsial sifati shaklida ko`rinadi. Shaxsning sotsial sifatlarini tashkil etuvchi elementlarga (shaxs sotsial maqsadi):

- o`z faoliyati jarayonida amal qiluvchi norma va qadriyatlar;
- foydalanadigan belgilar tizimi;
- o`z rolini bajarish va tashqi dunyoga nisbatan erkin harakat qilish uchun yordam beruvchi bilimlar majmuasi: bilim va qaror qabul qilishda mustaqillik darajasi kiradi.

Shaxs sotsiologiyasida shaxs manfaati alohida o`ringa ega. Shaxs manfaati – bu individ faoliyatining u yoki bu ehtiyojini qondirish bilan bog`liq yo`nalganligidir. Manfaatlar asosida kishilarning ehtiyojlari

yotadi. Ular sotsial qonunlar talablarini ifodalaydi, buning natijasida manfaat ehtiyojini anglashda muhim rol o'ynaydi. Manfaatning 4 turi mavjud:

1. **Munosabat manfaati:** - shaxs faoliyatida u yoki bu ob'yektdagi voqea va hodisalarga nisbatan qiziquvchanligini anglatadi. Munosabat manfaati 2 ko'rinishda kechadi:

a) asosiy munosabat manfaati – bu shaxsning hayotida maqsad va vazifasini, harakatlarini o'z ichiga oladi;

b) yordamchi yoki ikkinchi darajali munosabat manfaatdir. Bu shaxs faoliyatining maqsad va vazifalaridan tashqari uning boshqa voqelikka qiziqishini bildiradi.

2. **Harakat manfaati:** – shaxsning u yoki bu faoliyatida qatnashishida ko'rinadi. Aktiv yo passivligini bildiradi. Harakat manfaati: a) maqsadli va b) maqsadsiz bo'lishi mumkin (boshlang'ich faoliyati bilan cheklanib qolgan, tor doiradagi harakat).

3. **Tayanch manfati:** – shaxsning boshqa shaxslar, guruhlar bilan uzoq sotsial ta'sirlashuvida shakllangan va turli vaziyatlarda o'z yo'nalishinisaqlab qolgan manfaatdir. Shaxslararo va guruhlararo munosabatlarda shakllanadi.

4. **Yo'nalish manfaati:** – bu yo'nalish manfaatlar ichida juda murakkab bo'lib, u shaxs manfaatlaridan birini tanlashi bilan bog'liq. Demak, shaxsning tipi u yashaydigan jamiyatning ijtimoiy tuzilishiga bog'liq. Shaxsning shakllanishini belgilovchi omillar quyidagilardan iborat:

- 1) Ijtimoiy siyosiy tizim.
- 2) Tarbiya va maorif tizimi.
- 3) Turmush.
- 4) Mehnat faoliyati.
- 5) Ijtimoiy faoliyat.
- 6) Oila va boshqalardir.

Shaxs shakllanishida uni o'rab turgan muhit va u intiladigan madaniy-ijtimoiy ideallar hamda bajarilishi lozim bo'lgan vazifalarning ham ahamiyati kattadir. Bunday hodisani fanda insonning

ijtimoiylashuvi yoki sotsializatsiya yo‘li bilan shaxsga o‘tishi, deb atash qabul qilingan. Buni izohlaydigan ko‘pgina qarashlar mavjud.

Shaxsning ijtimoiylashuvi deb, shaxsning jamiyatga, sotsial jamoalarning turli tiplariga madaniyat elementlari, sotsial norma va qadriyatlarni o‘zlashtirish orqali sodir bo‘ladigan jarayonga aytiladi. Shaxsning (individning) sotsial tashkilot elementi bo‘lishi 2 muhim jihatga bog‘liq: 1) sotsial tashkilotning shaxsga ta‘sir etishi bilan qobiliyatining shakllanishiga va 2) shaxsning boshqa odamlar ta‘siriga berilishi bilan qobiliyatining shakllanishiga bog‘liq.

Shaxs ijtimoiylashuvning 2 fazasi mavjud:

1. **Sotsial adaptatsiya (moslashish).** Bunda individning sotsial sharoitlarga, funktsiyalarga, sotsial normalarga, sotsial guruhlarga, tashkilot va institutlarga, ya‘ni muhitga moslashishdir. Sotsial adaptatsiya jarayoni, asosan oilada boshlanadi va shakllanadi. Oiladagihar qanday munosabatlar shaxsning ijtimoiylashuvida o‘z aksini topadi. Shu boisdan individning shaxs sifatida shakllanishida oila asosiy rol o‘ynaydi.

2. Sotsial interiorizatsiya, ya‘ni sotsial norma va qadriyatlarning individ ichki dunyosiga kirishish jarayonidir. Shaxs sotsial muhitga qorishib ketmaydi, balki unga mustaqil birlik sifatida kiradi. Ko‘pgina nazariyalarda shaxsning ijtimoiylashuvi, tashqi ta‘sir ob‘yekti sifatidagina qaraladi. Bu nazariyalarda asos qilib faqatgina ijtimoiylashuv yordamida sotsial o‘zgaradigan insonning tabiiy mohiyati olinadi; shaxsning aktivligi va unga beriladigan biologik xususiyatlar hisobga olinmaydi.

Ijtimoiylashuv shunga asoslanadiki, odam ijtimoiy faoliyati sifatida o‘zi ham ijtimoiy hayotining hamma sharoit va vaziyatlarini belgilovchi omildir. Shaxs sotsial ta‘sirlanishning ob‘yekti va sub‘yektidir. Ijtimoiylashuv jarayonida belgilar tizimi muhim ahamiyatga ega. Belgilar yordamida jamiyat individlar faoliyatini boshqaradi. Individ sotsial faoliyat ko‘rsatish uchun sotsial jamoada qabul qilingan belgilar va ularni ishlatish usullarini o‘zlashtirgan bo‘lishi kerak.

Individ faoliyat qiluvchi mavjudotdir. U tashqi muhitga shunchaki javob bermaydi, balki amaliy faoliyat jarayonida ham insonsifatidagi o'zining taraqqiyot va faoliyati qonuniyatlarni angelaydi va anglash asosida o'zining sotsial faoliyatini belgilaydi. Shaxs tomonidan o'z faoliyatini boshqarish faqat ob'yektiv va sub'yektiv qonuniyatlarni bilishgina emas, balki shu qonuniyatlarni, uning elementlarini, xususiyatlarini ham bilishni taqozo etadi.

Shaxslarning sotsial faoliyati va sotsial harakatining boshlang'ich nuqtasi ma'lum ehtiyoj va manfaatlarni yuzaga keltiruvchi ob'yektiv hayot sharoitlaridir. Faoliyat turlari ko'p, lekin eng muhimi ularning barchasi shaxsning moddiy va ma'naviy asosini tashkil qiluvchi, ehtiyojlarini qondirishga qaratilgan, ehtiyojlar shaxsning tashqi muhitga ob'yektiv bog'liqligini bildiradi. Shu sababli shaxsning amaliy faoliyat ehtiyojlarini qondirish shakli sifatida qaralishi ob'yektiv sharoitlarning in'ikosi va ularni qondirishning real imkoniyatlarini anglash sifatida qaralishi mumkin.

Ehtiyojlarning 2 ko'rinishi mavjud: 1) tabiiy va 2) jamiyat tomonidan paydo qilingan ehtiyojlar.

1) Tabiiy ehtiyojlar sifatida kishilarning kundalik ehtiyojlari: ovqat, kiyim, turar-joy va boshqalar tushuniladi.

2) Sotsial ehtiyojlar esa odamning mehnat qilish ehtiyoji, sotsial faolligi, ruhiy madaniyati, ya'ni nima ijtimoiy hayotmahsuliga bo'lgan ehtiyojdir. Tabiiy ehtiyojlar asosiy bo'lib, ularda sotsial ehtiyojlar paydo bo'ladi, rivojlanadi va qoniqtiriladi.

Shaxsning ijtimoiylashuv davri quyidagilar asosida kechadi:

1) Bolalik:

- agentlar va ijtimoiylashuv turlari.

2) Ota-onalik:

- otalar va bolalar: ikki dunyo;

- «otalar va bolalar» munosabatlarining mutanosibliigi.

3) O'spirinlik:

- qadriyatlarining parallel tizimi.

4) Balog'at yoshi:

- voyaga yetgan inson maqomining asosiy mezonlari;
- voyaga yetganlar - shaxs ijtimoiylashuvining faol payti.

5) Keksalik:

- ijtimoiylashuv ushbu davr maqomi va muammolari.

Ijtimoiy faoliyatva ijtimoiy fe'l-atvor mexanizmlari:

O'z-o'zini anglash: o'z-o'zini anglashda iqtisodiy, siyosiy, huquqiy axloqiy va madaniy muhitning ta'siri katta. O'z-o'zini anglash millatlar uchun siyosiy onglilikning oshishigina emas, shu millat bilan birga milliy mustaqillik va milliy ozodlik hamdir. O'z-o'zini anglash jahon tarixida ozodlik harakatlarining kuchayishiga, sotsializm va imperializmning yemirilishiga, parchalanishiga olib keldi. Portugaliya, Ispaniya, Gollandiya, Angliya, Fransiya kabi imperiya davlatlari o'z mustamlakalaridan mahrum bo'ldi. O'zbek millatining o'z-o'zini anglashi moddiy kuch sifatida millat sha'ni, qadr-qimmatini, obro'e'tibori, or-nomusi tiklanishiga olib keldi. O'z-o'zini anglash millatning moddiy va ma'naviy manfaatlarini himoya qilishdir. Mustaqillik sharoitida o'zbek xalqining o'z-o'zini anglashini rivojlantirish davlat siyosati darajasigacha ko'tarildi.

Sotsializatsiya (Ijtimoiylashtirish) tushunchasi asosan sotsiologiya, ijtimoiy psixologiya va ijtimoiy falsafada qo'llaniladi. Sotsializm nazariyasi va tadqiqotlari juda muhim tarixga ega. "Sotsializatsiya" kontseptsiyasining paydo bo'lishi sotsiologiyaning ilm-fan sifatida paydo bo'lishi va insonni ijtimoiy shaxs sifatida tan olish bilan bog'liq edi. Sotsiologiyaning asoschisi O. Kont jamiyatning ijtimoiy organizm ekanligini ta'kidladi. U rivojlanish va takomillashtirish, mustahkamlik, uyg'unlik, konsensusga ega. Ijtimoiy statikada konsensus muvozanat prinsipi sifatida mavjud bo'lib, ijtimoiy dinamikada hamkorlik uchun tabiiy sharoitda, hamjihatlikda namoyon bo'ladi. Kont ijtimoiy o'z-o'zidan, o'z-o'zidan paydo bo'lgan tabiatni ta'kidlaydi. Biroq, jamiyatning rivojlanishi haqida gap ketganda, oqilona va axloqiy nuqtai nazarlar hukmronlik qiladi va jamiyat barcha qismlari bir-biriga bog'langan va faqat birlikda tushunilishi mumkin bo'lgan organik butun bo'lib xizmat qiladi. Bu qismlarning oldindan

kelishilgan harakati emas, balki odamlarning barqaror o'zaro bog'liqligi – "konsensus" va hamjihatlik shakllanadigan son-sanoqsiz ta'sirlar. Jamiyat tuzilishini belgilaydigan printsiplarni o'rganish, uyg'unlik va tartibni ta'minlash O. Kont tomonidan ushbu tamoyillarni amalga oshiradigan ijtimoiy siyosat bilan uzviy bog'liqdir. U birinchi navbatda ijtimoiy institutlarni (oila, davlat, din) ijtimoiy vazifalari, ijtimoiy integratsiyadagi roli nuqtai nazaridan ko'rib chiqdi. O'zgarish va konsensusni uyg'unlashtirishga imkon beradigan elementlarning eng yaqin o'zaro bog'liqligi, ya'ni. kelishilgan harakat O. Kont, oila bilan tavsiflanadi. Bu "jamiyatning boshlanishi", ijtimoiy tuzumning haqiqiy elementi," haqiqiy ijtimoiy birlik","ijtimoiy hujayra". Oilada inson ijtimoiylashadi, insoniyatga muvaffaqiyatli xizmat qilish uchun zarur bo'lgan fazilatlarga ega bo'ladi, tabiiy bireysellikni rivojlantiradi, "boshqalar uchun yashashni" o'rganadi. Oilaviy hayot-jamoatchilikning "abadiy maktabi" va uning namunasi.

Ijtimoiy-antropologik muammolarni va sotsializmni talqin qilish uchun ijtimoiy yondashuvni antimetafizik talqin qilishning birinchi tashabbuskorlaridan biri K. Marks edi. Marksning insonning o'z-o'zini anglashi kontseptsiyasi muhim ahamiyatga ega edi, unda shaxsning faoliyati, ya'ni uning insoniy fazilatlarini amalga oshirish jarayoni, shuningdek, jamiyatning harakatlantiruvchi kuchlari nazariyasi, ijtimoiy mavzu sifatida talqin qilingan; uning asosi dunyodagi o'zgarish va o'zgaruvchanlik zarurligi haqidagi tezisdir. Jamiyatning rivojlanishi va o'zgarishi bilan shaxs rivojlanadi va o'zgaradi. Bu ijtimoiy va tabiiy sharoitlar bilan faol muloqot jarayonida o'zgaradi. Inson hayoti va tarixining mohiyati, ma'nosi odamlarning madaniy va ijtimoiy ijodkorligi sharoitida shakllanadi. Insonning barcha ijtimoiy munosabatlarning tashuvchisi ekanligi haqidagi fikr, marksizm insonning sotsializmini hal qiluvchi ahamiyatga ega ekanligini ko'rsatadi – insonning erkin, madaniy ijodkorligi uchun eng muhim shart sifatida. "Ishlab chiqarish kuchlari, kapital va ijtimoiy aloqa shakllarining yig'indisi – Marks va Engels yozgan-har bir inson va har bir avlod berilgan narsa deb topilsa, faylasuflarning "modda" shaklida

va "insonning mohiyati" shaklida tasavvur qilishning haqiqiy asosi bor. ular tanigan va ular bilan kurashgan...».

Marksizm tizimidagi inson, ijtimoiy hodisalarni tahlil qilish tarixni materialistik tushunish asosida amalga oshirildi. Ijtimoiy hayotning o'zi jamiyatning moddiy sharoitlari asosida hayot deb qaraldi. Shunday qilib, 1845 yilda K. Marks tomonidan shakllantirilgan insonning eng muhim xususiyati aniq bo'ladi: "... insonning mohiyati alohida shaxsga xos bo'lgan mavhum emas. Aslida, u barcha ijtimoiy munosabatlarning jamiyati ".

Psixologiya insonning mohiyatiga, jamiyatga bo'lgan munosabatiga, rivojlanish qonunlarini va jamiyatning ishlashini tushunishga yangi nuqtai nazarni keltirdi. Ushbu yo'nalishga oid bir qator olimlar L. Ward, F. Giddings, G. Tard, Jeyms va Z. Freyd.

Freydning psixoanalizining markazida insonni shakllantirish va rivojlantirish muammosi, uning ijtimoiylashuvi, bu faqat bolalik davri bilan cheklangan. Z. Freydning shaxsiyat modeli bir – biri bilan muayyan bo'ysunishdagi uchta elementning kombinatsiyasi sifatida namoyon bo'ladi: "bu" – ongsiz istaklarning chuqur qatlami, psixologik "o'ziga xoslik"; "men"-ongli soha; "super – men" - shaxsiy vijdon, jamiyatning nuqtai nazarini ifodalovchi misol. Boshqa "aqliy kuchlar "bilan birgalikda ular"aqliy tizim" ni tashkil qiladi. Insonning motivatsion xatti-harakatining asosi behush istaklardir va behush Z. Freydning harakatlantiruvchi kuchi bilan "asosiy drayvlar" ning asosi sifatida jinsiy istakni qabul qildi. Z. Freyd, insonning turli madaniyatlarda o'zini namoyon qila oladigan universal bir jonzot ekanligi haqidagi taxmindan kelib chiqdi va inson tuzilishi u haqida barcha holatlar uchun mos bo'lgan va empirik tarzda tekshirilishi mumkin bo'lgan bunday qarorlarni ifodalashi mumkin. Z. tomonidan yaratilgan "inson tabiati modeli" asosida. Freud, nafaqat nevrozlar, ehtiyojlar, inson imkoniyatlarini tushunish va tushuntirish mumkin. Inson irratsional kuchlar tomonidan boshqariladi – libido, ego-uning aqli va irodasi ham kuchsiz emas. Aqlning kuchi, birinchi navbatda, uning irratsionalligini tushunishdir. Inson tabiatining modeli " nima? Z.

Freyd uchun inson ikki kuch ishlatadigan yopiq tizimdir: jinsiy instinkt ikki bosqichga mos keladigan kimyoviy va fiziologik jarayonlarga asoslangan o'z-o'zini himoya qilish instinkti va jinsiy instinkt. Birinchi bosqichda norozilik va kuchlanish hissi paydo bo'ladi, ikkinchi kuchlanish hal qilinadi va sub'ektiv zavq hissi paydo bo'ladi.

Inson-shaxs, birinchi navbatda, alohida, balki ijtimoiy va inson asosiy manfaatlari-uning Ego va uning libido ehtiyojlarini optimal qondirish, lekin faqat odamlar bilan o'zaro mumkin, uning libido va o'z-o'zini saqlash instinkt odam jalb qondirish uchun – U odamlarga muhtoj. Bolaga onaga muhtoj, kattalar bir-biriga fiziologik jihatdan aniqlangan haydovchilarni qondirish vositasi sifatida muhtoj, lekin asosan, bir kishi boshqasiga g'amxo'rlik qilmaydi.

Z. Freydning jalb qilish nazariyasi inson modelini qurishda asosiy hissa bo'lib, garchi nazariya libido va noto'g'ri bo'lsa-da, lekin juda muhim naqsh aniqlangan bo'lsa-da, insoniy xatti-harakatlar har doim amalga oshirilmaydigan kuchlarning natijasi bo'lib, inson faoliyatining sababi bo'lib qoladi.

Sotsiologik yo'nalishning so'zsiz ahamiyatini tan olgan va sotsializmning insonning barcha fazilatlarini shakllantirishiga ishonadigan yo'nalish vakili, sotsiologiyaning asoschilaridan biri bo'lgan E. Dyurkgeym. U tabiatning bir qismi sifatida jamiyatni tushunadi – tashqarida va dividend haqiqati va inson tabiati uning uchun ikkiyuzlamachilikdir. Demak, insonning nomuvofiqligi, biologik tabiatning ziddiyatlari – jamiyat tomonidan yaratilgan ehtiroslar, qobiliyatlar va ijtimoiy tabiat. Jamiyatning me'yorlari va qadriyatlarini tarbiyalash, o'qitish, assimilyatsiya qilish jarayonida insonning ijtimoiy tabiati yaratiladi.

Interaktivlikning bir qismi sifatida inson o'zining haqiqatini faol ravishda ishlab chiqadi. Uning xatti-harakati faqat unga ta'sir qiladigan ijtimoiy kuchlarning aksi emas, balki faqat subkulturalarning ta'siriga yoki jamiyatning ijtimoiy tuzilmalarining bosimiga munosabat emas, balki ijtimoiy tizim tomonidan qo'llanilganidan ko'ra, odamlar tomonidan yaratilgan qadriyatlar va ma'nolar bilan belgilanadi.

J. Pijaj, L. Vigotskiy bilan bahs-munozarada, Pijaj bolaning fikrlash va rivojlanishini noto'g'ri tarzda "ongning sof muloqotidan" olib chiqadi degan fikrni aniq ko'rsatdi. Bolaning ijtimoiy amaliyotini hisobga olmagan holda, haqiqatni egallashga qaratilgan". Pijaj rivojlanishning bir bosqichidan ikkinchisiga o'tishda hal qiluvchi rol o'ynaydigan tajriba va ijtimoiy o'zaro ta'sirlarga qarab, shaxsning bilim tuzilmalarini rivojlantirishga va keyinchalik qayta qurishga e'tibor beradi. Vigotskiy ichki aqliy jarayonlarni tushunish uchun da'vo qilgan bo'lsa, tanadan tashqariga chiqish va ijtimoiy munosabatlarda tushuntirish kerak. Ijtimoiy tajriba aqliy jarayonlarning mazmunini o'zgartiradi va faqat insonga xos bo'lgan ruhiy jarayonlarning yangi shakllarini yaratadi, ular hayvonlarda yo'q. Inson psixikasini rivojlantirish va ijtimoiylashtirishning asosiy mexanizmi-bu faoliyatning ijtimoiy-tarixiy shakllarini assimilyatsiya qilish mexanizmi. "Bolaning rivojlanishida asbob va belgi" monografiyasida L. S.Vigotskiy shunday deb yozadi: "bola o'z faoliyatini boshqa shaxs bilan bo'lishib, amaliy fikrlashni ijtimoiylashtirib, hamkorlik yo'liga kiradi. amaliy aqlning ijtimoiylashuvi nafaqat ob'ektlarni emas, balki ularning harakatlarini ham ijtimoiylashtirishga olib keladi". L.S.Vigotskiyning faoliyatini tushunish imo-ishora g'oyasi va tilning psixologik rolini aniq talqin qilish bilan bog'liq. U birinchi bo'lib psixologik tushunchani yaratgan, bu erda belgi(so'z), jamiyat (muloqot) va faoliyat nazariy birlikda paydo bo'lgan. L. Bilan. Vigotskiyning bolaning aqliy rivojlanishida ijtimoiy va jamoaviy faoliyatning roli eng muhimi. Har bir ruhiy funktsiya sahnada ikki marta paydo bo'ladi. Birinchidan, kollektiv-ijtimoiy faoliyat, keyin esa bolaning ichki fikrlash usuli sifatida. Bu ikki "chiqish" o'rtasida interiorizatsiya jarayoni yotadi, yoki L. S. Vigotskiy aytganidek, "aylanish" funktsiyaning ichki qismi va uning shaxsiyati "eng yuqori funktsiyalar bilan yaratilgan asosiy narsa" va bu funktsiyalarning o'zi "shaxsga ko'chirilgan – ijtimoiy tartibning ichki munosabatlari, shaxsning ijtimoiy tuzilishining asosi". Fikrlar L.Vigotskiy, uning ruhiy rivojlanishining madaniy va tarixiy kontseptsiyasi butun dunyoda eng

katta qiziqish uyg'otmoqda va juda mashhur. Ular ijtimoiy psixologiyaning asosini tashkil etdi va sotsializmning mohiyatini to'liq tushunish imkonini berdi.

Madaniyat tarixi shuni ko'rsatadiki, individuallik insonga xos bo'lgan narsa emas. Haqiqatan ham, agar siz individuallikni "super tizim" sifati deb tushunsangiz ham, shaxsiyat aloqa sohasi, turli manfaatlar, qadriyatlar va qoidalarni o'zaro bog'lash va muvofiqlashtirish va ijtimoiy tuzilmalarni rivojlantirishni nazarda tutadi. Individuallik jamoatchilik yoki ijtimoiy rivojlanish tomonlaridan biri sifatida shakllanayotganini ta'kidlash qonuniydir. Inson va jamiyatning ichki aloqasi shundan iboratki, uning yordamida ham o'ziga xoslik, ham intersubektiv qoidalar va aloqa va aloqa normalari shakllanadi. Shaxsni individuallashtirish jamiyatda ijtimoiylashuv jarayonida yuzaga keladi.

Sotsializmning inson mavjud bo'lgan va sodir bo'ladigan jamiyat turlarining shart-sharoitlari aniq. Jamiyat hayotning turli sohalarida inson hayotining umumiy yo'nalishini belgilaydi, ularni jamiyatning ustuvor qadriyatlariga, ijtimoiy me'yorlarga va umuman, ijtimoiy-madaniy an'analarga yo'naltiradi. Jamiyatning turli turlarida jamiyatning turiga mos keladigan ijtimoiylashuv turi ustunlik qiladi, ya'ni. bolalarning ijtimoiylashuvi-qoidalar, xulq-atvor modellari, ushbu jamiyatning madaniyatiga qo'shilish, til-bu bir xillikka olib keladi. Shuning uchun, yapon boshqa yapon kabi o'zini tutadi va rus tili boshqa rus tiliga o'xshash tarzda javob beradi. Ular bir ildiz, ba'zi manbalar bilan birlashtirilgan.

Biroq, bundan tashqari, har bir jamiyatda jamiyatning ijtimoiylashuvining boshqa turlari ham mavjud bo'lib, u insonning ijtimoiylashadigan muhitining o'ziga xos xususiyatlariga bog'liq. Ijtimoiylashuv jarayoni individualdir va inson hayoti davomida amalga oshiriladi va moslashuvdan iborat – sotsializm va interiorizatsiya tashqi tomoni – ichki tomon. Shunday qilib, shaxsning ijtimoiylashuvi jamiyatda sodir bo'ladi va bu muayyan ma'noda murakkab ziddiyatli jarayondir. Bir tomondan, inson doimo jamiyat ta'siri ostida, bu

ta'sirlarni interviorizatsiya qiladi, boshqa tomondan, u faol va ularda muayyan o'zgarishlarni amalga oshiradi, ularga shaxsiy ma'no beradi. Jamiyat yoki to'g'ridan-to'g'ri, yoki birinchi navbatda asosiy guruhlar orqali, so'ngra ijtimoiy tajriba uzatuvchi va ijtimoiylashuv institutlari deb ataladigan turli ijtimoiy guruhlar va jamoalar orqali shaxsga ta'sir ko'rsatadi. Tug'ilishdan o'lingacha har bir kishi o'z shaxsini shakllantiradigan ko'plab guruhlarining bir qismidir. Odamlar tomonidan assimilyatsiya qilingan guruhlarda, ularning talablari, insonning bir yo'nalishda yoki boshqa yo'nalishda ijtimoiylashuvi mavjud.

Ijtimoiylashtirish institutlari ma'lum. Bolalik davrida-bu oila-boshlang'ich guruh, maktabgacha ta'lim muassasalari, maktab, keyinchalik universitet, mehnat jamoasi, siyosiy partiyalar va kasaba uyushmalari, cherkov va boshqalar.ko'p mamlakatlarda sotsializm instituti sifatida ko'pincha birinchi navbatda oila bilan birga. Yuqorida bir necha bor oilaning bolasini — asosiy guruhni ijtimoiylashtirishda hal qiluvchi rol o'ynadi. Bolaning dastlabki ijtimoiylashuvida oilaning ahamiyati katta emas, lekin yana bir bor ta'kidlashni istardimki, hozirgi, o'tmish va kelajak o'rtasida uzluksizlik mavjud bo'lganda sotsializm ayniqsa samarali bo'lib, oila bu aloqani ta'minlashi kerak. Faqat oilada atmosfera yaratiladi,"har bir inson hamma uchun maqsad bo'lsa, ajralmas narsa bor". "Oila jamiyatning psixologik vositachisi", dedi E. Fromm. Bolalarni tarbiyalash amaliyoti har xil va bu xilma-xillik ota-onalarning yashash sharoitlari, ularning ta'lim, din va jamiyatda duch keladigan bosim turlari bilan bog'liq. Va, albatta, bu omillarni (farzandlarining ota-onalarini tarbiyalash usullarini) e'tiborsiz qoldirib bo'lmaydi, chunki biz bir avlodagi ijtimoiy keskinlik keyingi o'zgarishlarga olib keladi. Zamonaviy G'arb mamlakatlarida va mamlakatimizda oila va oilaviy munosabatlarni o'zgartirish juda bezovta qiluvchi hodisa. Ko'plab to'liq bo'lmagan oilalar va ota-onalar mavjud bo'lishlari kerak bo'lgan va tarbiya hamshira yoki maktabgacha ta'lim muassasalariga beriladi. Keyingi avlodda bu jarayon takrorlanadi va yanada murakkablashadi degan fikr bor. Bugungi kunda jamiyat,

davlat keyingi avlodni yo'qotmaslik uchun bu jarayonga aralashishi kerak.

Insonning g'ayritabiiy xatti-harakati rivojlanayotgan shaxsning yo'nalishini belgilaydigan erta sotsializmning (yoki ijobiy yoki salbiy) tabiatiga bog'liq. Shaxsni ijtimoiylashtirish uchun turli funktsiyalarni bajaradigan mehnat jamoasi va ijtimoiy jamoalar kabi ijtimoiylashuv institutlari muhim ahamiyatga ega va ularning eng muhimi ijtimoiy tajribani etkazishdir. Biz ijtimoiy aloqalar va inson munosabatlari turli va juda qimmatli ekanini ta'kidladik. U etnos, millat, sinf a'zosi, siyosiy partiya va boshqalar bo'lishi mumkin. Ushbu jamoalarning insonga ta'siri ijobiy bo'lishi mumkin, ammo salbiy bo'lishi mumkin. Jamiyatda shaxsning ijtimoiylashuvi jamiyat, urf-odatlar, retseptlar va hokazolarning madaniy va qiymat yo'nalishlarini o'zlashtirishda namoyon bo'ladi. jamoatchilik a'zosi bo'lib, inson katta guruh odamlar bilan bog'lanadi, qo'llab-quvvatlash va ijtimoiy himoya, barqarorlikni his qiladi. Ammo bularning barchasi jamiyatning turiga, uning talablari va ko'rsatmalariga bog'liq bo'lib, ularning ba'zilar "yopiq" jamoa yoki hayotiy faoliyatni qat'iy tartibga soluvchi jamoa bo'lsa, shaxsga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin.

Hozirgi vaqtda "siyosiy sotsializm" va "huquqiy ijtimoiylashuv" tushunchalari keng tarqalgan. Siyosiy sotsializm birinchi marta 1959 yilda maxsus nazariy tadqiqotlar mavzusiga aylandi. Mahalliy ilm-fanda siyosiy sotsializm insonning siyosiy rivojlanishi insonning mafkuraviy va siyosiy qadriyatlari va normalarini faol assimilyatsiya qilish va ularni jamiyatning siyosiy tizimidagi pozitsiyalar va xatti-harakatlarni belgilaydigan ijtimoiy-siyosiy munosabatlarning ongli tizimiga aylantirish jarayoni sifatida tushuniladi.

Siyosatlashtirish erta bolalik davrida ota-ona hokimiyatiga qo'shimcha ravishda, oiladan tashqarida bo'lgan yana bir narsa borligini anglash. Ba'zi mualliflar uchun G'arb sosyologiyasida siyosiy sotsializm "fuqarolik" kursini o'zlashtirishdir, boshqalari uchun bu maktabda olingan "barcha siyosiy tadqiqotlar" yoki bu hokimiyatga munosabatdir.

Va nihoyat, huquqiy ijtimoiylashuv. Bu atama XX asrning 60-yillarida Amerika huquqiy psixologiya maktabining tadqiqotlari doirasida paydo bo'ldi. G'arbda psixologiya, siyosatshunoslik, falsafa va boshqa huquqiy sotsializmning eng yangi ma'lumotlarini hisobga olgan holda huquqiy sotsializmni o'rganish metodologiyasi ishlab chiqilgan bo'lib, u insonning huquqiy bilimlari va huquqiy muloqot tajribasini olishdir, bu jamiyatdagi ijtimoiy – iqtisodiy sharoitlarni, siyosiy tizimning tabiati, davlat mafkurasi, axloqiy muhit va boshqalarni aks ettiruvchi huquqiy ta'limdir. Insonning huquqiy ijtimoiylashuvi demokratik jamiyatda juda muhimdir, chunki qonun, agar u buzilmasa, har doim fuqaroni himoya qiladi.

Insonning hozirgi holati bugungi kunda insonning tabiat va jamiyat bilan aloqasi muammosi qanchalik muhimligini ko'rsatadi va ayni paytda ijtimoiylashuv insonning rivojlanishi va shakllanishining universal va zarur shakli bo'lib xizmat qiladi. Jamiyatning barcha ijtimoiy institutlarining maqsadli o'zaro hamkorligi jamiyatning barqarorligini, uning muvaffaqiyatli ishlashini va rivojlanishini ta'minlaydigan shaxsni shakllantirishi mumkin, ammo buning uchun inson jamiyatning eng yuqori qiymati bo'lishi kerak.

Nazorat savollari

1. Falsafa va sotsiologiya o'rtasidagi o'zaro munosabat.
2. Sotsiologiya boshqa fanlar bilan.
3. Sotsiologiya strukturasi
4. Makrosotsiologiya
5. Mikrosotsiologiya
6. Sotsiologiya va sotsial psixologiya

Mavzu yuzasidan talabalar bilimini baholash uchun testlar

1. Shaxs atamasi dastlab nima degan ma'noni anglatgan?

- a. Niqob
- b. Mavqe
- v. Individ

g. Obro‘

2. Sotsiologiya fanini maxsus va tarmoq yo‘nalishlarga ajratib turuvchi “o‘rtacha daraja” nazariyasining asoschisi kim?

- a. R. Merton
- b. T. Parsons
- v. P. Sorokin
- g. Adorno

3. Shaxs sotsiologiyasini o‘rganishdagi yirik mutaxassislar kimlar.

- a. T. Parsons. R. Lipton M. Kon Ch. Kuli
- b. L. Uord Tard. Giddings
- v. Darendorf, Aron, Rostou
- g. Kont, Spenser, Veber

4. Ko‘pchilik sotsiologlar shaxsning birlamchi ijtimoiylashuvini qaerda boshlanadi deb hisoblaydilar?

- a. Oila
- b. Maktab
- v. Do‘stlar davrasida
- g. Ish kollektivida

5. Ijtimoiylashuv individ hayotining qaysi davrlarida faoliyat ko‘rsatadi?

- a. Yoshlik
- b. Butun hayot davomida
- v. Bolalik
- g. Mehnat davrida

6. Ijtimoiylashuv tushunchasini izohlab bering?

- a. O‘zlashtirish
- b. Ulg‘ayish

- v. O'rgatish
- g. Barchasi

7. Shaxs sotsializatsiyasi (ijtimoiylashuvi) qanday bosqichlarga bo'linadi?

- a. Birlamchi va ikkilamchi birlamchi
- b. Ikkilamchi
- v. Maishiy xizmat qilish jarayoni rivoji
- g. Bosqichlari yo'q

8. Sotsiometriya usuli orqali qanday munosabatlar o'rganiladi.

- a. Shaxslararo munosabatlar
- b. Iqtisodiy munosabatlar
- v. Faqat siyosiy munosabatlar
- g. Yoshlarga oid munosabatlar

9. Ijtimoiy betinchlik bu....?

- a. Ko'plab kishilarning ichki keskinligi, tarangligi bo'lib, u faoliyatining tartibsizligi va muvofiqlashtirilmaganligida ifodalanadi
- b. Tashkil etilmagan guruhlarda, olomon ichida odamlarning faoliyati jamiyatning shakllangan tartibiga zid turadi
- v. Ijtimoiy o'zaro ta'sirning bu shaklida kishilar bir-birlarining kayfiyati, xis-hayajonini ifodalaydi
- g. Xulq-atvorning tartibsiz xarakteri

10. Ijtimoiy o'zaro ta'sirning tiplari kim tomonidan ajratib ko'rsatilgan?

- a. P.Sorokin
- b. Darendorf
- v. Muso CHalabiy
- g) Ioan IV Paleolog

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. B.Aliev va boshqalar «Sotsiologiya» Darslik. T. 2011 y, 134-b.
2. Jo'raev N., Azizov Sh.Ijtimoiyat asoslari.-T.: «Ma'rifat-madadkor», 2003.-62-6.
3. Umumiy sotsiologiya. Toshkent: ToshDU, 1999, 42-bet.
4. G.V. Filofofiya prava. Moskva, «Mo'sl», 1990, s.113.
5. S.Nosirxo'jaev, T. Sultonov, S.Tursunova. «Sotsiologiya». Darslik. -T.: 2009. –B.145.
6. Поликанова Е. П. Социализация личност Философия и общество. Выпуск №2(31)/2003
7. <https://hozir.org/>
8. <https://www.socionauki.ru>

4-MAVZU. SOTSIAL STATUS VA ROLLAR. SOTSIAL HARAKAT VA SOTSIAL O‘ZARO-TA‘SIR

Reja:

- 1. Sotsial status to‘g‘risida tushuncha**
- 2. Belgilanadigan va erishiladigan statuslar**
- 3. Sotsial me‘yorlar va sotsial rollar**
- 4. Sotsial harakatning motivatsiyalari**
- 5. Ijtimoiy o‘zaro ta‘sir va uning darajalari**
- 6. Badiiy adabiyotlarda sotsial status va rollar masalalari**

Kalit so'zlar: ijtimoiy maqom; ijtimoiy rol; qasddan jinoiy xatti-harakatlar mexanizmi; motivatsiya; jinoyatchining shaxsiyati; hayotning o'ziga xos holati.

Har bir shaxs hayoti davomida turli rollarni bajarish uchun o'qitiladi: bola, maktab o'quvchisi, talaba, ota yoki ona, muhandis, ishlab chiqarish tashkilotchisi, ofitser, muayyan ijtimoiy qatlam a'zosi va boshqalar rol o'ynash kamida ikki jihatga ega: 1) vazifalarni bajarish va ijro etiladigan ro'lga muvofiq huquqlarni amalga oshirishni o'rganish kerak; 2) ushbu rolga mos keladigan o'rnatish, his-tuyg'ular va kutishlarni Ikkinchi jihati eng muhim ko'rinadi. Deyarli barcha zamonaviy yosh ayollar tezda, mexanik ravishda uyni boshqarishni o'rganishadi, lekin ular uyni qoniqarli va mukofotlash harakati bilan ta'minlaydigan o'rnatish va kutishlarni tezda o'rgana olmaydi. Uy egasi, muhabbat va ta'mga ega bo'lgan iqtisodiyotni qanday qadrlashi ma'lum.

Ba'zi odamlar ijtimoiylashtirish jarayonida ular o'z ichki dunyosiga mos keladigan har qanday ehtiyojni qondiradigan vaqt sifatida qabul qilinmasa, ularning rolini muvaffaqiyatli bajara olmaydi. Ota-onalarning bosimi ostida universitetda kimyo o'rgangan yosh yigitni tasavvur qiling-a, garchi u butun hayotini aktyor bo'lishni va sahnada o'ynashni orzu qilgan bo'lsa-da. Ehtimol, kimyo unga yuk bo'ladi va eng muhimi, u ikkinchi darajali ishchi bo'lishi mumkin. Yoki biz uy bekasi sifatida muloqot qiladigan ayolning qiyinchiliklarini

tasavvur qilishga harakat qilamiz, chunki u bu ijtimoiy guruhda, masalan, sahnada o'ynash, o'qitish va h. k.

Eng muhim rollarni o'rgatish odatda erta bolalikda boshlanadi, ayni paytda rol va maqomni aniqlashga qaratilgan munosabatlarni shakllantirishning boshlanishi bilan boshlanadi. Rolni o'rganishning ushbu bosqichining katta qismi ongsiz va og'riqsizdir. Bolalar o'yinchoqlarni o'ynaydi, "o'ynaydi", otalar va onalarga yordam beradi, turli ijtimoiy guruhlarning hayotidan hikoyalarni o'qiydi, oilaviy suhbatlarni tinglaydi va oilaviy hodisalarda passiv ishtirok etadi. Bunday kundalik tajribadan ular turli vaziyatlarda erkak va ayolning xatti-harakatlari, er va xotinning bir-biriga qanday munosabatda bo'lishlari haqida fikr yuritadilar. Kichkina bola o'z uyida o'ynagan otasining roliga taqlid qilib, qanday harakat qilish kerakligi va oilaviy hayotning turli holatlarida insonning o'z rolini bajarayotganidan ko'ra nimani o'ylashi kerakligi haqida ko'proq ma'lumotga ega. Otaning harakatlariga taqlid qilib, u bir yoki bir nechta ota-onaning orqasida turgan sabablarni tushunishi mumkin va bu tushuncha vaqt o'tishi bilan o'sib boradi. Uning "soxta", haqiqiy bo'lmagan rollari unga kelajakda oilaning otasining rolini munosib qabul qilishga yordam beradi. Keksa yoshdagi odamga bunday noto'g'ri rollar boshqalarning xatti-harakatlariga munosabatini tushunishga yordam beradi.

Diagnostik va psixoterapevtik amaliyotda ushbu texnik J. Moreno tomonidan ishlab chiqilgan "psixodrama" nomi bilan mashhur. Moreno va uning izdoshlari J. Psychodrama. N.Y., 1969. R. 23. Psixodramda ishtirok etish, masalan, er, ma'lum bir vaqt uchun, xotinning rolini bajarishi mumkin va u bir vaqtning o'zida uning rolini qabul qiladi, keyin kutilmagan suhbatlar, munozaralar, to'qnashuvlarda duch keladi. Har bir inson shikoyat va da'volarni bildirib, boshqasining rolini o'ynashga harakat qiladi va natijada boshqalarning his-tuyg'ulari va reaksiyalari dunyosiga kirib borish imkoniyati mavjud. Psixodrama yordamida boshqa odamlarning rollari uchun bunday trening ko'pincha korxonaning turli xizmatlari va bo'linmalari rahbarlarining biznes o'yinlarida qo'llaniladi.

Rol tushunchasi har bir shaxsning o'ziga xos xatti-harakatlari va muayyan vaziyatda o'zaro munosabatlarda boshqalarning xatti-harakatlariga nisbatan kutgan natijalarini o'z ichiga oladi. Shaxs "soxta", haqiqiy bo'lmagan yoki yangi maqomga ega bo'lish bilan bog'liq rol o'ynaydimi, u doimo uni o'rab turgan odamlarning xulq-atvorini va xatti-harakatlarini to'plashga va uning rolini eng munosib bajarishga intiladi. Shubhasiz, bunday ijtimoiy tajriba natijasida ichki shaxs men bilan bir xil emas. Turmush qurgan qiz avvalgidan farqli maqomga ega bo'ladi. Uning roli o'zgaradi va ko'p jihatdan u butunlay boshqa shaxsga o'xshaydi. Muayyan faoliyatlar bilan bog'liq rollar shaxsiy o'zgarishlarni keltirib chiqaradi, hatto inson kasbining turini bilmasdan ham o'qituvchi, dehqon, tadbirkor yoki vazir kabi o'zini tutishi mumkin. Shaxsiyat va uning roli muayyan ijtimoiy rollarni bajarish uchun mos bo'lgan ba'zi psixologik xususiyatlarga bog'liq. Misol uchun, tashqi ob'ektlar dunyosiga qaratilgan do'stona shaxs sotuvchining roliga osongina moslasha oladi. Shu bilan birga, sotuvchining vazifalarini kunlik bajarish, do'stona shaxsni shakllantirishga yordam beradi. Shunday qilib, asta-sekin, rol o'ynash jarayonida uning maqomiga xos bo'lgan shaxsiy xatti-harakatlar shakllanadi, unga tayyorlangan ijtimoiy rol to'liq qabul qilinadi.

Sotsial statuslarni ikki asosiy turga bo'lish mumkin:

qobiliyatlar va harakatlardan qat'i nazar, jamiyat yoki guruh tomonidan shaxs tomonidan belgilanadigan;

shaxsning o'z sa'y-harakatlari bilan erishadiganlar.

Belgilangan statuslar va rollar. Jamiyat murakkab bir ta'lim bo'lgani uchun, uning institutlari faqat ichki va guruhlararo munosabatlar bilan qat'iy belgilangan har kuni juda ko'p vazifalarni bajaradigan bo'lsa, samarali ishlaydi. Vazifalarni izchil bajarishga erishishning eng oddiy usuli-barcha faoliyatni ko'plab belgilangan rollarga bo'lish va har bir shaxsni oldindan belgilangan rollardan tug'ilgan paytdan boshlab o'qitish. Erta bolalikda boshlangan birinchi rolni o'rganishdan so'ng, belgilangan rollar "muvaffaqiyatga erishish yo'li"deb nomlanadigan ba'zi mezonlarga muvofiq tayinlanishi kerak.

Jins va yosh jamiyatda rol ijro etish uchun asos sifatida universal qo'llaniladi. Irqi, millati, sinf va diniy mansubligi, shuningdek, belgilangan rollar uchun asos sifatida ko'p jamiyatlarda ishlatiladi.

Bolalikdan boshlab, shaxsning ijtimoiylashuv jarayonlarining asosiy va katta qismi erkaklar va ayollarning turli xil ijtimoiy harakatlarini o'rganishdan iborat. Kichkina qizlar qo'g'irchoqlar bilan o'ynashadi, onaga uyda yordam beradi va kattalar uchun maqtovlar bilan mukofotlanadi. Qizni o'g'ri sifatida tayyorlash, garchi u chidamli bo'lsa-da, ammo yomon ohang hisoblanadi. Bolalar, shuningdek, qo'g'irchoqlar faqat qizlar va eng kichik bolalar uchun mo'ljallangan, deb hisoblashadi, shuning uchun ular uchun eng yomoni "onaning o'g'li", "qiz" deb ataladi. Tajriba shuni ko'rsatadiki, o'g'il va qizlarning ko'p yillik alohida mashg'ulotlari etuklikda turli qobiliyat, his-tuyg'ular va imtiyozlarga ega bo'lishiga olib keladi.

Voyaga etmaganida jinsiy farqlar va rollar aniq belgilanadi va rol o'ynash jarayoni murakkablashadi. Uning xotini va onasining roli bir vaqtning o'zida turli xil rollarni o'z ichiga oladi, ularning har biri boshqasidan ajralib turadi va unga qo'shiladi.

Aksariyat funktsiyalar, agar ular o'zlariga xos vazifalarni bajarish uchun ijtimoiylashtirilgan bo'lsa, ayollar va erkaklar tomonidan yaxshi bajarilishi mumkin. Shunday qilib, Pokistonda uy xizmatchilari an'anaviy ravishda erkaklar tomonidan taqdim etiladi; Filippinda barcha kotiblar - erkaklar; Marquis orollarida bolalar uy atrofida ishlashadi, stolga yopishadi, ovqat pishiradilar va ayollar tikiladi, dunyoning ko'plab mamlakatlarida og'ir qishloq xo'jaligi ishlari asosan ayollar tomonidan amalga oshiriladi.

Erkak va ayol rollarini aniqlash subyektivdir va muayyan joy va vaqtga bog'liq. Har bir jamiyatda erkak va ayol rollarini bajarish bilan bog'liq urf-odatlar, an'analar va normalar mavjud. Shaxslar ushbu urf-odatlar va urf-odatlarining ayrim elementlarini chetlab o'tishga qodir, biroq ular bu rollarni o'z jinsiga ko'ra bajargunga qadar jamiyatdan ajralib qolish xavfini tug'diradi. Bir nechta shaxslar bu talablarni e'tiborsiz qoldiradilar, masalan, gomoseksual yoki lezbiyen bo'lib

qoladilar, chunki belgilangan rollardan chetga chiqish jamiyat tomonidan hukm qilinadi.

Jamiyatdagi erkak va ayolning roli vaqt o'tishi bilan o'zgaradi. Mashinaning og'ir qo'l mehnatini almashtirish, kontratseptiv vositalardan foydalanish va buning natijasida oila va uy vazifalarini kamaytirish erkak va ayol roli o'rtasidagi farqlarni sezilarli darajada kamaytirdi. Misol uchun, ayollar ishlab chiqarish jarayoniga faol jalb qilingan va ilgari erkak deb hisoblangan maqomga ega.

Har qanday jamiyat uchun yoshga qarab rollarni belgilash muhim ahamiyatga ega. Har doim o'zgarib borayotgan yosh va yosh holatiga shaxslarni joylashtirish abadiy muammodir. Shaxs bir yoshga moslashishga vaqt topa olmaydi, chunki boshqasi darhol yangi maqomga va yangi rollarga ega. Yosh yigit yoshlarning xijolat va komplekslari bilan kurasha boshlaydi, chunki u allaqachon etuklik ostonasida turibdi; keksa yoshga kelib, donolik va tajribani namoyon qila boshlaydi. Har bir yosh davri insonning qobiliyatlarini namoyon qilish uchun qulay imkoniyatlar bilan bog'liq, shuningdek, yangi rollarni o'rganish uchun yangi maqom va talablarni belgilaydi. Muayyan yoshda, shaxs yangi rol o'ynash maqomiga moslashish bilan bog'liq muammolarni boshdan kechirishi mumkin. U o'z yoshidan kattaroq deb aytadigan bola, ya'ni. katta yoshdagi toifaga xos bo'lgan maqomga ega bo'lib, odatda uning potentsial bolalik rollarini to'liq anglamaydi, bu uning sotsializmining to'liqligiga salbiy ta'sir qiladi. Ko'pincha bunday bolalar yolg'iz, nuqsonli. Shu bilan birga, etuk bo'lmagan kattalarning holati bolalik va o'smirlikka xos bo'lgan munosabatlar va xatti-harakatlar bilan kattalar maqomining kombinatsiyasi hisoblanadi. Bunday shaxs odatda o'z yoshiga mos keladigan rollarni bajarishda nizolarga ega. Ushbu ikki misol jamiyat tomonidan belgilab qo'yilgan yosh holatiga muvaffaqiyatsiz moslashuvni ko'rsatadi.

Jamiyatimizda ayniqsa yoshlik va keksalikka tayyorgarlik ko'rishda muvaffaqiyatsiz ijtimoiylashuv sezilarli. Biz ibtidoiy jamiyatlardan farqli o'laroq, 18 yil ichida keladigan ko'pchilik yoshidan

tashqari, aniq belgilangan yosh maqomlari yo'q. Yosh yigit yoki qizning ota-onasi yosh yigit yoki qizni qanchalik yetuk deb hisoblash mumkinligi haqida noaniqlikda qoladilar va ular o'z farzandlari bilan turmush o'rtoqlari va qiz do'stlarini tanlash, uyga qaytish vaqti, pul, nikoh yoki nikohdan foydalanish haqida abadiy shikoyat qiladilar. Biroq, yosh yigitning o'zi o'z sa'y-harakatlarini qo'llash sohasi, hayotda muvaffaqiyatga erishish yo'lini tanlash, siyosiy qarashlar, do'stlar doirasi va h.k. Ajablanarli emaski, yosh yigit ko'pincha qiyinchiliklar oldida tanlovga qiynaladilar, ular ota-onaga yoki boshqa qarindoshlariga qaram bo'lib qolishni afzal ko'radi, bu esa yoshlarga xosdir.

Ko'p ibtidoiy yoki an'anaviy jamiyatlarda keksalik birinchi navbatda hurmatga sazovor va hurmatga sazovordir, chunki bunday jamiyatlarda odamlar asosan qadimiy va e'tirof etilgan urf-odatlar va urf-odatlar asosida o'z xatti-harakatlarini shakllantiradilar, bu an'analarga rioya qilish uchun norasmiy nazorat. Biroq, qadimgi urf-odatlar juda muhim rol o'ynaydigan zamonaviy jamiyatda keksalik bir noqulaylikka olib keladi. Tez o'zgaruvchan sanoat jamiyati juda kamdan-kam hollarda keksa odamlarni oqilona etakchilik manbai deb hisoblaydi. Qariyalarning belgilangan roli ularning kuchlari va qobiliyatlari zaiflashgani sababli ishdan voz kechish edi va ularning keyingi hayotdagi asosiy vazifasi faqat o'z mavjudligini saqlab qolishdir. Shuning uchun, zamonaviy jamiyatda keksa odamning roliga o'tish har bir inson uchun juda og'riqli va murakkab.

Jins va yosh-bu ko'plab belgilangan maqomlardan faqat ikkita misol. Bunday holatlarning barchasi faqatgina har bir shaxsning ushbu rollarga nisbatan jamiyatda belgilangan ko'rsatmalarga nisbatan ijtimoiylashtirilganda muvaffaqiyatli bajarilishi mumkin bo'lgan rollarni o'z ichiga oladi.

Ajablanadigan holatlar va rollar. Shaxsiy tanlov va raqobat orqali mustahkamlangan ijtimoiy pozitsiya erishilgan maqom sifatida tavsiflanadi. Agar har bir shaxs o'ziga xos qobiliyatlari yoki imtiyozlarini hisobga olmagan holda, unga guruh yoki jamiyatda

tayinlangan muayyan maqomga ega bo'lsa, unda erishilgan maqomlar ushbu shaxsning qobiliyatini, uning ijroiyligini va ehtimol, omad tufayli belgilanadi. Bu hodisa M. Yangom tomonidan juda yaxshi tasvirlangan: "Malika-bu belgilangan maqomdir. Qirollik merosiga ega bo'lgan qiz barmog'ini barmog'iga urmasligi mumkin va uning kelajagi hali ham Malika kelajagidir. U Malika bo'lib tug'iladi va u juda yaxshi yoki yomon, baland yoki past, aqlli yoki ahmoq bo'ladimi, u Malika bo'lib qoladi. Erishilgan holatlar, aksincha, tug'ilishdan berilmaydi, ular faqat eng munosib shaxslar tomonidan sotib olinishi mumkin. Inson bo'lish - tug'ilishga bog'liq bo'lgan, ammo er bo'lish-insonning tug'ilishidan avtomatik ravishda kelib chiqmaydigan, ammo kelajakda erkaklar xatti-harakatiga bog'liq bo'lgan maqomga ega bo'lgan maqomdir. **Negr-bu belgilangan maqomdir**, lekin politsiyachi **erishilgan maqomdir**. Hech kim politsiya bo'lib tug'ilmaydi. Erishilgan maqomni shakllantirish har bir insonning o'z iste'dodi, tanlovi yoki faoliyati orqali amalga oshiriladi" ²

Ibtidoiy, ya'ni an'anaviy jamiyatlarda vaziyat ko'pincha belgilanadi va ma'lum bir ijtimoiy mavqega ega bo'lgan kishi tug'ilishga bog'liq. Misol uchun, tug'ilgan kundan boshlab odam ovchi, Baliqchi yoki jangchi bo'lishga tayyorlanmoqda. Zamonaviy sanoat jamiyatlarida bu yoki boshqa shaxsning shaxsiyatini egallashda katta erkinlik mavjud. Bu, asosan, uning muvaffaqiyatli ishlashi uchun mehnat resurslarining juda muhim harakatchanligiga muhtojligi va shuning uchun asosan shaxslarning shaxsiy xususiyatlariga, ularning harakatlariga muvofiq maqomlarni o'zgartirishga aniq yo'naltirilgan yo'nalish mavjud. Statuslarni aniqlashda jamiyatning adolatliligi ustidan nazorat qilish ijtimoiy tizimning moslashuvchanligida g'alaba qozonadi, bu esa buning uchun eng katta iste'dodni ko'rsatadigan odamlarga mazmunli mavqega ega bo'lish imkonini beradi. Kengash "o'zini topa olmagan" va yangi rollarga moslasha olmaganlarning raqobatbardoshligi bo'ladi. Bu mavjud vaziyatdan qoniqmagan ortiqcha

² Rabbie J., Horwitz M. The arousal of ingroup-outgroup bias by chance win or loss // J. Social Psychol. 1969.

odamlar sonining ko'payishi bilan ifodalanadi. Shaxsning erishgan mavqei nafaqat mehnatni qo'llash sohasini, balki do'stlar, tashkilotlar, ta'lim joylari va yashash joyini tanlashni talab qiladi. Shaxsning bunday xatti-harakatlari uning ota-onasi tomonidan oldindan aniqlanmagan maqomlarni olishiga olib keladi. Bunday holda, shaxs ota-bobolarining tajribasidan sezilarli darajada uzoq bo'lgan vaziyatlar bilan uchrashadi, bu esa unga yangi rollarni qabul qilishda doimiy qiyinchiliklarni keltirib chiqaradi.

Belgilangan va erishilgan holatlar tubdan farq qiladi, ammo shunga qaramay, ular o'zaro muloqot qilishlari va o'zaro o'tishlari mumkin. Misol uchun, erkak kishi ayolga qaraganda prezident yoki bosh vazir maqomiga erishish uchun ancha osondir. Xuddi shu narsa, kamroq darajada bo'lsa - da, bir tomondan katta rahbarning o'g'li va boshqa tomondan dehqon o'g'li tomonidan yuqori maqomga erishish imkoniyatlari haqida gapirish mumkin. Jamiyatdagi asosiy ijtimoiy ahvol (ijtimoiy-sinf maqomi) qisman belgilangan (ya'ni ota-onalarning holatini aks ettiradi) va qisman shaxsning qobiliyatlari va intilishlari yordamida erishiladi. Ko'p jihatdan, belgilangan va erishilgan maqomlarning chegarasi mutlaqo shartli, ammo ularning kontseptual bo'linishi ushbu ijtimoiy hodisalarni o'rganish uchun juda foydali.

Ko'pchilik maqomga ega bo'lgan jamiyatning ideali odamlarning o'z qobiliyatlari bo'yicha pozitsiyani egallashiga intilishdir. Bu nafaqat yuqori iste'dodlarni namoyon qilish imkoniyatini beradi, balki kamchiliklarni oqlash imkoniyatini ham istisno qiladi.

Ko'pgina maqomlar belgilangan jamiyatda shaxs o'z mavqeini yaxshilashni kutishmaydi. Kam mukofot yoki kam obro' - e'tiborga ega bo'lganlar, ularning past maqomiga ega bo'lishlarida aybdor emas. Ularning har biri o'z rolini va uning maqomini to'g'ri deb hisoblaydi va mavjud vaziyat adolatli. Bunday shaxs o'z pozitsiyasini boshqalarning pozitsiyasiga mos kelmaydi. U ishonchsizlik, ambitsiyali norozilik yoki o'z maqomini yo'qotishdan qo'rqishdan ozoddir. Buning sababi, shaxsning ijtimoiylashuvi maqomning o'zgarishini kutish bilan bog'liq emas; u faqat o'qitiladi va belgilangan rollarni oladi. Shu bilan birga,

agar irsiy to'siqlar olib tashlansa va barcha qobiliyatlarini namoyon qilish uchun imkoniyatlar ochilsa, past maqomga rozi bo'lish qiyin. Agar statuslarni sotib olish raqobat asosida amalga oshirilsa va tegishli treningga kirish har bir kishi uchun ochiq bo'lsa, unda past darajadagi sabab faqat qobiliyatsizlik va qobiliyatsizlik bo'lishi mumkin. Biroq, bu holatda ham, vasatlik yuqori maqomga erishish, ustun huquqlar, guruh kvotalari, imtiyozlar va boshqalarni qo'llash imkoniyatini topadi.

Erishilgan maqom shaxsiy qobiliyatlarga asoslangan rollarni maksimal darajada bajarilishini ta'minlaydi. Unga qo'shilgan rollar, odatda, o'rganish qiyin va ko'pincha ziddiyatli. Mavjud maqomlarga ega bo'lgan holda, inson salohiyatidan samarali foydalanish va shaxsiy ruhiy dunyoga erishish uchun eng katta tahdid, ehtimol, erishilgan rollarga muvaffaqiyatsiz ijtimoiylashtirilgan taqdirda ham bog'liq.

Rol ijrosi. Rol muayyan maqomga ega bo'lgan shaxsdan kutilgan xatti-harakatlar bo'lsa-da, rol o'ynash xatti-harakati rol o'ynaydigan shaxsning haqiqiy xatti-harakatidir. Rol ijro etuvchi xatti-harakatlar ko'p jihatdan kutilganidan farq qiladi: rolni talqin qilishda, shaxsiy xususiyatlarda, naqshlarni va xulq-atvorni o'zgartirishda, bu rolga nisbatan, boshqa rollar bilan yuzaga kelishi mumkin bo'lgan ziddiyatlarda. Bularning barchasi bu rolni o'ynaydigan ikkita shaxs yo'qligiga olib keladi. Barcha askarlar Jasur emas, balki barcha ruhoniylar muqaddas emas, barcha professorlar ta'lim sohasida namuna bo'la olmaydi. Xulq-atvorning xilma-xilligi, xatti-harakatlarning qattiq tuzilishi bilan, masalan, uning a'zolarining turli xatti-harakatlari bilan ham, harakatlarning ma'lum bir prognozini kuzatadigan tashkilotlarda sezilarli darajada kamayishi mumkin.

Rol o'ynash xatti-harakati, odatda, rollarning ongsiz ravishda bajarilishidan iborat bo'lsa-da, ba'zi hollarda u juda onglidir; bunday xatti-harakatlar bilan, shaxs doimo o'z harakatlarini o'rganib chiqadi va o'z-o'zidan paydo bo'lgan tasvirni yaratadi. amerikalik tadqiqotchi I. Hoffman boshqalardan kerakli taassurot yaratish uchun rolni bajarish uchun ongli harakatni ajratishdan iborat dramatik rol ijro etish kontsepsiyasini ishlab chiqdi. Xulq-atvor nafaqat rol talablari bilan,

balki ijtimoiy muhitning umidlari bilan ham tartibga solinadi. Ushbu kontseptsiyaga ko'ra, har birimiz o'z auditoriyasiga ega bo'lgan aktyor. Uydagi bolalar, qo'shnilar, ish hamkasblari, talabalar yoki maktab o'quvchilari - ularning barchasi, boshqalar kabi, turli auditoriyalarni tashkil qiladi. Shaxs, uning atrofidagi ijtimoiy jamoalarning o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olgan holda, u muayyan auditoriyada bo'lganida o'zini boshqacha tarzda taqdim etadi, u o'zining o'ziga xos dramatik rasmini beradi. Ota bolalarga hisobot beradi, professor ma'ruza o'qiydi, militsioner yo'lda harakatni nazorat qiladi - har bir kishi ma'lum bir joyda va ma'lum bir vaqtda auditoriyani taassurot qoldiradigan aktyor.³

Har bir inson bir guruh yoki jamiyatda kerakli maqomlarga bir xil qulaylik bilan erishishi mumkin bo'lsa, ideal bo'lar edi. Biroq, faqat bir necha kishi bunga qodir. Muayyan maqomga erishish va tegishli ijtimoiy rolni bajarish jarayonida rol o'ynovchi keskinlik paydo bo'lishi mumkin - rol majburiyatlarini bajarishda qiyinchiliklar va shaxsning ichki munosabatlarining rol talablariga mos kelmasligi. Rolning kuchlanishi etarli darajada rol o'ynash yoki rol o'ynash to'qnashuvi yoki ushbu rolni bajarishda yuzaga keladigan muvaffaqiyatsizliklar tufayli ortishi mumkin.

Kam rol tayyorlash. Ijtimoiy rollarning bajarilishini o'rganish faqat bir kishining hayoti davomida bir Roldan ikkinchisiga o'tishga izchil tayyorgarlik bilan muvaffaqiyatli bo'lishi mumkin. Kichkina qiz Lullaby qo'g'irchog'ini o'ynaydi, kichik bola samolyot modelini quradi, talaba usta tomonidan berilgan murakkab texnik ishni bajaradi, talaba muhandis sifatida o'qitiladi - bularning barchasi tajriba orqali uzluksiz ijtimoiylashuvning alohida daqiqalari bo'lib, hayotning ma'lum bir davrida ularni keyingi rollarda foydalanish.

Uzluksiz ijtimoiylashuv bilan har bir hayot bosqichining tajribasi keyingi bosqichga tayyorgarlik sifatida xizmat qiladi. Ibtidoiy jamiyatlarda bu muvaffaqiyatli va qat'iy amalga oshiriladi. Misol uchun, hindlarning ov qabilasidan kichik bir bola deyarli tug'ilishdan

³ Goffman E. Strategic interaction. Philadelphia, 1969.

o'yinchoq kamon va o'q bilan tanishadi va bir muncha vaqt o'tgach, u haqiqiy kamon bilan ishlaydi, bu esa bu qabilaning erkaklaridan biriga o'xshaydi. Ovda o'ldirilgan hayvonlar va qushlar unga osib qo'yishlari, ularga yashirishlari va o'qlari bilan teshilishi uchun unga beriladi. Keyin u birinchi marta ovni olib boradigan muhim bir vaqt keladi, u erda erkaklar xatti-harakatlarini taqlid qiladi va ulardan ov qilishni o'rganadi. U barcha o'ljalarni olib yuradi va otasi tomonidan o'ldirilgan buffalolar bilan faxrlanadi. Oxir-oqibat, u buffaloni o'ldiradi va insonga aylanadi, bu uning doimiy bolalikdagi tayyorgarligidagi so'nggi qadam bo'lib, u uzoq muddatli bolalik tajribasini kattalar bilan bog'laydigan yangi, kattalar rolini bajarishga qaratilgan.

Bir holatdan keyingi holatga o'tish uchun bunday erta tayyorgarlik ijtimoiy hayotdagi umumiy hodisadan uzoqdir. Bizning jamiyatimiz, barcha zamonaviy murakkab jamiyatlar singari, bir yosh davrida olingan sotsializmni keyingi yosh davrlari uchun kam foydali bo'lgan intervalgacha asoslangan rolni o'rganish bilan tavsiflanadi. Shunday qilib, ko'pchilik zamonaviy erkaklar va ayollar o'z asosiy ishlarini uydan uzoqda bajaradilar, shuning uchun ularning farzandlari uni kuzatib, otasiga yoki onasiga yordam bera olmaydilar. Bizning murakkab zamonaviy jamiyatimizning aksariyat oilalarida bolalar uy ishlarida kam ish qiladilar va qizlar kelajakda uy bekasining mahorati, o'rnatilishi va hissiyotlari bilan yaxshi o'qimaydi. Bolalarning o'yin faoliyati, odatda, kattalarning vazifalari bilan juda kam bog'liq va kelajakda faoliyat uchun bolalarning zarur qobiliyatlarini to'g'ri tarbiyalashga yordam bermaydi. Ko'pincha maktabni bitirgan yosh yigit kelajakda nima bo'lishini, nimani o'rganishini va yaqin kelajakda qanday rol o'ynashini bilmaydi. Shunday qilib, kelajakdagi rolni noto'g'ri tushunish bilan bir qatorda, unga zaif tayyorgarlik bilan va buning natijasida bu rolning zaif ishlashi bilan bog'liq rol o'ynaydi. Zamonaviy jamiyatda har bir inson hayotida bir nechta tanqidiy fikrlar bo'lishi mumkin, chunki shaxs kelajakdagi rollarni bajarishga tayyor bo'lmasligi mumkin. Misol uchun, asosiy kasb-hunar bo'yicha ish boshlashdan tashqari, 55-60 yildan keyin bir ayol yoki bir kishi

to'satdan barcha oldingi faoliyati pensioner roli uchun ularni tayyor emas, deb tushunish boshlanadi qachon tanqidiy davri to'g'ri pensiya ko'rib chiqilishi mumkin.

Ijtimoiylashuv jarayonlarida rol o'ynashning yana bir manbai shundaki, shaxsning rollarni bajarish uchun axloqiy tayyorgarligi asosan ijtimoiy xulq-atvorning rasmiy qoidalarini o'z ichiga oladi. Shu bilan birga, atrofimizdagi dunyoda mavjud bo'lgan ushbu qoidalarning norasmiy modifikatsiyasini o'rganish ko'pincha e'tibordan chetda. Boshqacha qilib aytganda, muayyan rollarni o'rganadigan shaxslar, qoida tariqasida, haqiqiy madaniyat va haqiqiy insoniy munosabatlar emas, balki atrofdagi haqiqatning ideal rasmini o'rganadilar. Misol uchun, maktabni bitirgan yosh yigit ko'pincha ijtimoiy muhitiga nisbatan adolat tuyg'usi, har qanday sohada o'z kuchlari va qobiliyatlarini namoyon etishda teng imkoniyatlar hissi bilan tarbiyalangan. Biroq, bu tarzda tarbiyalangan yosh yigit tez orada ko'plab rollarni olish jarayoni qobiliyat va iste'dodga bog'liq emas, balki tanishlar ko'pligi, ota-onalarning pozitsiyasi, pul mavjudligi va h. k. Xuddi shu tarzda, siyosatchilarni taniqli jamoat arboblari deb hisoblaydigan ko'plab yoshlar, ularning asosiy vazifasi muqaddas tamoyillar bilan murosaga kelishiga ishonch hosil qilishadi; Vatanni himoya qilish uchun mo'ljallangan harbiylar bu haqda kamroq o'ylashlari mumkin.

Haqiqiy modifikatsiyadagi va xilma-xillikdagi barcha ijtimoiy rollar inson faoliyatining ko'plab qirralari haqida mukammal fikrda tarbiyalangan yoshlarga begona ko'rinadi. Shuning uchun ular ichki rol o'ynash qobiliyatiga ega bo'lishi mumkin va keyingi davrda ular Naif idealizmdan jamiyatning asosiy axloqiy va institutsional me'yorlarini inkor etadigan sodda kinizmga o'tishadi.

Rasmiy taassurotlar va haqiqiy rol o'ynash mexanizmlari o'rtasidagi farq, ehtimol, barcha zamonaviy jamiyatlarga xosdir. Garchi u juda katta bo'lsa-da, har bir jamiyat uni bir darajaga qisqartirishga harakat qiladi. Shunday qilib, talabalarga mutaxassisning kelajakdagi rolini sotsializatsiya qilish uchun laboratoriya ishlarini bajarish, dala

sinovlarini o'tkazish, ishlab chiqarish amaliyotidan o'tish imkoniyati beriladi. Biroq, bu bo'shliq davom etmoqda va shuning uchun yoshlar nafaqat nazariy ko'nikmalarga ega bo'lishlari, balki haqiqiy, haqiqiy muammolarni hal qilish uchun turli rollarga moslashish qobiliyatiga ega bo'lishlari kerak.

Rol mojarolari. Eng umumiy shaklda, rollarning ikki turi mavjud: rollar va bir rolda. Ko'pincha ikki yoki undan ortiq rol (yoki mustaqil yoki rol tizimining bir qismi) mos kelmaydigan, ziddiyatli shaxsiy majburiyatlarni o'z ichiga oladi. Misol uchun, ish xotini uning asosiy ish talablari uning uy vazifalarini bajarish bilan zid kelishi mumkin, deb topadi, yoki turmush qurgan talaba talaba sifatida unga qo'yiladigan talablar bilan, eri sifatida unga qo'yiladigan talablarni yarashtirish kerak, yoki politsiya xodimi ba'zan uning rasmiy burchini bajarish va yaqin do'stini hibsga olishni tanlashi kerak. Bunday nizolar rollar o'rtasidagi rol to'qnashuvlariga taalluqlidir.

Bir rolda yuzaga keladigan mojaroning misoli, bir nuqtai nazarni ochiqchasiga e'lon qilgan va o'zini qarama-qarshi tarafdori deb e'lon qilgan tor doirada yoki vaziyat bosimi ostida uning manfaatlariga yoki uning ichki munosabatlariga javob bermaydigan rol o'ynaydigan shaxs sifatida xizmat qilishi mumkin. Ko'plab shaxslar tomonidan amalga oshirilgan rollarda - plumberdan oliy o'quv yurti o'qituvchisiga-manfaatlar to'qnashuvi deb ataladi, unda urf-odatlariga nisbatan halol bo'lish yoki odamlar "pul topish" istagi bilan ziddiyatga kirishadi. Tajriba shuni ko'rsatadiki, juda oz sonli rollar ichki stress va nizolardan ozoddir. Agar ziddiyat kuchayib borayotgan bo'lsa, u rol majburiyatlarini bajarishdan bosh tortishi, bu Roldan uzoqlashishi, ichki stressga olib kelishi mumkin.

Rolning keskinligini kamaytirish mumkin bo'lgan bir necha turdagi harakatlar mavjud va men ko'plab noxush tajribalardan himoyalanganman. Bunga odatda ratsionalizatsiya, ajratish va rollarni tartibga solish kiradi. Birinchi ikki turdagi harakatlar shaxsning faqat instinktiv tarzda foydalanadigan ongsiz himoya mexanizmlari hisoblanadi. Biroq, agar bu jarayonlar qasddan amalga oshirilsa va

ishlatilsa, ularning samaradorligi sezilarli darajada oshadi. Uchinchi harakat uslubiga kelsak, u asosan ongli va oqilona qo'llaniladi.

Rollarni ratsionalizatsiya qilish-bu ijtimoiy va shaxsiy jihatdan kerakli tushunchalar yordamida har qanday vaziyatda shaxsning og'riqli idrokiga qarshi himoya qilishning bir usuli. Bu klassik misol kuyovni topish mumkin emas, bir qiz ishi hisoblanadi va barcha erkaklar yolg'onchilar, qo'pol va sebyalyubtsy, chunki u, turmushga bo'lmasa, baxtli bo'ladi, deb o'zini ishontiradi. Ratsionalizatsiya, shu bilan birga, istalgan, ammo erishib bo'lmaydigan rolning yoqimsiz tomonlarini behush ravishda qidirish orqali rol mojarosining haqiqatini yashiradi. Biz endi jamiyatda ayollar tengligi masalasini azob bo'lmaydi, deb, intellektual rejasida ayollar bolalar darajasida ekanligini o'zimizni ishontirishga arziydi. Amerikalik qul egalari chin dildan hamma odamlarning teng tug'ilishiga ishonishgan, ammo qullar odamlar emas, balki mol-mulkdir, shuning uchun ularning nohaqligi haqida tashvishlanmaslik kerak. O'rta asr katoliklari uchun "o'ldirmang" degan xushxabar amrlari faqat haqiqiy imon xalqiga nisbatan adolatli edi, kofirlar odamlar deb hisoblanmasdi va ular toza vijdon bilan yo'q qilinishi mumkin edi. Bunday holda, vaziyatni ratsionalizatsiya qilish orqali rol mojarosi va rol tarangligi yo'qoladi.

Rollarni ajratish rollardan birini hayotdan vaqtincha olib tashlash va uni shaxsning ongidan o'chirish orqali rol zo'riqishini kamaytiradi, ammo bu rolga xos bo'lgan rol talablari tizimiga javobni saqlab qoladi. Tarix bizga bir vaqtning o'zida mehribon va g'amxo'r erlar va otalar bo'lgan shafqatsiz hukmdorlar, jallodlar va qotillarning ko'plab misollarini beradi. Ularning asosiy faoliyati va oilaviy rollari butunlay ajratildi. Kun davomida qonunlarni buzgan va kechqurun stenddan tortib olish uchun kurashayotgan savdogar ikkiyuzlamachi bo'lishi shart emas. U faqat o'z rollarini o'zgartiradi, yoqimsiz nomuvofiqlikdan xalos bo'ladi. Militsionerning uniformasi, harbiy, oq jarrohlari va professional unvonlar odamlarga o'z rollarini baham ko'rishga yordam beradi. Ko'pchilik kiyim-kechakni olib tashlamaguncha, "dam olish" mumkin emas. Bu majoziy ma'noda muvaffaqiyatli socialized jamiyatning har

bir a'zosi, roli lichinkalar "shkafi" kengaytiradi va vaziyatga qarab, ulardan biri, keyin boshqa qo'yadi, deb aytish uchun qabul qilinadi: uyda, u yumshoq va itoatkor, ishda shafqatsiz va rasmiy, ayollar jamiyatida jasoratli va ogohlantiruvchi va hokazo. Bunday rolni qayta tiklash jarayoni bir rolga xos bo'lgan o'simliklar boshqalarning ehtiyojlariga duch kelganida hissiy tanglikni bartaraf etish imkoniyatini yaratadi. Agar shaxs rollarni ajratish orqali o'zini himoya qilmasa, bu qarama-qarshiliklar psixologik to'qnashuvlarga aylanadi.

Roldagi nizolar va mos kelmaslik, ehtimol, har bir jamiyatda mavjud. Yaxshi integratsiyalangan madaniyatda (ya'ni, umumiy, an'anaviy, ko'pchilik tomonidan taqsimlangan madaniy komplekslar), bu mos kelmasliklar ratsionalizatsiya qilinadi, bo'linadi va bir-biridan bloklanadi, bu shaxs ularni hech qanday his qilmaydi. Misol uchun, ba'zi hind qabilalari a'zolari bir-biriga eng katta bag'rikenglik va yumshoqlik bilan munosabatda bo'lishadi. Ammo ularning insoniyligi faqat qabila a'zolari uchun amal qiladi, boshqa barcha odamlar hayvon deb hisoblaydilar va hech qanday vijdonni boshdan kechirmasdan tinchgina o'ldirishlari mumkin. Biroq, murakkab jamiyatlar, odatda, yuqori darajada integratsiyalangan an'anaviy madaniyatga ega emaslar, shuning uchun rollardagi nizolar va rollardagi keskinliklar jiddiy ijtimoiy va psixologik muammolarni keltirib chiqaradi.

Rollarni tartibga solish ratsionalizatsiya va rollarni ajratishning mudofaa mexanizmlaridan, birinchi navbatda, ongli va qasddan farq qiladi. Rollarni tartibga solish-bu shaxsning muayyan rolni bajarish oqibatlarini uchun shaxsiy javobgarlikdan ozod qilinadigan rasmiy tartib. Bu shuni anglatadiki, tashkilotlar va jamoat birlashmalari salbiy yoki ijtimoiy jihatdan ma'qullanmagan rollar uchun mas'uliyatning katta qismini oladi. Amalda, bu shaxsning muayyan tarzda harakat qilishga majbur bo'lgan tashkilotlarning ta'siriga bo'lgan aloqasi kabi ko'rinadi. Er xotiniga uzoq vaqt yo'qligi uchun oqlanadi, bu uning ishi tomonidan talab qilinganligini aytadi. Nohaq savdo xodimi o'z aybini his qilmaydi, chunki u savdo tizimi buni amalga oshirishga majbur qiladi. Biror kishi keskinlik yoki rol mojarosiga ega bo'lgandan so'ng, u zudlik bilan nizo

rolini bajaradigan tashkilot yoki uyushmada uzrli sabablarni izlashga kirishadi.

Natijada, zamonaviy jamiyatdagi har bir shaxs, rol o'ynashning etarli emasligi, shuningdek, doimiy ravishda ro'y beradigan madaniy o'zgarishlar va u o'ynagan rollarning ko'pligi rol o'ynash va ziddiyatlarni boshdan kechirishi mumkin. Biroq, ijtimoiy rol mojarolarining xavfli oqibatlaridan qochish uchun jamoat tuzilmalarini ongsiz himoya qilish va ongli ravishda bog'lash mexanizmlari mavjud.

Mavzu yuzasidan talabalar bilimni baholash uchun testlar

1. Belgilangan holat nima?

- a) haydovchi
- b) talaba
- v) odam
- g) deputat

2. Ijtimoiy rollar.

Quyidagi hukmlar to'g'rimi?

A. Ijtimoiy rol muayyan vaziyatda o'zini tutish modelini belgilaydi.

B. Barcha ijtimoiy rollar shaxsan rasman belgilanadi.

- a) faqat A to'g'ri
- b) faqat B to'g'ri
- v) ikkala so'z ham to'g'ri
- g) ikkala hukm ham noto'g'ri

3. Biror kishi tomonidan assimilyatsiya qilingan va bajariladigan funktsiyalarning umumiyli va tegishli xulq-atvor tarkibi tarkibni tashkil qiladi

- a) jamiyatdagi huquqlar
- b) ijtimoiy rol
- v) jamiyat oldidagi majburiyatlar
- g) vakolat

4. Odamning ijtimoiy rollari haqidagi quyidagi mulohazalar to'g'rimi?

A. Shaxsning ijtimoiy rollari uning ijtimoiy mavqeiga qarab belgilanadi.

B. "Ijtimoiy rol" va "ijtimoiy maqom" tushunchalari o'rtasida farq yo'q.

a) faqat A to'g'ri

b) faqat B to'g'ri

v) ikkala so'z ham to'g'ri

g) ikkala hukm ham noto'g'ri

5. Jamiyatda turli lavozimlarni egallagan ijtimoiy guruhlarga bo'linish deyiladi

a) ijtimoiy tabaqalanish

b) ijtimoiy harakatchanlik

v) ijtimoiy tuzilma

g) ijtimoiy moslashuv

6. O'zaro bog'liq va o'zaro ta'sir qiluvchi ijtimoiy jamoalar va ular o'rtasidagi munosabatlar deyiladi

a) ijtimoiy institut

b) ijtimoiy tuzilma

v) ijtimoiy guruh

g) qatlam

7. Qabila, millat, millat

a) sinf jamoalari

b) etnik guruhlar

v) demografik guruhlar

g) konfiguratsion jamoalar

8. Odamning ijtimoiy rollari haqidagi quyidagi fikrlar to'g'rimi?

A. Shaxsning ijtimoiy rollari uning ijtimoiy mavqeiga qarab belgilanadi.

B. Ijtimoiy rolni qabul qilish shaxsiydir.

a) faqat A to'g'ri;

b) faqat B to'g'ri;

v) ikkala hukm to'g'ri;

g) ikkala hukm ham noto'g'ri

9. Ijtimoiy rollar to'g'risidagi quyidagi fikrlar to'g'rimi?

A. Ijtimoiy rollarni shaxs ijtimoiylashtirish jarayonida shaxs tomonidan o'zlashtiriladi.

B. Shaxsning barcha ijtimoiy rollari rasmiydir.

a) faqat A haqiqatdir

b) faqat B haqiqatdir

v) Ikkala bayonot ham haqiqiydir

g) Ikkala fikr ham noto'g'ri

10. Empirik sotsiologiya birinchi bo'lib qaerda vujudga kelgan?

a. G'arbiy Evropada.

b. Rossiyada.

v. AQSHda.

g. SHarqda.

Nazorat savollari

1. Metod haqida ma'lumot bering.
2. Umuilmiy metodlar deganda nimani tushunsiz?
3. Maxsus-sotsiologik va empirik metodlarni tasniflab bering.
4. Sotsiologik ma'lumotlarni to'plash metodlari va luarning xususiyatlarini izohlang.
5. To'plangan ma'lumotlarni tahlil qilish metodlariga misollar keltiring.

1. С.С.Фролов СОЦИОЛОГИЯ.
2. <http://www.hi-edu.ru>

5-MAVZU. DEVIANT HULQ-ATVOR SOTSILOGIYASI

REJA

1. Deviant xulq-atvor sotsiologiyaning muhim tadqiqot obyekti sifatida.
2. Deviant xulq-atvor turlari.
3. Sotsial nazorat.
4. Sotsial me'yorlar va jamoatchilik fikri.

Tayanch so'zlar: xulq, deviant xulq, deviantlik, deviansiya, konformizm, me'yorlar, sotsial me'yorlar, qadriyatlar, madaniy me'yorlar, anomiya, destruktivlik, alkogolizm, narkotizm, korrupsiya, terrorizm, jinoyatchilik, delinkventlik, sotsial nazorat, o'zini o'zi nazorat qilish, jamoatchilik fikri.

Deviant – xulq atvor «ogishini» organadigan sotsiologiyaning eng qiziq sohasi hisoblanadi. **Deviant xulq atvor sotsiologiyasi** - jamiyatda ornatilgan axloq me'yorlariga mos kelmaydigan insoniy faoliyat yoki hatti-harakat, ijtimoiy hodisa bolib, yolg'onchilik, dangasalik, ugirlik, ichkibozlik, g'iyohvandlik, oz joniga qasd qilish. Deviant xulq atvor sotsiologiyasi - jamiyatda ornatilgan axloq me'yorlariga mos kelmaydigan insoniy faoliyat yoki hatti-harakat, ijtimoiy hodisa bolib, yolg'onchilik, dangasalik, ugirlik, ichkibozlik, g'iyohvandlik, oz joniga qasd qilish.

Xulq-atvorning ijtimoiy normalariga zamonaviy jamiyatning barcha a'zolari rioya qilishi kerak. Ba'zida ba'zi odamlar qabul qilingan qoidalar va me'yorlarga zid bo'lgan deviant yoki deviant xulq-atvorni namoyish qilib, belgilangan doiradan chiqib ketish odatiy holdir. Bunday xatti-harakatlarning alomatlari bo'lgan odamning belgilarini bilish va buni qanday qilib tuzatish mumkinligini tushunish foydalidir.

Deviant xulq - bu nima?

Aksariyat odamlarning tushunchasiga mos kelmaydigan xatti-harakatlar **deviant** deb ataladi. Chalg'ituvchi xatti-harakatlar o'rtacha

fuqaroning odatdagi harakatlarini o'z ichiga olmaydi, chunki ular oddiy fuqarolar tomonidan tushunmovchilik, hayrat, hayrat, qo'rquv, adovatni keltirib chiqarmaydi. Deviant xatti-harakatlar ikki turga bo'linadi, shuning uchun ijobiy va salbiy deviant xatti-harakatlarni ajrating. Ijobiy, giperaktivlik, dahol bilan chegaradosh iste'dod, vazminlik - qonun xatiga zid bo'lmagan harakatlar. Deviant xulqning salbiy turlari:

1. Belgilangan yashash joyisiz yashash, ko'chalarda tilanchilik, voyaga etmagan bolalar va o'spirinlar haqida gap ketganda uysiz qolish.

2. Hayvonlar va odamlarga nisbatan shafqatsizlik, bu qonun ustuvorligida, lekin boshqalarning tashvishi va qo'rquviga sabab bo'ladi.

3. Yomon odatlarga moyillik - alkogol, giyohvand moddalar. Bu shuningdek, kompyuter va qimor o'yinlariga, fohishalikka, o'g'rilikka va qonunga muvofiq turli darajadagi javobgarlik uchun javobgarlikka tortishni o'z ichiga oladi.

Sotsiologiyada deviant xatti-harakatlar

Deviant xulq-atvor belgilarining paydo bo'lishi insonning ijtimoiy muhitiga ta'sir qiladi. Sotsiologiyada deviant xatti-harakatlar shuni ko'rsatadiki, jamiyatda qabul qilingan xulq-atvor me'yorlari yordamida hamma narsani tartibga solish har doim ham mumkin emas. Maqsad va imkoniyatlar o'rtasidagi nomutanosiblikdan, odamlar natijaga erishish uchun boshqa vositalardan, masalan, noqonuniy usullardan foydalanishadi. Deviant xulq-atvorning yana bir varianti - qo'zg'olonchilar, inqilobchilar, terrorchilarga xos bo'lgan, belgilangan poydevorga qarshi chiqadigan ijtimoiy og'ish.

Deviant xulq-atvor belgilari

Qoidalardan tashqariga chiqadigan nostandart xatti-harakatlar yoshlik maksimalizmini tavsiflaydi. Bolalar uchun o'sish davrida tanada yuzaga keladigan gormonal portlashni to'xtatish qiyin. Ko'pincha ba'zi o'spirinlarning tanlovi kattalar tomonidan belgilangan qoidalarga to'liq zid keladi. Ko'pincha bu ham jismoniy, ham aqliy muammolarga olib keladi. Qiyin o'smirlik davrida, deviant xatti-harakatlarning tipik namoyishlari bu:

1. Voyaga etganlarni hukm qiling.
2. O'smirni va uning atrofidagi odamlarni zararleng.
3. Do'stlaringiz va oilangiz bilan tez-tez mojarolarga sabab bo'ling.
4. Maktabdagi ish faoliyatini kamaytirishga yordam bering.
5. Ular fobiya va turli xil qo'rquvlarni rivojlantirishi mumkin.
6. O'zingizga bo'lgan ishonchni pasaytiring va komplekslarga sabab bo'ling.

Deviant xulqning sabablari

Deviant harakatlarning namoyon bo'lishiga yordam beradigan turtki nima ekanligini tushunish kerak. Ota-onalar va bolalar o'rtasidagi munosabatlardagi muammolar deviant xatti-harakatlarning sababiga aylanadi. Shunga o'xshash belgilar to'liq bo'lmagan oilalarda

tarbiyalangan bolalarga xosdir. Ba'zida bitta ota-onaning g'amxo'rliги va nazorati etarli emas. Hamma oilalar ham o'z xohishlaridan kam emas. Ota-onalardan birining o'limi, ajralishlar - kattalar uchun bolalarning ruhiy holati haqida o'ylash uchun imkoniyat. Har xil muammolar deviant xatti-harakatlarning sababiga aylanadi, bunga misol ota-onalarga ma'lum:

1. Bolaning turli xil qo'rquvlari va komplekslari, ular kattalarga aytishga xijolat bo'lishadi.

2. Ota-onalar tomonidan nazoratning yo'qligi, har qanday harakatlar uchun o'zlarining jazosizligini tushunish.

3. Agressiya, tirnash xususiyati, dunyoni salbiy qabul qilish.

4. O'z-o'zidan engish qiyin bo'lgan ruhiy kasalliklar.

Deviant xulq shakllari

G'ayritabiiy xatti-harakatlar nima ekanligini tushunish oson emas. Har bir alohida jamiyatda muayyan qoidalar, normalar va buyruqlar mavjud. Masalan, Meksikaning jinoiy hududlari uchun maqbul bo'lgan narsa dunyoning madaniy poytaxtlarida axloqsiz bo'lib tuyuladi. Deviant xatti-harakatlarning ko'p turlari mavjud, ularning barchasi bir nechta guruhlarga bo'linadi: qo'shadi, jinoyatchidir, axloqsiz, o'z joniga qasd qiladi. Deviant xatti-harakatlarning har bir shakli batafsil ko'rib chiqilishi kerak.

Haqiqatdan voz kechish, yomon odamlar, Shaxslar yo'q bo'lgan o'zingizning kashf etgan dunyongizga sho'ng'ish, hamma narsa sodda va tushunarli - bunga deviant qo'shadi. Kontsepsiya "yomon odat" degan ma'noni anglatuvchi inglizcha "qo'shadi" so'zidan kelib chiqqan. Giyohvandlikka qaratilgan deviant xatti-harakatlar turlari har xil bo'lishi mumkin - engil shakldan og'ir shaklgacha. Ushbu og'ish quyidagi salbiy harakatlar bilan ifodalanadi:

- alkogol, giyohvand moddalar, tamaki mahsulotlariga qaramlik;
- qimor va kompyuter o'yinlariga qiziqish;
- fohishalik.

Noto'g'ri xulq

Qonunni buzadigan harakatlar, ataylab qilingan deviant xatti-harakatlar deb ataladi va ular o'qituvchilar, sotsiologlar va sud ekspertlari tomonidan nazorat qilinadi. Uch turi mavjud:

1. **Zaif** - og'ir jazoga olib kelmaydigan mayda huquqbuzarliklar, masalan, bezorilik, jamoat joylarida suiste'mol qilish, alkogol ichimliklarni ko'p ichish.

2. **O'rtacha** - Mehnat to'g'risidagi qonunlarning intizomiy buzilishi, masalan, ishdan kechikib qolish, ish vaqtida mast bo'lganda paydo bo'lish.

3. **Og'ir** - qonunni jiddiy buzadigan va javobgarlikka olib keladigan harakatlar, masalan fohishalik, giyohvandlik vositalarini sotish, o'g'irlik, jinsiy zo'ravonlik.

Axloqsiz xatti-harakatlar

Axloq nima ekanligini aniqlash qiyin. Deviant axloqsiz xatti-harakatlar jamiyat madaniyati va an'analariga bog'liq. Shunday qilib, agar ba'zi mamlakatlarda xoinlik sudlangan xatti-harakatlar deb hisoblansa, masalan, Yaponiyada bunga tushunarli munosabatda bo'lish kerak. Ushbu mamlakatda erkaklar ko'ngil ochish bo'yicha geishas instituti yuqori darajada rivojlangan. Rossiyada shunga o'xshash hodisa fohishalik deb ataladi va qonun bilan jazolanadi. Shuning uchun deviant

xulq turlarini axloqiy me'yorlarga tayanib, ma'lum bir mamlakat va millat nuqtai nazaridan ko'rib chiqish kerak.

O'z joniga qasd qilish harakati

Yosh avlod orasida o'z joniga qasd qilish kam uchraydi. O'z sog'lig'iga zarar etkazishga qaratilgan harakatlar o'spirinning o'z joniga qasd qilgan deviant xatti-harakati bilan bog'liq. Uning ba'zi turlari namoyishga, achinish tuyg'usini uyg'otishga, odamga e'tibor berishga qaratilgan. Shunday bo'lsa-da, bunday harakatlar ba'zan kuchli hissiy shok yoki travma natijasida ta'sirlangan holatda qilinadi. Ba'zida o'z joniga qasd qilish harakati tabiatda hisoblab chiqiladi va boshqalarga qaraganda ko'pincha maqsadga erishadi.

Deviant xulqning oqibatlari

Psixologiyada buzuvchi xatti-harakatlar ommaviy xarakterga ega bo'ladi, bu zamonaviy hayotning haqiqiy ofati. Uning oqibatlari eng oddiy, jamiyat tomonidan qoralanishdan tortib, hayotdan mahrum bo'lishgacha bo'lishi mumkin. Bularning barchasi deviant xulq-atvor turiga, odamning normal hayotga qaytishga qodirligi va xohishiga bog'liq. Deviant xulq-atvorning eng ko'p uchraydigan oqibatlariga insonning shaxsiyati va sog'lig'ining buzilishi kiradi. Bu turmush tarzini

tanlagan kishining qarindoshlari, shuningdek do'stlari va hamkasblari bundan aziyat chekmoqda.

Deviant xatti-harakatni tuzatish

Faqat ijobiy harakatlar o'smirlardagi buzuq xatti-harakatlarning o'zgarishiga va oldini olishga yordam beradi. Bunday tuzatish shakllariga quyidagilar kiradi:

1. Kundalik hayot uchun qulay muhit yaratish.
2. Axborot mazmuni - deviant va to'g'ri xulq-atvor o'rtasidagi chegarani qanday aniqlash kerakligini tushuntiradigan ma'ruzalar, munozaralar, darslar.
3. "Qarama-qarshi" terapiya - bu odam odatdagi hayotda hech qachon qaror qilmaydigan harakat, masalan, parashyut qilish yoki o'zini ijodda ifoda etish.
4. Jamiyatning axloqiy me'yorlaridan chetga chiqmaydigan ifoda usullarini rivojlantirish.

Deviant xatti-harakatlarning oldini olish

Yosh avlod o'rtasida deviant xulq-atvorning rivojlanishi va jamiyatdagi jinoyatchilik hodisalarining o'sishi o'rtasida to'g'ridan-to'g'ri bog'liqlik mavjud. Noqonuniy xatti-harakatlar qilish istagi bolalar va o'spirinlarning deviant xatti-harakatlari rivojlanishi bilan ortib bormoqda. Shuning uchun profilaktika ishlari barcha ta'lim muassasalarida hamma joyda joriy etilishi kerak. Ularning maqsadi o'spirinlarni har bir harakat javobgar bo'lishi kerakligini o'rgatishdir. Bolalar bilan profilaktik ishlarning turli shakllari mavjud:

1. Professional psixologlar ishtirokidagi o'yinlar va treninglar, unda kattalarning vazifasi bolaning o'z shaxsiga to'g'ri munosabatini shakllantirishdir.
2. Deviant xulq-atvor mavzusida darslar va ma'ruzalar, o'spirinlarga nima uchun Konstitutsiya buzilishi mumkin emasligi va u nimaga tahdid solishini tushuntirish.
3. Deviant xatti-harakatlarning oldini olish uchun bir nechta sinflar seriyasini o'z ichiga olgan dasturlar.

Zamonaviy dunyoda deviant xatti-harakatlar muammosi ayniqsa keskin. Iqtisodiy tengsizlik, ommaviy globallashuv, axborotdan erkin foydalanish, demokratiyaning rivojlanishi, shuningdek, ijtimoiy hodisalar ko'pincha o'smirlar muhitida salbiy reaksiyalarni keltirib chiqaradi. Yoshlar adolatsizlikka qarshi isyon ko'taradilar, axloqiy me'yorlarni o'rnatdilar yoki o'rnatdilar. Ko'pincha bu norozilik nafaqat yosh "inqilobiy" ga, balki butun jamiyatga zarar keltiradigan o'ta xavfli shakllarga aylanadi.

Xulq-atvor me'yorlaridan og'ish

Ruxsat berilgan narsalarning chegaralari insoniyat tomonidan uning rivojlanishi jarayonida uzoq vaqt aniqlanib kelingan. Misollar hayotning barcha jabhalarida kuzatilishi mumkin bo'lgan deviant xatti-harakatlar umumiy qabul qilingan me'yorlardan, urf-odatlardan, poydevorlardan va urf-odatlardan og'ishdir. Bu nostandart, atrofdagi dunyo yoki bir guruh odamlarning talablariga javob bermaydi. Mutlaqo mukammal jamiyat yo'qligi aniq: ko'pincha uning a'zolari qoidalardan istisno qilishadi, qonunlarni chetlab o'tishadi va o'z vazifalarini bajarmaydilar. Ammo bu reaksiya tajovuzkor yoki buzadigan rangga ega emas, aksincha u ayyorlik, dangasalik, ochko'zlik va boshqa odamlar elementlari bilan to'ldiriladi. Bunday odam, agar u o'ziga va boshqa odamlarga zarar etkazsa, ahamiyatsiz, oson tuzatiladi.

Yana bir narsa - deviant xulq. Hayotiy misollar shuni ko'rsatadiki, bu nafaqat psixikaga va shaxsga, balki uning ijtimoiylashishiga ham eng salbiy ta'sir qiladi. Eng achinarlisi, bundan boshqa shaxslar ham azob chekishi mumkin. Deviant xulq o'ziga xos yo'nalishga ega:

- Xudbin maqsadlar. Moddiy foyda olishdan iborat bo'lgan harakatlar: o'g'irlik, talonchilik, firibgarlik, o'g'irlik, firibgarlik.
- Agressiv namoyishlar. Bu shaxsga qarshi qilingan harakatlar: jinsiy, jismoniy va ma'naviy zo'ravonlik.
- Ijtimoiy passiv yo'nalish. Jamiyatdagi to'laqonli hayotdan qochish, mavjud voqealarga qiziqish yo'qligi: beparvolik, mastlik, o'z joniga qasd qilish.

Xulq-atvor sapmalarini bir qator omillar bo'yicha tasniflash mumkin: buzilish shakliga qarab (odob-axloq, axloq, qonun); motivatsiya (xudbin, tajovuzkor, pessimistik); ijrochi (individual, odamlar guruhi, tashkilot).

Deviant xatti-harakatlarning turlari

Buzilishni ikkita katta qoidabuzarlik guruhiga bo'lish mumkin. Ularning har biri tubdan farq qiladi, chunki u rag'batlantirishning diametrik qarama-qarshi elementlariga asoslanadi:

1. Ruhiiy buzuqlik, ya'ni o'smirda tug'ma yoki orttirilgan patologiya mavjudligi. Deviant xatti-harakatlar muammosi ko'pincha shizofreniya, asteniya, nomuvofiqlik, oligofreniya va boshqa ong buzilishlariga chalingan odamlarda uchraydi. Ushbu guruhga, shuningdek, xatti-harakatlardagi ba'zi bir og'ishlar hali ham normal chegaralarda bo'lgan, ammo deyarli patologiya bilan chegaradosh bo'lgan, tabiatga urg'u berilgan shaxslar kiradi. Bunday shaxslarga ham ma'lum bir tashxis qo'yilishi mumkin, ammo ko'pincha ular kerakli davolanmaydilar, chunki ular psixikasida o'ziga xos xususiyatlarni aniqlamasdan to'la hayot kechirishlari mumkin.

2. Ijtimoiy xatti-harakatlar. Salbiy xatti-harakatlarga moyil odamlar ruhiy jihatdan sog'lomdir. Ular tomonidan qo'zg'olon ko'tarilishining sabablari juda ko'p: "hech narsa qilish kerak emas", jamiyatdagi barcha moddiy asoslarni inqilob qilish natijasida inqirozga yuz tutish. Agar ushbu odamlar tomonidan sodir etilgan jinoyatlar tashqi dunyoga katta zarar keltirmasa, demak deviant xatti-harakatni tuzatish mehnat yoki ma'muriy huquq normalariga muvofiq jazo bilan amalga oshiriladi. Militsiya xodimlari ko'pincha huquqbuzarlarga jarima soladilar yoki jarimaga tortadilar; korxonada, muassasa yoki idorada bunday shaxslar tanbeh, intizomiy choralar yoki ishdan bo'shatish bilan duch keladilar. Agar jinoyat jinoiy deb topilsa, huquqbuzarga nisbatan qattiqroq jazolar qo'llaniladi, masalan, hibsga olish yoki u yoki bu yo'nalish bo'yicha qamoqqa olish.

Deviant xatti-harakatlarning boshlang'ich nuqtalari nima bo'lishidan qat'i nazar, har qanday holatda ham uni to'xtatish kerak, va

qonunbuzarlikni sodir etgan kishiga nisbatan profilaktik, davolash yoki jazo choralari qo'llanilishi kerak.

Urg'u

Buni batafsil muhokama qilish kerak, chunki bu xususiyat ko'pincha balog'atga etmagan balog'atga etmagan bolalarda kuzatiladi. Urg'u berish, yuqorida aytib o'tilganidek, xulq-atvor me'yoridan biroz og'ish. Bunday holda, o'spirinlar o'ziga xos xususiyatlarga ega, ko'pincha salbiy, ular boshqalar bilan muloqot qilishda muammoga aylanadi. Masalan, u o'qituvchilarga va ota-onalarga ochiqchasiga qo'pol munosabatda bo'lishi, uy vazifalarini bajarishdan bosh tortishi, kattalardan yordam so'rashga e'tibor bermasligi va hokazo. Buning bir nechta sabablari bo'lishi mumkin: murakkab maktab o'quv dasturi, o'tish davridagi qiyinchiliklar va balog'atga etishishning ta'siri. Agar oiladagi muammolar tufayli shaxsiy baxtsizliklar yoki boshdan kechirgan stresslarni qo'shsak, biz har kimdan va hamma uchun qasos olishga tayyor bo'lgan haqiqiy deviantni olamiz.

Bolaning noroziligi faol emas, balki passiv shaklda bo'ladi. Bunday xulq-atvor reaksiyasi depressiya deb ataladi va uning voyaga

etmaganlari kattalardan ehtiyotkorlik bilan yashirishadi. Bu bolalar o'zlariga xos bo'lgan xayoliy jismoniy nosozliklar tufayli rivojlanishi mumkin, shuningdek, o'spirin muhim yoki fojiali voqealar uchun javobgarlikni asossiz ravishda o'z zimmasiga olganida shunday atalishi mumkin. Bu ham deviant xulq. Misollar quyidagilarni o'z ichiga oladi: yaqin odamni yo'qotgandan keyin aybdorlik, uy hayvonining o'limi yoki eng yaxshi do'stning jiddiy kasalligi.

Deviant xulqning sabablari

Qisman, biz allaqachon ularga nom berganmiz. Sotsiologlar uchta asosiy manbani ajratib ko'rsatishadi, buning natijasida o'spirinning ijtimoiy xulq-atvori odob chegarasidan chiqib ketadi:

1. Ijtimoiy tengsizlik. Bola bu hodisaga hatto boshlang'ich maktabda ham duch keladi: sinfdoshlar undan yaxshiroq kiyinishadi, ularning cho'ntagida ko'proq pul bor va hokazo. Voyaga etmagan bola o'zini kambag'al va noqulay his qiladi. U moddiy boylik yo'qligi sababli o'z qobiliyati va iste'dodini to'liq namoyish eta olmaydi. Ba'zida hatto kitoblar, atlaslar, entsiklopediyalarni sotib olish uchun pulingiz bo'lmaganida, o'zingizni anglash qiyin. O'smir butun dunyodan, lekin birinchi navbatda ota-onasidan g'azablanadi. Agar ular eng yaxshi imkoniyatlarini sinab ko'rishsa ham, buzg'unchi insonning xohish-istaklari har doim ham uning imkoniyatlariga mos kelmasligini tushunmaydi.

2. Axloqiy va axloqiy omil. Bu jamiyatning ma'naviy rivojlanishining pastligi, fan va san'atga befarqlik bilan namoyon bo'ladi. Bola odamlar orasida axloqning pasayishini kuzatadi: ularning aksariyati, masalan, odam savdosi, ommaviy alkogolizm va fohishalikni odatiy hodisa deb bilishadi.

3. Atrof-muhit, jamiyat. Ikkinchisining vakillari nafaqat buzg'unchilarni e'tiborga olishadi, balki ko'pincha ularni yoqtirishadi. Hozirgi kunda ular ularga rahmdil bo'lib, tarbiyani ayblaydilar va nosog'lom oilalarda yashaydilar va har bir narsada shaxsiyat birinchi navbatda ota-onalar tomonidan emas, balki shaxsning o'zi tomonidan shakllanishini unutishadi. Noqulay muhitda o'sib-ulg'aygan, ammo

ichki va qat'iy ruhni tarbiyalashga muvaffaq bo'lgan ko'plab odamlar bor, shuning uchun ular hayotda ma'lum bir balandlikka erishdilar va jamiyatning normal a'zolariga aylandilar.

Deviant xatti-harakatlarning o'ziga xos xususiyati o'smirlarda kuchli fazilatlarning to'liq yo'qligi yoki ularning "uxlab yotgan" holatda bo'lishlari bilan belgilanadi. O'z-o'zini tarbiyalashning o'rniga, ular alkogol yoki giyohvand moddalar bilan zaharlanish yoki zo'ravonlik shaklida namoyon bo'ladigan xayoliy o'zini o'zi tasdiqlash orqali aldanib qolishlarini osonlashtiradigan, ammo xavfli yo'lni tanlashadi.

Tipologiya

Oddiy turmush tarziga zid bo'lgan xatti-harakatlar muammoni o'rganish bilan mashhur bo'lgan amerikalik sotsiolog Robert Kert Merton tomonidan ta'kidlangan. Uning tipologiyasi hurmatli axloqiy qadriyatlar va ularga erishish usullari orasidagi bo'shliq sifatida og'ish tushunchasiga asoslanadi:

1. Yangilik. Odamlar jamiyatning maqsadlarini qabul qiladilar, ularni tushunadilar, ammo erishishning oddiy usullarini rad etadilar (fohishalar, moliyaviy piramidalarni yaratuvchilar, shantajchilar, buyuk olimlar).

2. Ritualizm. Jamiyatning maqsadlari e'tiborga olinmaydi va ularga erishish usuli bema'ni. Bunga yuzlab hujjatlar shakllarini batafsil to'ldirishni talab qiladigan byurokratga misol bo'la oladi. Shu bilan birga, u asosiy narsani unutadi: nima uchun hujjatlar imzolangan.

3. Retreatizm - bu haqiqatdan qochishdir. Biror kishi maqsadlardan va ularga erishishning barcha usullaridan voz kechadi (giyohvand, uysiz odam).

4. Qo'zg'olon. Axloqiy printsiplarni inkor etish, ularni o'zgartirish, ularni yanada mukammal va progressiv (inqilobiy) bilan almashtirish istagi.

Mertonning xatti-harakatlari bizga og'ish har doim ham salbiy emasligini ko'rsatadi. Axir, inqilobchining harakatlarida hech qanday yomon narsa yo'q, u shunchaki hayot uchun yaxshi sharoitlar yaratishga harakat qilmoqda. Buyuk olimga kelsak, u, aksincha, unchalik g'alati yoki g'ayrioddiy narsalarga ega bo'lgan hurmatli va obro'li inson hisoblanadi.

Alkogolizm va giyohvandlik

O'smirlar o'rtasidagi deviant xatti-harakatlarning bu ikki shakli qolganlariga qaraganda ko'proq uchraydi. Alkogolizm - voyaga etmaganlar tomonidan spirtli ichimliklarni haddan tashqari iste'mol qilish, bu ularning jismoniy va ruhiy salomatligiga tahdid soladigan, patologik qaramlikka, qaramlikka sabab bo'ladi. Buning sabablari ko'p: irsiy moyillik, tug'ma sindrom, individual xususiyatlar, noqulay muhit, qiziquvchanlik. Maktab o'quvchilarining spirtli ichimliklarni iste'mol qilishlari misollari ko'rsatadigan deviant xatti-harakatlar rivojlanishning past darajasi, jamoada talab yo'qligi va o'zidan shubhalanish natijasidir. Bolani xavfli kompaniyadan chiqarib yuborish va uni alkogolning salbiy ta'siridan tezda qutqarish uchun jabrlanuvchi uchun qiziqarli faoliyatni topish kerak, shuningdek boshqa usullardan foydalangan holda o'zini tasdiqlashning namunasini ko'rsatadigan oddiy do'stlar kerak. Jamiyat, shuningdek, voyaga etmaganlarni ichishni oldini olish uchun qonuniy choralar ko'rди: 18 yoshga etmaganlar, mast holda o'g'li yoki qizining ko'rinishi uchun ota-

onalarga jarima. Bundan tashqari, bolalarni spirtli ichimliklarni iste'mol qilishga ko'ndirish jinoyat deb hisoblanadi, bu ma'muriy va jinoiy qonun moddalari bilan jazolanadi.

Giyohvandlik normadan yana bir og'ishdir. Bu aqliy va jismoniy funktsiyalarning chuqur va qaytarib bo'lmaydigan kasalliklarini keltirib chiqaradigan ahmoqona ongli moddalarni muntazam ravishda ishlatishni nazarda tutadi. Jamiyat tomonidan e'tiborsizlik tufayli o'spirin tabletka, ukol va kukunlarga moyil bo'ladi. Ko'pincha giyohvand moddalar yordamida voyaga etmaganlar o'zlarini ifoda etishadi yoki qiziquvchanligini yo'qotishadi. Giyohvandlik ko'pincha o'spirinni noqonuniy ravishda kosani sotib olish uchun pul yig'ish uchun jinoiy yo'ldan borishga undaydi. Bunday zanjirli bolalar maxsus muassasalarda davolanishi kerak. Giyohvand moddalarni o'z-o'zidan berish ko'pincha imkonsizdir.

Fohishalik va gomoseksualizm

Deviant xatti-harakatlar, bunga misollar bilan haq to'laydigan yoki bepul xizmat ko'rsatadigan qizlar ko'rsatadigan misollar ham kam emas. Agar ota-onalar "go'zal hayot" tomonidan targ'ib qilinadigan

barcha bema'ni narsalarni taqdim eta olmasa, asosiy sabab pul topish, moliyaviy ahvolni mustaqil ravishda yaxshilashdir. Agar biz bunga o'spirin madaniyatining past darajasi va uning ijtimoiy axloqsizligi, oilaviy muammolari va kattalar befarqligini qo'shsak, panelga chiqish bola uchun o'ziga xos najot, taqdirning qiyinchiliklari va vissidalaridan yashirinish imkoniyatiga aylanadi. Voyaga etmaganlar o'rtasida fohishalikni minimal darajaga tushirish uchun jinsiy ta'lim bo'yicha maxsus dasturlarni ishlab chiqish, aholining madaniyatini tenglashtirish va yaxshilash tavsiya etiladi.

Gomoseksualizmga kelsak, aksariyat hollarda bu tug'ma moyillikdir. U hammaga o'xshamasligini bilib, o'spirin tushkunlikka tushadi, ko'p miqdorda giyohvand moddalar va spirtli ichimliklarni iste'mol qila boshlaydi, nevroz va ruhiy kasalliklardan aziyat chekadi. Bunday balog'atga etmagan bola mutaxassisning malakali yordamiga muhtoj. Agar u gomoseksualizmga aldash yoki zo'ravonlik orqali jalb qilingan bo'lsa, aybdorlar qamoqqa olinadi. Aytgancha, jinsiy buzuvchilik ham deviant xulqdir. Hayotiy misollar shuni ko'rsatadiki, o'smirlar

sadomasochizm, guruhga yaqinlik va boshqa g'ayritabiiy narsalarga qiziqishadi.

O'z joniga qasd qilish va huquqbuzarliklar

O'z hayotingizni olib ketish yoki atrofingizdagi odamlarni shu tarzda qo'rqitishga urinish ham deviant xatti-harakatlarning o'ziga xos xususiyatidir. Yoshlar uchun eng xavfli yoshi 16-19 yosh: bu paytda odatda muvaffaqiyatsizlikka uchragan birinchi muhabbat, ish topish yoki o'qishni davom ettirish tufayli hayotdagi umidsizlik paydo bo'ladi. Ijtimoiy mavqe, jamiyat bilan to'qnashuvlar va stress ham o'z joniga qasd qilish uchun kuchli turtki hisoblanadi. O'z joniga qasd qilish moyilligi bo'lgan odamlar uchun psixologik yordam xizmatlari va ishonch telefonlari tashkil etilgan. Profilaktik ish ham muhimdir: bolani quvnoq optimist sifatida tarbiyalash, hayotning go'zal ekanligini o'z namunasi bilan namoyish etish va deyarli har bir kishida uchraydigan qora chiziqlar unga faqat xilma-xillik va jo'shqinlik keltiradi.

Huquqbuzarliklar - fuqarolar, jamiyat, turmush tarziga qarshi qaratilgan shakl. O'smirlarda motivatsiya boshqacha: odatdagi buzg'unchilikdan tortib, ta'sirlanmagan tajovuz bilan yakunlanadi. O'sib kelayotgan avlodni jinoyatchilik dunyosi ta'siridan himoya qilish uchun maktablarda tegishli mavzularda darslar o'tkazish kerak. Ota-onalar, o'z navbatida, qonunni buzish yomon, boshqalarga zarar etkazish yoki zarar etkazish mumkin emasligini tushuntirishlari shart, va har qanday holatda ham deviant xulq jazolanadi.

Yordam

Qanday qilib o'spirinlarni botqoqda bo'lgan antisosial tubdan qanday chiqarish mumkin? Sotsiologlarning ta'kidlashicha: birinchidan, maxsus davlat dasturi yordam beradi. Bolalarning buzuq xatti-harakati nazoratga olinishi kerak, bu mutaxassislarning vazifasi. Turli yo'nalishdagi rehabilitatsiya markazlarini ochish uchun qulay shart-sharoitlar yaratilishi kerak, bunda tajribali mutaxassislar yoshlarni zararli giyohvandlikdan qutqarib, o'z kuchlarini jamiyat uchun foydali va foydali kanalga yo'naltirishi mumkin.

Ikkinchidan, har bir shaharda ishlaydigan ishonch telefonlari, milliy ishonch telefonlari va psixologlarning mintaqaviy oilaviy maslahatlari bebaho yordam beradi.

Uchinchidan, o'smirlarning moslashish muhitini o'rganish bir kun davomida to'xtamasligi kerak. Maktab o'quvchilarining buzuvchi xatti-harakati doimiy ravishda tuzatishni talab qiladi, bu balog'atga etmagan bolalar ishlari bo'yicha inspeksiya, shifokorlar, politsiya xodimlari, vasiylik organlari vakillari bilan to'liq hamkorlikda amalga oshirilishi kerak. Agar zarurat tug'lsa, ota-onalarning ta'siri aniq bo'lsa, bunday bolalarni oiladan olib tashlash kerak.

Deviant xatti-harakatlarning oldini olish

Buning uchun mutaxassislar quyidagi chora-tadbirlarni ishlab chiqdilar:

1. Maktablarda o'quv va rivojlanish dasturlarini, kurslarni o'tkazish. Ma'ruzalar o'smirlarni o'qitish va ularga g'iyohvand moddalar, alkogol ichimliklar va boshqalarni doimiy ravishda rad etishni o'rgatishga qaratilgan.
2. Sport va sog'lom turmush tarzini targ'ib qilish. Tamaki mahsulotlari va spirtli ichimliklarni reklama qilishni taqiqlash.

3. Yoshlar uchun qiziqarli va ma'lumotli dam olishni tashkil qilish. Deviant xulq-atvorli bolalar bilan ishlash zamonaviy tendentsiyalar va moda tendentsiyalariga mos keladigan bunday o'yin-kulgi stsenariyasini ishlab chiqishni talab qiladi.

4. Bolalarning moddiy farovonligi haqida g'amxo'rlik qilish.

Deviant xulq-atvorning oldini olish ijtimoiy mavqeidan, dinidan, ma'lumot darajasi va boshqa omillardan qat'iy nazar aholining barcha qatlamlarini qamrab olishi kerak. Asosiy vazifa - o'smir va uning otasida o'rtasida ishonchli munosabatlarni o'rnatish. Shundagina siz muammoga duch kelsangiz, talaba shubhali do'stlar guruhiga emas, balki onasiga yoki otasiga murojaat qiladi.

Oiladagi do'stona munosabatlar, siz hech qachon o'g'lingiz yoki qizingizning buzuvchi xulq-atvoriga duch kelmaysiz. Erta yoshdan boshlab kelajakda hech qanday muammo yuzaga kelmasligi uchun ehtiyot bo'lish kerak. Farzandingizga e'tibor bering: unga muhabbat va muloyimlikni bering, uning oldida qasam ichmang, chaqaloq bilan turli mavzularda suhbatlashing, his-tuyg'ularingiz va his-tuyg'ularingiz bilan

o'rtoqlashing, merosxo'zni tinglang va uning fikrini tinglang. Farzandingiz uchun ishonchli, sodiq va ishonchli hamroh bo'ling.

Barcha eng asosiy narsalar o'spirinlarda yotadi

Deviant xulq-atvorning asosiy sabablari o'smirlik davrida yotadi. Aynan shu davrda nafaqat o'z-o'zini anglash va balog'at yoshiga moslashish, balki individuallik ham yuzaga keladi. U o'zini tasdiqlash va boshqalardan ajralib turish istagi shaklida o'zini namoyon qiladi. M.Yu. Kondratyev yozganidek: "Qaerda bo'lmasin, shunchaki ajralib turadigan narsa boshqa dunyoda aks ettirilgan." Ko'pincha bu orzu qahramonlik yoki jinoyatchilikka olib keladi. O'smir cheklovlarni qidiradi va e'tiborni jalb qilishga harakat qiladi.

O'smirning xulq-atvori sarguzasht, yangilikni izlash, uning xarakterini, jasoratini va qat'iyatini sinash bilan tavsiflanadi. Shu bilan birga, odam ko'pincha kattalar deviant xulq-atvori deb biladigan toshma harakatlar qiladi.

Deviant xatti-harakatlarning sababi ham munosabatlardir. Masalan, sinfda ishdan bo'shatish, o'qituvchi tomonidan rad etilishi, buzuqning yorlig'i. Maktabda tan olinmagan o'spirin o'zining muvaffaqiyatsizliklari o'rnini bosadigan boshqa jamoalarni izlay boshlaydi. Bundan tashqari, bu ko'pincha yomon kompaniyalarda tugaydi.

Deviant xatti-harakatlarning oldini olish va uning sabablarini bartaraf etish uchun siz odamga tushunadigan va umumiy manfaatlarga ega bo'lgan guruhni topishda yordam berishingiz kerak. Variant sifatida musiqa, sport maktabiga yoki sport turistik klubiga yuboring. Bularning barchasi shaxsning ishtiyoqi va qiziqishlariga bog'liq.

Agar o'smir ko'cha muhitiga, mushtlashuvchilarga, rokerlarga yoki haddan tashqari sevuvchilarga tushib qolsa, unda u salbiy manfaatlar va kattalarning xatti-harakatlariga bo'lgan istakni shakllantiradi. Bu erta jinsiy tajriba, giyohvand moddalar va spirtli ichimliklarni iste'mol qilishni talab qiladi.

Bunday hodisalarning asosiy sababi ota-onalarning beparvosi, bolaga etarlicha e'tibor bermaslik, beparvolik. Shuning uchun, deviant xatti-harakatlarning dastlabki belgilarida o'qituvchilar ota-onalari bilan o'zaro munosabatda bo'lib, oilaviy muhitni aniqlab olishlari kerak.

Hozirgi vaqtda deviant xulq-atvorning sababi shundaki, o'smirlar ijtimoiy tabaqalanishni boshdan kechirmoqdalar, mo'l-ko'llikda yashay olmaydilar va yaxshi ta'lim oladilar. Shu asosda psixologik siljish yuz bermoqda, bu tanqidlar, janjallar, asabiy buzilishlar, huquqbuzarlik va uydan qochish bilan yakunlanadi.

O'smiringacha bo'lgan deviant xatti-harakatlar

Yosh o'spirinlarga kelsak, bu 9-13 yosh, keyin ular o'zlarini o'ziga singdirish dunyosida. D.Elkind yozganidek: "Bu bolalarning hayoti juda shiddatli: ular o'zlarini doimiy, diqqat va baho ob'ekti sifatida his qiladilar, sahnada yashaydilar, ular mumkin bo'lgan reaksiyalarni oldindan aytib berishga harakat qiladigan xayoliy tomoshabinlar oldida harakat qiladilar".

Ular hissiy jihatdan muvozanatsiz, ziddiyatli va tajovuzkor. O'z-o'zini hurmat qilish barqaror emas, shuning uchun ular uyatchanlik va maksimalizm, xavfga moyillik kabi xususiyatlarga ega.

O'smirlarda deviant xulq-atvor omili so'nggi yillarda dolzarb muammoga aylandi. Bu erta jismoniy rivojlanish va balog'at yoshiga,

shuningdek, ota-onalar va o'qituvchilarga ta'lim berish usullarining savodsizligi bilan bog'liq. Natijada, bolalar tobora ko'proq va erta yoshda stress va psixologik travmaga duch kelishadi.

Zamonaviy hayot o'smirni axloqiy va ruhiy jihatdan o'sishi uchun vaqt topolmaydigan shaxsni har doim yuqori talablarga aylantiradi. Bu burch, mas'uliyat, o'zini tutish, axloqiy va axloqiy munosabatni o'z ichiga oladi.

Natijada, deviant xatti-harakatlarning psixologik va ijtimoiy omillari bir-biri bilan chambarchas bog'liq va bir-biri bilan bog'liq:

1. Irsiy omillar: alkogolizm, asabiy va ruhiy kasalliklarga moyillik, patologik homiladorlik va tug'ish;

2. Ijtimoiy omillar: oilada, maktabda, tengdoshlar va do'stlar bilan munosabatlar. Shuningdek, shaxsning qadriyatlari, maqomi, maqsadlari.

3. Shaxsiy xususiyatlar va temperament, motivatsiya, o'zini o'zi qadrlash va da'volar darajasi.

4. Inson adolati.

Shunday qilib, deviantlik xatti-harakati yoshlarni tarbiyalashda hisobga olinishi kerak bo'lgan ijtimoiy, biologik va psixologik omillarga bog'liq.

Mutaxassislarning fikricha, deviant xulq-atvorni jamiyatdan yo'q qilib bo'lmaydi, lekin shu bilan birga, ular jamiyat hayotida odamlarni qoniqtirmaydigan va talab qilinmaydigan vaziyatlarda inqiroz fonida yuzaga keladi. Sotsiologlarning fikriga ko'ra, aholining 85 foizga yaqini ruhiy tushkunlikka tushib, tushkunlikka tushgan. Natijada, ular maqsadlarga erishish vositalariga, korrupsiyaga, ekstremizmga befarq bo'ladilar.

Hech bir davlat odamlarni qiziqalmasligi sababli, faqat bir kishi o'zini rivojlantirish, o'zini o'zi sozlash va o'z-o'zini rivojlantirish orqali o'ziga va bolalariga yordam berishi mumkin. Afsuski, bu hayotiy haqiqatdir: "Cho'kayotgan odamlarni qutqarish - bu cho'kib ketgan odamlarning o'zlarining ishi"

- Deviant xulq tushunchasi va turlari
- Deviant xulqning sabablari
- Xulosa

Deviant xatti-harakat - ma'lum bir jamiyatda ijtimoiy xatti-harakatlar normalariga zid bo'lgan xatti-harakatlar. Deviant xatti-harakatlarning asosiy turlari qatoriga jinoyatchilik, alkogolizm va giyohvandlik, shuningdek o'z joniga qasd qilish, fohishalik kiradi. E. Dyurkgaymning fikriga ko'ra, jamiyat darajasida tartibga solish nazorati zaiflashishi bilan xatti-harakatlardagi og'ish ehtimoli sezilarli darajada oshadi. R. Mertonning anomiya nazariyasiga binoan, deviant xatti-harakatlar, avvalambor, jamiyat tomonidan qabul qilingan va o'rnatilgan qiymatlarga erisha olmagan paytda yuzaga keladi. Ijtimoiylashtirish nazariyasi kontekstida, odamlar deviant xatti-harakatlarning ba'zi bir elementlarini (zo'ravonlik, axloqsizlik) rag'batlantirish yoki e'tiborsiz qoldirish doirasida sodir bo'lgan deviant xatti-harakatlarga moyil. Stigmatizatsiya nazariyasida deviant xulq-atvorning paydo bo'lishi shaxsni shunchaki ijtimoiy nuqtai nazardan aniqlanishi va unga nisbatan repressiv yoki tuzatish choralarini qo'llash bilan mumkin bo'ladi, deb ishoniladi.

Xulosa

Shunday qilib, biz aniqladikki, deviant (deviant) xulq-atvor umumiy qabul qilingan me'yorlarga javob bermaydigan shaxs yoki guruhning xatti-harakati bo'lib, natijada ushbu normalar ular tomonidan buziladi. Deviant xatti-harakatlar shaxsni ijtimoiylashtirishning muvaffaqiyatsiz jarayonining natijasidir: shaxsni identifikatsiya qilish va individuallashtirish jarayonlarining buzilishi natijasida bunday shaxs madaniy me'yorlar, qadriyatlar va ijtimoiy munosabatlar yo'q bo'lganda, zaiflashganda yoki bir-biriga zid bo'lganda osonlik bilan "ijtimoiy disorganizatsiya" holatiga tushadi. Bunday holat anomiya deb ataladi va deviant xatti-harakatlarning asosiy sababidir. Deviant xatti-harakatlarning har xil shakllari (ham salbiy, ham ijobiy) bo'lishi mumkinligini hisobga olib, differentsial yondashuvni hisobga olgan holda ushbu hodisani o'rganish kerak.

Deviant xatti-harakatlar ko'pincha qabul qilingan madaniy me'yorlarning mavjudligi, asosi, asosi bo'lib xizmat qiladi. Busiz madaniyatni o'zgaruvchan ijtimoiy ehtiyojlarga moslashtirish qiyin bo'ladi. Shu bilan birga, deviant xatti-harakatlar qay darajada keng tarqalishi va uning turlari foydali va eng muhimi jamiyat uchun bardoshli bo'lishi masalasi haligacha hal qilinmayapti. Agar biz inson faoliyatining har qanday sohasini: siyosat, boshqaruv, axloqiy masalalarni ko'rib chiqsak, bu savolga aniq javob berolmaymiz (masalan, qaysi normalar yaxshiroq: biz qabul qilgan respublika madaniy normalari yoki eski monarxist, zamonaviy etiket yoki otabobolarimiz odatlari?). Bu savollarga qoniqarli javob berish qiyin. Biroq, deviant xulq-atvorning barcha shakllari bunday batafsil tahlilni talab qilmaydi. Jinoiy xatti-harakatlar, jinsiy og'ishlar, alkogolizm va giyohvandlik jamiyat uchun foydali bo'lgan yangi madaniy naqshlarning paydo bo'lishiga olib kelmaydi. Shuni tan olish kerakki, ijtimoiy sapmalarning ko'pligi jamiyat rivojlanishida halokatli rol o'ynaydi. Va faqat bir nechta og'ishlarni foydali deb hisoblash mumkin. Sotsiologlarning vazifalaridan biri bu shaxslar va guruhlarning deviant xatti-harakatlaridagi foydali madaniy naqshlarni tanib olish va tanlashdir.

Mavzu yuzasidan talabalar bilimni baholash uchun testlar

1. Dyurkgeym deviant xulq-atvor nazariyasining asosiy tushunchasi...

- a) anomiya
- b) degumanizasiya
- v) destabilizasiya
- g) ekspluatasiya

2. Deviant xulq-atvor to'g'risidagi quyidagi fikrlar to'g'rimi?

A. Deviant xatti-harakatlar me'yordan ijobiy ham, salbiy ham og'ishni o'z ichiga oladi.

B. Insonning deviant xatti-harakatining sababi uning yaqin atrof-muhitining yomon ta'siri bo'lishi mumkin.

- a) faqat A haqiqatdir
- b) faqat B haqiqatdir
- v) Ikkala bayonot ham haqiqiydir
- g) Ikkala fikr ham noto'g'ri

3. Jamiyatda o'rnatilgan ahloq me'yorlariga mos kelmaydigan insoniy faoliyat.

- a) Indeterminizm;
- b) Legitimlik;
- v) Sotsiometriya;
- g) Deviant hulq – atvor.

4. Deviant hulq-atvor borasidagi dastlabki sotsiologik tadqiqot qachon olib borilgan?

- a) XIX asr o'rtalarida
- b) XIX asr oxirlarida
- v) XX asr boshlarida
- g) XX asr o'rtalarida

5. Sotsial me'yorlardan chetga og'uvchi, ammo jinoiy hisoblanmaydigan xatti-harakat qanday nomlanadi?

- a) deviant xatti-harakat
- b) delinkvent xatti-harakat
- v) pozitiv xatti-harakat
- g) negativ xatti-harakat

6. Quyidagi sotsial hodisalardan qaysi birini deviant xulq-atvor normalariga kiritish mumkin?

- a) Ichkilikbozlik, narkomaniya.
- b) Tug'ilish, o'lim.
- v) Migrasiya, kadrlar qo'nimsizligi.
- g) Ishsizlik

7. Deviant xatti-harakatlar:

- a) qonundan chetga chiqish;
- b) axloqdan chetga chiqish;
- v) noqulay xatti-harakatlar.
- g) negativ xatti-harakat

8. Quyidagi xatti-harakatlarning qaysi biri jamiyatning barcha turlarida deviant deb tan olingan va tan olinadi?

- a) fohishalik
- b) o'g'irlik
- v) qotillik
- g) hech qaysi

9. Noqonuniy xatti-harakatlar deviantdan qanday farq qiladi?

- a) bu faqat qonunlardan chetga chiqadi;
- b) bu faqat jismoniy sapmalar;
- v) bu faqat psixologik anormalliklardir;

g) hech qanday farq yo'q.

10. Umidsizlik-bu:

- a) maqsadga erishishga to'sqinlik qiluvchi hamma narsa
- b) aniq hissiy holat
- v) tajovuz holati
- g) deviant harakatlar sotsiologiyasi nazariyalaridan biri

Nazorat va mustahkamlash uchun savollar.

1. «Deviant xulq» deganda nimani tushunasiz?
2. Stratifikasiya tushunchasini izohlang.
3. Sotsial tabaqalanishning sabablarini ko'rsating.
4. Yoshlarning o'ziga xos muammolarini o'rganishdan maqsad nima?

Ishlatilgan manbalar ro'yxati

- Radugin A.A., Radugin K.A. Sotsiologiya. Ma'ruzalar kursi. - M.: Markaz, 1997 yil.
- Smelser N. Sotsiologiya. - M.: Feniks, 1994 yil.
- Toshchenko J.T. Sotsiologiya. - M.: Prometey, 1994 yil.
- Frolov S.S. Sotsiologiya. - M.: Timsollar, 1996 yil.
- Moskva davlat ijtimoiy universiteti. Bolalar va o'smirlarning deviant xatti-harakatlari: muammolar va echimlar // Moskva shahar ilmiy-amaliy konferentsiyasi materiallari. - M.: Uyushma, 1996 yil.

Маҳба:

- <https://samarapedsovet.ru>

**6-MAVZU. SOTSIAL GURUHLAR VA SOTSIAL
INSTITUTLAR**

Reja:

1. Sotsiologiyada sotsial guruh tushunchasi, uning asosiy belgilari
2. Sotsial guruh turlari (katta, kichik, referent, formal, noformal va h.k.)
3. Sotsial tashkilot tushunchasi, maqsadi, turlari
4. Sotsial institut tushunchasi va uning funksiyalari, disfunktsiyasi
5. Sotsial institut turlari va ko'rinishlari (siyosiy, iqtisodiy, oila va nikoh, din)

Tayanch soʻz va iboralar: Sotsial (ijtimoiy) guruh, katta va kichik guruh, rasmiy va norasmiy guruh, nominal guruhlar, sotsial (ijtimoiy) institut, institutsional sotsiologiya, sotsial institut turlari, relyatsion va regulyativ sotsial institutlar, sotsial institut vazifalari, nikoh, oila.

Ijtimoiy institutlar (institutum-muassasa) - qadriyat-me'yoriy majmualar (qadriyatlar, qoidalar, normalar, munosabat, qoliplar, muayyan vaziyatlarda xulq atvor standartlari), shuningdek, jamiyat hayotida ularning amalga oshirilishi va tasdiqlanishini ta'minlovchi organlar va tashkilotlardir.

Jamiyatning barcha elementlari moddiy (iqtisodiy) va ma'naviy (siyosiy, huquqiy, madaniy) faoliyat jarayonida ijtimoiy guruhlar o'rtasida va ichida paydo bo'ladigan ijtimoiy munosabatlar — bog'lanishlar bilan bog'liqdir.

Jamiyat taraqqiyoti jarayonida ayrim bog'lanishlar nobud bo'lishi, ba'zilari paydo bo'lishi mumkin. Jamiyat uchun foydali ekanligi isbotlangan aloqalar buyurtma qilinadi, ular muxim umumiy misollar bo'lib, avloddan-avlodga takrorlanadi. Bu foydali aloqalar jamiyat uchun qanchalik barqaror bo'lsa, jamiyatning o'zi ham shunchalik barqarordir. Ижтимоий институтлар (лот. дан институтум-курулма) жамият ҳаётини ташкил этиш ва тартибга солишнинг барқарор шакллари ни ифодаловчи жамият элементларидир. Jamiyatning davlat, ta'lim, oila kabi institutlarini shuningdek., ijtimoiy

munosabatlarni tartibga solish, kishilar faoliyatini va ularning jamiyatdagi xulq-atvorini tartibga solishni yo'lga qo'yadi.

Ijtimoiy institutlarning asosiy maqsadi jamiyat taraqqiyoti jarayonida barqarorlikka erishishdir. Ushbu maqsadga muvofiq muassasalarning vazifalari 2 ga ajratiladi:

- **jamiyat ehtiyojlarini qondirish;**
- **ijtimoiy jarayonlarni tartibga solish (bu ehtiyojlar odatda qondiriladigan).**

Ijtimoiy institutlar tomonidan qondiriladigan ehtiyojlar xilma-xildir. Masalan, jamiyatning xavfsizlikka bo'lgan ehtiyojini mudofaa instituti, ma'naviy ehtiyojlarni-masjid, atrof olamni bilishga bo'lgan ehtiyojlarni esa fan qo'llab — quvvatlashi mumkin. Har bir muassasa bir necha ehtiyojlarni qondirishi mumkin (masjid diniy, axloqiy va madaniy ehtiyojlarni qondirishi mumkin) va shu ehtiyojni turli muassasalar qondirishi mumkin (ma'naviy ehtiyojlarni san'at, fan, din va boshqalar qondirishi mumkin).

Ehtiyojlarni qondirish jarayoni (aytaylik, tovar iste'moli) institusional ravishda tartibga solinishi mumkin. Masalan, ayrim tovarlar (qurol, alkogol, tamaki) sotib olishda qonuniy cheklovlar mavjud. Jamiyatning ta'limga bo'lgan ehtiyojlarini qondirish jarayoni boshlang'ich, o'rta va oliy ta'lim muassasalari tomonidan tartibga solinadi.

Ijtimoiy institut tuzilmasi tomonidan shakllantiriladi:

- guruhlar, shaxslar ehtiyojlarini qondirish uchun mo'ljallangan ijtimoiy guruhlar va ijtimoiy tashkilotlar;
- ehtiyojlarning qondirilishini ta'minlovchi normalar, ijtimoiy qadriyatlar va xatti-harakatlar majmui;
- iqtisodiy sohadagi munosabatlarni tartibga soluvchi ramzlar tizimi faoliyati (tovar, bayroq, tovar va boshqalar.)

- ijtimoiy institut faoliyatining mafkuraviy asoslari;
- institut faoliyatida foydalaniladigan ijtimoiy resurslar.

Ijtimoiy institutning xususiyatlariga quyidagilar kiradi:

- maqsadi bo'lgan institutlar va ijtimoiy guruhlar majmui
- jamiyatning muayyan ehtiyojlarini qondirish;
- madaniy naqsh tizimi, normalar, qadriyatlar, ramzlar;
- ushbu me'yorlar va naqshlarga muvofiq xatti-harakatlar tizimi;
- vazifalarni hal qilish uchun zarur bo'lgan moddiy va inson resurslari;
- ijtimoiy tan olingan vazifa, maqsad va mafkura.

O'rta maxsus kasb-hunar ta'limi misolida institut xususiyatlarini ko'rib chiqamiz.

Bular o'z ichiga oladi:

- o'qituvchilarni, mansabdor shaxslarni, ta'lim muassasalari ma'murlarini va boshqalarni.;
- o'quvchilarning xulq-atvor normalari, jamiyatning kasb-hunar ta'limi tizimiga munosabatini;
- o'qituvchilar va talabalar o'rtasidagi munosabatlarning belgilangan amaliyotini;
- binolar, sinfxonalar, o'quv qo'llanmalarni;

Ularningning vazifasi jamiyatning o'rta maxsus kasb-hunar ta'limi bilan yaxshi mutaxassislariga bo'lgan ehtiyojlarini qondirishdir.

• Ijtimoiy hayot sohalariga ko'ra, institutlarning to'rtta asosiy guruhi mavjud:

- iqtisodiy institutlar-mehnat taqsimoti, mulk, bozor, savdo, ish haqi, bank tizimi, ayirboshlash, boshqaruv, marketing va boshqalar.;
- siyosiy institutlar-davlat, armiya, milisiya, polisiya, parlamentarizm, prezidentlik, monarxiya, sud, partiyalar, fuqarolik jamiyati;
- tabaqalanish va qarindoshlik institutlari-sinf, tabaqa, jins diskriminasiyasi, irqiy segregasiya, zodagonlik, ijtimoiy ta'minot, oila, nikoh, otalik, onalik, farzandlikka olish;
- madaniyat institutlari-maktab, oliy maktab, o'rta maxsus kasb-hunar ta'limi, maorif, teatrlar, muzeylar, klublar, kutubxonalar, masjidlar.

Ijtimoiy institutlar soni bu ro'yxat bilan cheklanmaydi. Institutlar shakllari va ko'rinishlari bo'yicha ko'p va xilma-xildir. Katta muassasalar quyi darajadagi institutlarni o'z ichiga olishi mumkin. Masalan, ta'lim institutiga boshlang'ich, kasb-hunar va oliy ta'lim muassasalari; sudga, prokuratura va sudya muassasalari; oila-onalik, farzandlikka olish institutlari va boshqalar kiradi.

Chunki jamiyat dinamik tizim bo'lib, ayrim institutlar yo'qolib ketishi mumkin (masalan, quldorlik instituti) va boshqalar paydo bo'lishi mumkin (reklama instituti yoki fuqarolik jamiyati instituti). Ijtimoiy institutning shakllanishi institusionalizasiya jarayoni deb ataladi.

Institusionalizasiya-ijtimoiy munosabatlarni soddalashtirish jarayoni, aniq qoidalar, qonun-qoidalar, misollar va marosimlar asosida ijtimoiy hamkorlikning barqaror mexanizmlarini shakllantirish jarayoni. Masalan, fanni institusionallashtirish jarayoni-bu fanning shaxslar faoliyatidan saralangan munosabatlar tizimiga, jumladan, unvonlar, ilmiy darajalar, ilmiy-tadqiqot institutlari, akademiyalar va hokazolarga aylanishidir.

Asosiy ijtimoiy institutlar

Asosiy ijtimoiy institutlarga an'anaviy tarzda oila, davlat, ta'lim, fan va huquq kiradi. Quyida ushbu muassasalarning qisqacha tavsifi va ularning asosiy vazifalari keltirilgan:

- Oila shaxslarni umumiy hayot va o'zaro axloqiy javobgarlik bilan bog'laydigan qarindoshlikning eng muhim ijtimoiy institutidir. Oila bir qator funksiyalarni bajaradi: iqtisodiy (uy xo'jaligini boshqarish), reproduktiv (bolalar tug'ilishi), tarbiyaviy (qadriyatlar, me'yorlar, qoliplar o'tkazish) va boshqalar.

- Davlat jamiyatni boshqaruvchi va uning xavfsizligini ta'minlovchi asosiy siyosiy institutdir. Davlat ichki funksiyalarni, jumladan, iqtisodiy (iqtisodiyotni tartibga solish), barqarorlashtirish (jamiyatda barqarorlikni saqlash), muvofiqlashtirish (jamoatchilik roziligini ta'minlash), aholi muhofazasini ta'minlash (huquq himoyasi,

qonuniylik, ijtimoiy ta'minot) va boshqalarni amalga oshiradi. Tashqi vazifalari ham mavjud: mudofaa (urush holatida) va xalqaro hamkorlik (xalqaro maydonda mamlakat manfaatlarini himoya qilish uchun).

- Ta'lim-ijtimoiy madaniyat instituti, ijtimoiy tajribani - bilim, ko'nikma shaklida uyushgan holda uzatish orqali jamiyatni ko'payishi va rivojlanishini ta'minlaydi. Ta'limning asosiy vazifalariga moslashuv (jamiyatdagi hayot va mehnatga tayyorgarlik), kasbiy (mutaxassislar tayyorlash), fuqarolik (fuqaro tayyorlash), umumiy madaniy (madaniy qadriyatlar bilan tanishish), gumanistik (shaxsiy salohiyatni ochib berish) va boshqalar kiradi.

- Fan ob'ektiv bilimlarni ishlab chiqarish uchun maxsus ijtimoiy-madaniy institutdir. Fan-kognitiv (dunyoni bilishga hissa qo'shadi), tushuntirish (bilimlarni sharhlaydi), dunyoqarash (dunyo qarashlarini belgilaydi), bashoratli (prognozlarni tuzadi), ijtimoiy (jamiyatni o'zgartiradi) va samarali (ishlab chiqarish jarayonini belgilaydi) vazifalari orasida ko'riladi.

Ijtimoiy jamoalarning turlari va ularning xarakterli xususiyatlari.

Ijtimoiy jamiyat jamiyatning muhim tarkibiy qismlaridan biridir.

Turli xildagi va tipdagi ijtimoiy jamoalar-kishilarning birgalikdagi hayot faoliyati shakllari, inson jamoasining shakllari. Shu sababli ularni o'rganish jamiyatshunoslik fanining muhim sohasi hisoblanadi.

Ijtimoiy jamoa-bu Real, empirik tarzda belgilangan shaxslar majmui bo'lib, nisbiy yaxlitligi bilan ajralib turadi va ijtimoiy-tarixiy jarayonning mustaqil sub'ekti vazifasini bajaradi.

Ijtimoiy jamoalar-sharoit va turmush tarzi, ommaviy ong, ma'lum darajada ijtimoiy normalar, qiymat tizimlari va manfaatlar hamjamiyati bir xil xususiyatlari (hayotning barcha yoki ayrim jihatlari) ko'proq yoki kamroq farq odamlar nisbatan barqaror agregatlari.

Shunday qilib, ijtimoiy jamoalarning asosiy xususiyatlari quyidagilardan iborat:

1)voqelik-ijtimoiy jamoalar spekulyativ abstraksiyalar yoki eksperimental sun'iy hosilalar emas, balki haqiqatda, voqelikning o'zida mavjud. Ularning mavjudligi empirik qayd va tekshirilishi mumkin;

2)yaxlitlik-ijtimoiy jamoalar shaxslar, ijtimoiy guruhlar yoki boshqa ijtimoiy guruhlarining oddiy to'plami emas, balki integral tizimlarning natijaviy xususiyatlariga ega yaxlitlikdir;

3)ijtimoiy o'zaro ta'sir ob'ekti vazifasini bajaruvchi-ijtimoiy jamoalarning o'zi ularning rivojlanish manbalari hisoblanadi. Ijtimoiy jamoalarning shakllanishi va faoliyati ijtimoiy aloqalar, ijtimoiy o'zaro munosabatlar va munosabatlarga asoslanadi.

Ijtimoiy jamoalar- o'ziga xos tarixiy va voqeali aniqlangan turlari bilan va shakllarining juda xilma-xilligi bilan ajralib turadi. Shunday qilib, ularning miqdoriy tarkibi ikki kishining o'zaro ta'siridan ko'plab xalqaro, iqtisodiy va siyosiy harakatlargacha o'zgarib turadi.

Mavjud bo'lish muddati bo'yicha - etnik guruhlar, elatlar, millatlarning yashash asrlari va ming yilliklarga davom etgan daqiqa va soatini o'z ichiga oladi.

Shaxslar o'rtasidagi aloqa zichligiga ko'ra-yaqindan to'qilgan kollektiv va tashkilotlardan tortib, juda noaniq, amorf formasiyalargacha.

Turli xil jamoalar turli ob'ektiv asoslarda shakllanadi.

Bunday asoslar sifatida quyidagi xususiyatlarni aniqlash mumkin:

1. ijtimoiy ishlab chiqarish tabiati (ishlab chiqarish jamoasi, ijtimoiy-professional guruh);

2. xo'jalik faoliyatining o'ziga xos xususiyatlari, tabiiy muhit va boshqa sifatleri bilan farq qiluvchi etnik (millat, millat);

3. tabiiy ijtimoiy-demografik omillar (jinsi, yoshi, ijtimoiy tabaqaga mansubligi, masalan, talabalar va boshqalar.);

4. madaniy xususiyatlar (turli madaniy uyushmalar: teatr, kinematografiya va boshqalar.);

5. siyosiy yo'nalishlar (siyosiy partiyalar va ijtimoiy harakatlar).

Barcha ijtimoiy jamoalarni ommaviy va guruh jamoalariga bo'lish mumkin.

Ommaviy jamoalar-vaziyatli va barqaror bo'lmagan xulq-atvor farqlari asosida aniqlangan odamlar guruhlari.

Ommaviy jamoalar quyidagi xususiyatlar bilan ajralib turadi:

1) ular to'g'ridan-to'g'ri sifatli va miqdoriy tarkibga ega bo'lgan, ancha kengaytirilgan chegaralarga ega bo'lgan strukturasiz amorf hosilalardir va ularni kiritishning aniq belgilangan printsipiga ega emas;

2) ular muayyan faoliyat chegaralarida faoliyat ko'rsatganligi sababli, uning tashqarisida mumkin emasligi sabababli va shuning uchun beqaror bo'lib, vaziyatdan vaziyat shakllanishi va mavjudligi bilan ajralib turadi;

3) ular tarkibi, guruhlararo tabiatning xosligi bilan ajralib turadi, ya'ni bu jamiyatlar sinf, etnik va boshqa chegaralarni yengib o'tadi;

4) amorf shakllanishi tufayli ular kengroq jamoalarning tarkibiy bo'linmalari sifatida harakat qila olmaydilar.

Guruh jamoalari-bu o'zaro munosabatlarning barqaror xarakteri, yuqori darajadagi hamjihatlik va homojenlik bilan ajralib turadigan guruhlardir; ular ko'pincha katta ijtimoiy jamiyatlarga tarkibiy elementlar sifatida kiritiladi.

Har qanday jamoa o'zi tashkil topgan xalqning bir xil yashash sharoiti asosida shakllanadi. Biroq, odamlarning jamlanishi bu samadorlikni anglay olishida, unga o'z munosabatini ko'rsata olishdagina jamoaga aylanadi. Shu munosabat bilan, ular rivojlantirish kim" o'zingizniki "va kim"birovning" ekanligi haqida aniq tushuncha.

Shunga ko'ra, boshqa jamoalar bilan taqqoslaganda ularning manfaatlari birligi haqida tushuncha mavjud.

Bu birlikni anglash har qanday ijtimoiy jamoaga xosdir. Shu bilan birga, jamiyat asosining tabiati bilan birlikni anglash o'rtasida bevosita munosabatlar mavjud; ularning shakllanishiga umumiy shart-sharoitlar qanchalik ko'p bo'lsa, bu jamoaning birligi shunchalik katta bo'ladi.

Shuning uchun etnik jamoalar uchun birlikning eng tabiiy ongi: Millatlar, xalqlar, elatlar.

Ijtimoiy guruh sosiologik tadqiqot ob'ekti sifatida. Ijtimoiy guruhlarning turlari

P. Sorokin ta'kidladi " .. guruhdan tashqaridagi tarix bizga odam bermaydi. Biz boshqa odamlar bilan umuman muloqot qilmaydigan, butunlay izolyasiyada yashaydigan holatdagi shaxsni bilmaymiz. Bizga har doim guruhlar beriladi...". Jamiyat juda xilma-xil guruhlar: katta va kichik, Real va nominal, birlamchi va ikkilamchi guruhlar yig'indisidir.

Ijtimoiy guruh-umumiy ijtimoiy xususiyatlarga ega bo'lgan va mehnat va faoliyat ijtimoiy bo'linmasining umumiy tarkibida ijtimoiy zaruriy funksiyani bajaradigan kishilar majmui.

Bu sifatlarga jins, yosh, millat, irq, kasb, yashash joyi, daromad, kuch, ta'lim va boshqalar kirishi mumkin.

Guruhlar ijtimoiy nazariya yaratish uchun birinchi urinishlar XIX-erta **E. Durkheim G. Tard, G. Simmel, L. Gumplovich, C. Cooley XX, F. Tennis** tomonidan qilingan edi.

Kundalik hayotda "ijtimoiy guruh" tushunchasiga turlicha talqinlar beriladi.

Bir holatda, bu atama jismoniy va spontan bir joyda joylashgan shaxslar jamoasiga murojaat qilish uchun ishlatiladi.

Bunday jamoaga misol qilib ma'lum bir hududda ma'lum vaqtda joylashgan yoki shu hududda yashaydigan shaxslar bo'lishi mumkin. Bu jamoa agregasiya deb ataladi.

Agregasiya (jamlash)-muayyan jismoniy makonda to'plangan va ongli o'zaro ta'sirni amalga oshirmaydigan ma'lum bir odam.

Ijtimoiy guruhning shaxs uchun ahamiyati, eng avvalo, guruhning ijtimoiy mehnat taqsimoti tizimidagi o'rni bilan belgilangan muayyan faoliyat tizimi ekanligi yotadi. Ijtimoiy munosabatlar tizimida o'z o'rniga ko'ra sosiologlar katta va kichik ijtimoiy guruhlarni ajratib ko'rsatadilar.

Katta guruh-bu majburiy shaxsiy aloqalarni o'z ichiga olmaydigan turli xil ijtimoiy aloqalarga asoslangan ko'plab a'zolarga ega bo'lgan guruh. O'z navbatida yirik ijtimoiy guruhlarni ham bir necha turlarga bo'lish mumkin.

Nominal guruhlar - ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lmagan biror asosda tahlil maqsadlari uchun ajratiladigan kishilar majmui. Bularga shartli va statik guruhlar - tahlilning qulayligi uchun ishlatiladigan ayrim konstruksiyalar kiradi.

Agar guruhlar ajratiladigan atribut shartli ravishda (masalan, yuqori yoki past) tanlansa, bu guruh sof shartli hisoblanadi. Agar atribut muhim bo'lsa (kasb, jins, yosh), u haqiqiy kishilarga yaqin hisoblanadi.

Real guruhlar-bu o'z-o'zini faollashtirishga qodir bo'lgan, ya'ni ular bir butun harakat qilishi mumkin bo'lgan, umumiy maqsadlar bilan birlashtirilgan, ulardan xabardor bo'lgan va birgalikda uyushtirilgan harakatlar bilan ularni qondirishga intilgan insonlar jamoalaridir. Bular sinf, etnik guruh va boshqa jamoalar kabi muhim xususiyatlar majmui asosida tashkil topgan guruhlardir.

Yirik ijtimoiy guruhlar kamdan-kam hollarda sotsiologik tadqiqot ob'ekti bo'lib, ular yirik guruhlar ko'lamidan kelib chiqadi.

Ko'pincha, kichik ijtimoiy guruh jamiyatning barcha turdagi ijtimoiy aloqalarni jamlaydigan elementar zarrasi sifatida ishlaydi.

Kichik ijtimoiy guruh-bir-birini yaxshi biladigan va doimo o'zaro aloqada bo'lgan kishilar soni kam. G. M. Andreeva bu hodisani ijtimoiy munosabatlar bevosita shaxsiy aloqalar shaklida bo'lgan guruh sifatida belgilaydi.

Shunday qilib, bu holatda asosiy guruh tashkil etuvchi omil to'g'ridan-to'g'ri shaxsiy aloqadir. Kichik guruh bir qator o'ziga xos xususiyatlarga ega:

- 1) cheklangan a'zolar soni, odatda 2 dan 7 kishigacha, lekin ko'pi bilan 20;
- 2) kichik guruh a'zolari bevosita aloqada bo'lib, ma'lum vaqt o'zaro;
- 3) guruhning har bir a'zosi barcha a'zolar bilan o'zaro;

4) bir guruhga mansublik unda shaxsiy ehtiyojlarni qondirishni topish umidi bilan rag'batlantiriladi;

5) guruh a'zolari umumiy maqsadlarga ega, odatda, umumiy qoidalar, standartlar, normalar va qadriyatlarni ishlab chiqadilar

Kichik guruhning ikkita boshlang'ich shakli mavjud: diyada va triada.

Diyada-bu ikki kishidan iborat guruh bo'lib, bir juft sevishganlar kabi yanada samimiy munosabatlar bilan ajralib turadi. Triada-kamroq hissiy va samimiy bo'lgan, ammo yanada rivojlangan mehnat taqsimotiga ega bo'lgan uch kishining faol o'zaro ta'siri.

Kichik guruhlarni tasniflashga turlicha yondashuvlar mavjud. Ulardan biri ichida birlamchi va ikkilamchi guruhlarni ajratish odat tusiga kiradi.

Boshlang'ich guruh-bu oila, tengdosh guruh, do'stlar guruhi va boshqalar kabi a'zolarining xulq-atvori ustidan yuqori darajadagi hamjihatlik, a'zolarining yaqinligi, maqsad va faoliyat birligi, ixtiyoriy a'zolik va norasmiy nazorat bilan ajralib turadigan kichik guruh turi. "Boshlang'ich guruh" atamasi sotsiologik H. Sooleyning ilmiy aylanmasiga kirdi. Muallif uni butun ijtimoiy organizmning elementar hujayrasi deb hisoblagan.

Boshlang'ich guruhlarni o'rganish ularning shaxs ma'naviy-ruhiy tarbiyasiga ulkan ta'siri tufayli muhim ahamiyatga ega. Bunday guruhlarda ishlab chiqilgan stereotiplar juda ko'p odamlar uchun madaniyat, axloqiy postulatlar va rollarning bir qismiga aylanadi.

Ikkilamchi guruh-ijtimoiy aloqalar va munosabatlar shaxssiz bo'lgan ijtimoiy guruhdir.

Bunday guruhdagi hissiy xususiyatlar fonga tushib qoladi va muayyan funktsiyalarni bajarish va umumiy maqsadga erishish qobiliyati birinchi o'ringa chiqadi. Ikkilamchi guruhni tashqi bog'lanish bilan bog'langan ijtimoiy jamoalar deb atash mumkin, bu esa, ularning xatti-harakatlariga sezilarli ta'sir ko'rsatadi.

Kichik guruhlarni tasniflashda referent guruhlarni ham ajratiladi. Ma'lumotnoma guruhi - Real yoki xayoliy guruh bo'lib, u bilan shaxs

o'zini standart sifatida va uning xulq-atvori va o'z-o'zini hurmat qilishda boshqaradigan me'yorlari, maqsadlari, qadriyatlari bilan bog'liq. Ushbu ijtimoiy hodisaning rivojlanishi amerikalik sotsiolog.G. Hyman tomonidan amalga oshirildi. Tadqiqot davomida, u har bir kishi bir vaqtning o'zida bir necha ma'lumot guruhlarini o'z ichiga oladi, deb topildi, bular rasmiy ularga tegishli emas-da.Kichik ijtimoiy guruhlarini hisobga olganda, shaxs aslida mansub bo'lgan a'zolik guruhlarini – guruhlarini ajratish ham odatiy tusiga kiradi. Kundalik hayotda a'zolik guruhlar va referent guruhlar o'rtasida qiymat mojarosi paydo bo'lishi odatiy hol emas. Buning natijasi ijtimoiy guruhni yo'q qilish bilan tahdid soluvchi shaxslararo munosabatlarda uzilish bo'lishi mumkin. Zamonaviy jamiyatda bunday hodisalar muhim miqyosga ega.

Avvalo, bu axborot texnologiyalarining rivojlanishi bilan bog'liq. Rasmiy axloq, agar u ommaviy axborot vositalarida qo'llab-quvvatlanmasa, ijtimoiylashuv jarayonida rad etiladi.

Olomonning ijtimoiy hodisasi. Olomon ichidagi odamlarning xulq-atvor xususiyatlari.

Ijtimoiy guruhlarining bu turlaridan tashqari, sotsiologiya bexosdan paydo bo'lgan va tabiatda tasodifiy bo'lgan guruhlarini ham aniqlaydi. Bunday spontan beqaror guruhlar kvazigrouplar deb ataladi. **Kvazigroup**-qandaydir qisqa muddatli o'zaro ta'sirga ega bo'lgan spontan (beqaror) shakldir.

Olomonning ijtimoiy tuzilishiga odatda oddiy-rahbarlar va boshqa barcha ishtirokchilar kiradi.

Jismoniy cheklanganlik kosmik ijtimoiy hamkorlikni olib keladi, bir olomon odamlar aro aloqani oldini olish uchun harakat bo'lsa ham.

Olomonning xulq-atvori va shakllanishi xarakteriga qarab bir necha turlarga bo'lish mumkin.

Tasodifiy olomon eng noaniq tuzilishga ega. Masalan, yo'l-transport hodisasiga yaqin ko'chada odamlar uchrashuvi. Bu shaklda, odamlar olomon ahamiyatsiz gol.

Jismoniy shaxslar tasodifiy olomon zaif hissiy jalb qilingan va erkin undan o'zlarini ajratish mumkin. Biroq, sharoitning ma'lum o'zgarishi bilan bunday olomon tezda mitingga tushishi va umumiy tuzilishga ega bo'lishi mumkin.

Shartli olomon-oldindan rejalashtirilgan va nisbatan tuzilgan odamlar Assambleyasi. Masalan, futbol uchrashuvini tomosha qilish uchun stadiongga yig'ilgan olomon. Bunday holda, olomon o'z a'zolarining xatti-harakatlariga muayyan oldindan belgilangan ijtimoiy me'yorlar ta'sir qiladi degan ma'noda "shartlangan".

Ifodali olomon-bu, odatda, odamlar faol bo'lsa, o'z a'zolarining shaxsiy zavqi uchun tashkil qilinadigan, o'zi maqsad va natija bo'lgan ijtimoiy yemish-guruhdir. Misol uchun, bir Rok festivalida odamlar yig'ish.

Hozirgi olomon. "Bajaruvchi" atamasi olomonning butun harakatlari majmuini anglatadi. Faol olomonning eng muhim shakllaridan biri – zo'ravon harakatlarga moyil bo'lgan hissiy hayajonli olomon. Yig'inlar agressiv niyatlarida bir tomonlama bo'lgan va barcha a'zoldan qat'iy muvofiqlikni talab qiladigan rahbarlarga ega bo'lishadi.

Yig'ish harakatlari muayyan ob'ektga qaratilgan va tabiatda qisqa muddatli bo'ladi. Shundan so'ng, yig'ilish odatda buziladi.

Yig'ishning umumiy misoli juda tor markazga ega bo'lgan va maqsadga erishgandan so'ng tezda parchalanib ketadigan shodiyona olomon. Faol olomonning yana bir shakli-isyonkor olomon.

Bu zo'ravon va zararli jamoaviy portlash. Bunday olomon to'planishdan shu bilan farq qiladiki, qo'zg'olonlarda xatti-harakatlar kamroq tuzilgan, kamroq maqsadli va beqaror.

Isyonkor olomon o'z maqsadlarini ko'zlagan turli guruhlardan iborat bo'lishi mumkin, ammo tanqidiy paytda shunga o'xshash harakat qiladi. Olomonning bu turi tashqaridan turli tasodifiy hodisalarga eng kam moyil bo'ladi, uning harakatlari ko'p hollarda oldindan aytib bo'lmaydi.

Olomoni belgi va xatti harakatidagi farqiga qaramay, har qanday odamlarni xatti-harakatiga xos bo'lgan umumiy xususiyatlarini ajratish mumkin:

1) **Ishontirishlilik.** Bir olomon odamlar ko'proq ishonuvchan bo'ladi. Ular ko'pchilikning fikrlarini, his-tuyg'ularini va harakatlarini qabul qilishi ehtimoli ko'proq;

2) **Anonimlik.** Shaxs olomon ichida o'zini tanib bo'lmas qilib ko'rsatadi. Bu olomon ko'pincha bir butun sifatida harakat qiladi va uning individual a'zolari idrok yoki shaxslar sifatida ajralib turmaydi;

3) **Tarqoqlilik.** Bu olomonni tashkil qilgan odamlar ular odatda ko'proq o'z-o'zidan muomala moyil bo'ladi. Odatda, ular o'z xatti-harakatlari haqida o'ylamaydilar va ularning harakatlari faqat olomonda mavjud bo'lgan his-tuyg'ular bilan belgilanadi;

4) **Daxlsizlik.** Olomonni tashkil etuvchi odamlar anonim bo'lgani uchun, ular o'zlarini ijtimoiy nazoratda his qila boshlaydilar. Masalan, futbol ishqibozlari tomonidan vandalizm akti amalga oshirilganda, aksiyada ishtirok etuvchilarning har biri bir butun sifatida birgalikda harakat qilib, mas'uliyatni o'z zimmasiga oladi.

Olomon ichida "normal" sharoitda faoliyat ko'rsatadigan individual va maqom farqlari, ijtimoiy normalar va tabular o'z ahamiyatini yo'qotadi. Olomon shaxslarni xuddi shu tarzda harakat qilishga va amokni boshqarishga majbur qiladi, qarshilik yoki shubhada har qanday urinishni ezadi.

Shiddatli oqim, loy oqimi va boshqalar bilan aniq o'xshashliklar mavjud. Lekin bular faqat o'xshatishlar: eng zo'r olomonning xatti-harakati o'z mantig'iga ega va bu ijtimoiy harakat mantiqidir, uning ishtirokchilari ijtimoiy mavjudot sifatida harakat qiladilar.

U ma'lum bir an'anaviy xulq-atvor stereotipiga (diniy yoki etnik ksenofobiya, qon adovati, "Linch qonuni" va boshqalarga asoslanadi.) va rol mexanizmi (masalan, instigatorlar, faollar, ssreamers va boshqalar.)da boshqariladib. Shunga o'xshash narsa bo'lingan, vahimaga tushgan olomon ("o'zingni o'zing saqla" stereotipi va rollarning tegishli taqsimlanishi) vaziyatida mavjud.

Etnik jamoalar sotsiologiyasi.

Ilmiy adabiyotlarda etnik jamoa odatda, odatda etnik guruh, Rossiya, Fransiya, Hindiston va boshqalar nomi bilan ifodalanadigan o'z ongiga ega bo'lgan til, shu jumladan, o'ziga xos madaniyatga ega bo'lgan, qoida tariqasida, shu hududda yashovchi barqaror odamlar majmui sifatida tushuniladi.

Mavjud jamoaning integrativ ko'rsatkichi - etnik o'zlikni anglashmuayyan etnik guruhga mansublik, uning birligini anglash va boshqa etnik guruhlardan farq qilish tuyg'usi.

Etnik o'zlikning rivojlanishida kelib chiqishi, hududi, an'analari, urf-odatlar va boshqalar jamoa haqidagi g'oyalar muhim rol o'ynaydi., ya'ni madaniyatning shunday elementlari avloddan-avlodga o'tib, o'ziga xos etnik madaniyatni shakllantiradi.

Etnik guruhlarni tadqiq etish masalasi sotsiologiya uchun juda muhimdir, chunki u eng barqaror ijtimoiy hamjamiyatni ifodalovchi etnik guruhlardir.

Bugungi kunda etnik guruhlarning eng rivojlangan kontsepsiyasini L. N. Gumilyov tomonidan yaratilgan va etnogenez tushunchasi kiritilgan. Tadqiqotchi o'zining "Etnogenez va yer biosferasi" kitobida "passionarlik" nazariyasini ishlab chiqqan.

Gumilyov etnosning tabiiy-biologik xarakterini sayyoramiz bioorganik dunyosining ajralmas qismi ekanligi, ma'lum geografik va iqlim sharoitlarida ro'y berishida ko'radi.

Har qanday etnik guruh insonning tabiiy-geografik sharoitga moslashish jarayonining natijasidir. Etnos-bu madaniyat emas, balki biosfera hodisasi bo'lib, uning paydo bo'lishi ikkilamchi.

Gumilev o'z nazariyasida ba'zi etnik guruhlarning o'limi va boshqalarning tug'ilishi sabablarini ochib berishga harakat qilgan, uning fikricha, etnosning madaniy tushunchasi tushuntirilmagan.

Etnik jamoalarning tug'ilishi va rivojlanishining asosiy sababi "passionariylar" – eng baquvvat, qobiliyatli va rivojlangan odamlar va "sub passionariylar" ning qarama-qarshi fazilatlariga ega bo'lishidir.

Bu toifadagi kishilardan "mas'uliyasizlik va epchillik" bilan ajralib turadigan illatlar, jinoyatchilar shakllanadi.

Passionariylar va sub-passionariylarning paydo bo'lishi populyasiyada genetik mutasiyalar jarayonidir.

Mutantlar o'rtacha 1200 yil yashaydi, etnik guruhning hayoti, uning moddiy va ma'naviy madaniyatining gullab-yashnashi, baquvvat passionistlar faoliyati orqali yaratilgan.

Passionariylar sonining kamayishi va sub-passionariylar sonining ko'payishi etnik guruhning o'limiga olib keladi.

Tabiiy-iqlim sharoiti juda muhim rol o'ynaydi, chunki ularning ta'siri ostida bu etnik jamoaga xos xulq-atvorning muayyan stereotipi rivojlangan. Sotsiologiyada etnik guruhlarning umumiy qabul qilingan tasnifi sifatida ularning uch turi mavjud: qabila, millat va ularning rivojlanish darajasi bilan farq qiluvchi millat.

Qabila-asosan ibtidoiy va konsanguinli birlikka asoslangan etnik jamoa turi. Qabila bitta ajdoddan umumiy kelib chiqqan bir necha generallar va klanlar asosida tashkil topgan. Bu jamoada odamlar umumiy ibtidoiy diniy e'tiqodlar bilan birlashtirilgan (fetishizm, totemizm), siyosiy hokimiyatning boshlanishi (oqsoqollar Kengashi, boshliqlar), umumiy og'zaki dialektning mavjudligi bilan. Rivojlanish jarayonida qabilalar birlashib, birgalikda ko'chib yurish va fathlarni amalga oshiruvchi ittifoqlar tuzadilar, bu esa xalqlarning shakllanishiga olib keladi.

Millatchilik-qabila tashkilotining parchalanishi davrida paydo bo'lgan va balki qonga asoslangan emas, balki hududiy birlikka asoslangan etnik jamoa turi.

Millat qabilaviy tashkilotdan iqtisodiy rivojlanishning yuqori darajasi, mif, ertak va negiz shaklidagi madaniyatning mavjudligi bilan farq qiladi. Millat yaxshi shakllangan til, o'ziga xos hayot tarzi, diniy ong, hokimiyat institutlari va o'z-o'zini anglash.

Millatlilik - tarixan etnik jamoaning eng yuqori turi bo'lib, u hududning birligi, iqtisodiy hayoti, madaniyati va milliy o'ziga xosligi bilan ajralib turadi. Etnosning eng rivojlangan shakli sifatida millatni yaratish jarayoni oxirgi davlat shakllanishi, iqtisodiy munosabatlarning

keng rivojlanishi, umumiy psixologiya, maxsus madaniyat, til va boshqalar davrida yuz beradi.

Hozirgi davrning yaqqol xususiyati-ko'pgina xalqlarning milliy-etnik tiklanishiga moyillik, o'z mavjudlik muammolarini mustaqil hal etishga intilishidir. Xalqlarning milliy tiklanishining asosiy sabablari va ularning siyosiy faoliyati quyidagilardan iborat:

1) xalqlarning sobiq mustamlakachi imperiyalarda va ba'zi zamonaviy Federal davlatlarda o'z huquqlari va rivojlanish imkoniyatlariga cheklashlarga olib keladigan ijtimoiy adolatning barcha elementlarini mustahkamlash istagi;

2) ko'plab etnik guruhlarining zamonaviy texnologik tsivilizasiya, urbanizasiya va madaniyat deb ataladigan, barcha xalqlarning turmush sharoitini tekislash va ularning milliy o'zligini yo'qotishiga olib keladigan jarayonlarga munosabati;

3) xalqlarning o'z hududida joylashgan tabiiy resurslardan mustaqil foydalanishga va hayotiy ehtiyojlarini qondirishda rol o'ynashga intilishi.

Etnik tiklanish maqsadiga erishish uchun millat o'zining haqiqiy manfaatlarini, shuningdek, boshqa millatlarning manfaatlarini anglashga va umumiy zamin topishga tayyor bo'lishi kerak.

Tashkilot sosiologiyaning o'rganish ob'ekti sifatida.

"Tashkilot" tushunchasi bir necha ma'noda ishlatiladi:

1) ob'ektni buyurtma qilish deb; u holda tashkilot qismlarni bir butunga birlashtirish usuli sifatida ma'lum tuzilmalar, struktura va bog'lanishlar turi tushuniladi;

2) faoliyat turi sifatida; tashkilot-funksiyalarning taqsimlanishini, barqaror munosabatlarni o'rnatishni, muvofiqlashtirishni o'z ichiga olgan jarayon;

3) har qanday muammolarni hal qilish uchun odamlarning sun'iy birlashmasi sifatida.

G'arb sotsiologik tafakkurida tashkilot ish jarayonida Birlashgan, tashkilotning har bir a'zosiga butun tashkilotning eng samarali faoliyati

uchun muayyan funktsiyani tarqatadigan va tayinlaydigan kishilarning o'zboshimchalik bilan kelishuvi sifatida namoyon bo'ladi.

Ijtimoiy tashkilotning o'ziga xos xususiyatlari-bu shaxslar ijtimoiy munosabatlarning muayyan tuzilishi va ular tomonidan tarqatilgan e'tiqodlar va motivasiya yo'nalishlari tizimidir.

Tashkilotni aniqlash uchun to'rtta yondashuv mavjud:

1) tashkilot-jamiyatda eng keng tarqalgan va Markaziy muvofiqlashtirish tizimini o'z ichiga olgan o'zaro aloqada bo'lgan insonlar jamoasi tashkilotni murakkab biologik organizmga o'xshatadi (D. mart va g. Simon);

2) tashkilot-boshqa ijtimoiy guruhlardan onglilik, prognozlilik va maqsadga muvofiqlik bilan farq qiluvchi odamlarning hamkorlik turi (K. Barnard);

3) muayyan ijtimoiy maqsadlarga erishish uchun tashkilot rasmiylashtirilgan bo'lishi kerak, rasmiy tuzilishga ega (P. Blau, W. Scott);

4) tashkilot-muayyan maqsadlar uchun ongli ravishda qurilgan va rekonstruktsiya qilingan ijtimoiy uyushma (inson guruhlari) (A. Etzioni).

G'arb sosiologiyasida tashkilotlarni tahlil qilishda bir qancha asosiy yondashuvlar mavjud.

Ratsional yondashuv. Bunday yondashuvda tashkilot aniq belgilangan maqsadlarga erishishning oqilona vositasi" vositasi " sifatida fikr yuritiladi.

Bu holda tashkilot tizim yaxlitligini buzmasdan, bir-birini o'zgartirishi va almashtirishi mumkin bo'lgan alohida mustaqil qismlar majmui sifatida qaraladi.

M. Veber tomonidan taqdim etilgan ushbu yondashuv tarafdorlari tashkilot a'zolari o'rtasidagi norasmiy munosabatlarga ahamiyat bermaydilar.

Tabiiy modeli. Tashkilot-organik o'sish, uning mavjudligini davom ettirish va tizimning muvozanatini saqlab qolish istagi bilan ajralib turadigan organizmdir. Ushbu modelga ko'ra, tashkilot o'z

maqsadlariga muvaffaqiyatli erishganidan keyin ham o'z faoliyatini davom ettirishi mumkin. Ushbu yo'nalish vakillari uchun asosiy vazifa tashkilot balansini saqlab qolishdir.

Tashkilotdagi norasmiy munosabatlarga katta e'tibor beriladi.

Fransuz muhandisi va tadqiqotchisi A. Fayol tomonidan ishlab chiqilgan "tashkilot-mashina" tushunchasi tashkilotning nomunosibligini va ishchilar o'rtasidagi rasmiy oqilona munosabatlarni va boshqaruvning aniq ierarxiyasini qayd etadi. Shu bilan birga, tashkilotning vazifasi tashkilotning turli qismlari ishini kuzatish, muvofiqlashtirish va rejalashtirishdan iborat. Shunday qilib, odam boshqarish tizimida elementar hujayra sifatida qaraladi.

Interaksionistik model ijtimoiy o'zaro ta'sir va muloqotni har qanday tashkilotning fundamental jarayonlari deb hisoblaydi.

Ushbu modelning ijobiy tomoni shundaki, inson shaxslari o'z manfaatlari, ehtiyojlari va qadriyatlari bilan ishlaydigan qat'iy oqilona va rasmiy tashkilotni yaratish mumkin emas, bu ularning funksiyalarini bajarish jarayoniga ta'sir qila olmaydi. Shuning uchun ratsional modelning cheklanishlarini va inson xulq-atvorini to'la rasmiylashtirishning mumkin emasligini qabul qilish lozim. Shunday qilib, tashkilotning ko'plab ta'riflari mavjud bo'lib, ulardan odatda maqsadlarga erishishga qaratilgan oqilona tizim sifatida tashkilot tushunchasi ajralib turadi. Tashkilotdagi ijtimoiy o'zaro munosabatlar umuman jamiyatdagi ijtimoiy o'zaro munosabatlar umumiy jarayonining ajralmas qismidir va shuning uchun a'zoni jamiyatdan ajratib bo'lmaydi, uni o'z manfaatlari va ehtiyojlari bilan inson shaxs sifatida ko'rish kerak.

Ijtimoiy sotsiologiyadagi tashkilotlarni o'rganishga hukmron mafkura ta'sir ko'rsatdi. Uzoq vaqt davomida rus sotsiologlari tashkilotni boshqarish sohasida tadqiqot olib bormasdan, asosan, mehnat sotsiologiyasi, kichik guruhlar va ijtimoiy rejalashtirish sotsiologiyasini o'rgandilar. Faqat XX asrning 80-90-yillarida ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy o'zgarishlar boshlanishi bilan tashkilotlarning boshqaruvchilik xususiyatini o'rganish zarurati tug'ildi.

Tashkilotning ijtimoiy mohiyati shaxsiy maqsadlarga erishish orqali o'z maqsadlarini amalga oshirishda namoyon bo'ladi. Butun va elementlar o'rtasidagi bu ittifoqsiz, tizim sifatida tashkilot yo'q. Odamlar birlashadilar va tashkilotda faqat ularning har biriga kerak bo'lgan narsalarni, ya'ni daromad, ta'lim, o'z qobiliyatlarini ro'yobga chiqarish, kasbiy targ'ibotni qo'lga kiritgandagina ishlaydilar.

Shunday qilib, biz ijtimoiy tizim sifatida tashkilot haqida gapirishimiz mumkin, uning elementlari odamlar, guruhlar, kollektivlardir.

Biroq, har qanday tashkilot o'zi ijtimoiy tizimning elementidir. Kompaniya o'zaro hamkorlik tashkilotlari majmui sifatida qaralishi mumkin. Ular inson jamoasining eng keng tarqalgan shakllari, jamiyatning birlamchi hujayralaridir.

Tashkilot shaxs va jamiyat o'rtasida vositachi vazifasini bajaradi, tashkilotning ijtimoiy hayoti esa shaxs, tashkilot va jamiyat manfaatlari o'rtasidagi ziddiyatlarni doimiy hal qilib turadi.

Sotsiologik nuqtai nazaridan ijtimoiy tashkilotning tuzilishi uning ijtimoiy pozitsiyalarni (pozitsiyalarni) joylashtirish va ularning o'ziga xos rolli reseptlari bilan munosabatlarini tartibga soluvchi qiymat-me'yoriy standartlari bilan belgilanadi.

Tashkilot ijtimoiy tuzilmasining o'ziga xos xususiyati ijtimoiy pozitsiyalarni majburiy ierarxik buyurtma qilish bo'lib, turli darajadagi ijtimoiy pozitsiyalarni ularning o'ziga xos huquq va majburiyatlari bilan muvofiqlashtirish imkonini beradi.

Bu ierarxiya asosida, ish bog'liqliklar narvon bir xil bor, qaysi oliy kishilarga kadrlar quyi darajadagi majburiy bo'ysunishni o'z zimmasiga oladi.

Bundan tashqari, tashkilotning ijtimoiy tuzilmasini tashkil etuvchi ijtimoiy pozitsiyalar va rollar juda qat'iy va aniq normativ tartibga solinadi, bu har bir a'zodan aniq vazifalarni va tegishli mas'uliyat darajasini talab qiladi.

Tashkilotning muvaffaqiyatli ishlashi uchun zarur shartlardan biri uning a'zolari uchun "vertikal harakatlanish" yoki rasmiy pozitsiyalar ierarxiyasi orqali muvaffaqiyatli reklama qilish imkoniyatini yaratadi.

Shuni ta'kidlash kerakki, zamonaviy xodim doimo o'z malakasini oshirishi kerak.

Birinchidan, u xodimlar doimo o'zgaruvchan ishlab chiqarish sharoitlariga muvofiq o'z bilim va professional ko'nikmalarini yangilash imkonini beradi, ikkinchidan, professional rivojlanish bir martaba uchun asos yoki faqat "o'rnini taalukli" bo'lishi mumkin.

Rasmiy tashkilot faoliyatining yana bir muhim sharti-yaxshi tashkil etilgan muloqot tizimidir, ya'ni tashkilotning turli qismlari o'rtasida aylanadigan axborot oqimlarining munosabati.

Aloqa boshqaruv qarorlarini qabul qilish va odamlar faoliyatini oqilona muvofiqlashtirish uchun zarurdir.

Tashkilotning turli qismlari o'rtasida o'zaro axborot almashish-bu tashkilot a'zolarining eng muhim sharti, ishbilarmonlik muloqoti vositasi va ijtimoiy o'zaro munosabatidir.

Sotsiologik adabiyotlarda tashkilotlar tipologiyasiga ko'plab yondashuvlar mavjud.

An'anaviy deb ataladigan birinchi yondashuvda uchta tur mavjud:

- 1) korxonalar va firmalar (ishlab chiqarish, savdo, xizmat ko'rsatish);
- 2) muassasalar (moliyaviy, madaniy, ilmiy, boshqaruv, ta'lim, tibbiyot);
- 3) jamoat tashkilotlari (diniy, kasbiy, ixtiyoriy).

Ikkinchi yondashuv jamoat munosabatlariga asoslangan tashkilotlarning bo'linishiga asoslanadi: iqtisodiy, ijtimoiy, madaniy va boshqaruv.

Ushbu turdagi har bir tashkilotning maqsad va vazifalarini belgilaydigan muhim o'xshashliklarga ega.

Amerikalik sotsiolog A. Etzioni barcha tashkilotlarni uchta asosiy guruhga ajratadi:

- 1) ixtiyoriy, a'zolari ixtiyoriy asosda birlashadigan (siyosiy partiyalar, kasaba uyushmalari, klublar, diniy birlashmalar);

2) majburiy, a'zolari majburiy bo'lib qolgan (armiya, qamoqxonona, psixiatriya shifoxonasi);

3) a'zolari umumiy va individual maqsadlarga erishish uchun birlashadigan pragmatik (korxonalar, firmalar, moliyaviy tuzilmalar). Zamonaviy rus sosiologlari asosan quyidagi turdagi tashkilotlarni ajratadilar:

1) ish, xodimlarga tirikchilik vositalari (korxonalar, firmalar, banklar) bilan ta'minlaydigan a'zolik);

2) a'zolik iqtisodiy, siyosiy, ijtimoiy, madaniy va boshqa ehtiyojlarni qondirish imkonini beradigan ommaviy uyushmalar bo'lgan jamoat birlashmalari (siyosiy partiyalar, ijtimoiy harakatlar);

3) biznes va jamoat tashkilotlari (kooperativlar, hamkorlik) xususiyatlarini birlashtiradigan oraliq);

4) assosiativ, manfaatlarni o'zaro amalga oshirish asosida yuzaga keladigan (klublar, norasmiy guruhlar).

Boshqa tasnifda tashkilotlarning ikkita asosiy turi mavjud: ma'muriy va jamoatchilik. O'z navbatida birinchi bo'linadi:

1) sanoat va iqtisodiy, shuningdek moliyaviy;

2) ma'muriy va boshqaruv (turli darajadagi davlat boshqaruvi organlari);

3) ilmiy va ilmiy tashkilotlar;

4) madaniy muassasalar va aholi uchun dam olish xizmatlari.

Jamoat tashkilotlariga siyosiy partiyalar va ixtiyoriy jamoat tashkilotlari, ijodiy uyushmalar va boshqalar kiradi.

Mavzu yuzasidan talabalar bilimni baholash uchun testlar

1. Ijtimoiy institut "atamasi muallifi kim»:

a) M. Veber

b) G. Spenser

C) P. Sorokin

e) K. Murton

2. Qaysi kontsepsiya ta'rifga mos keladi: "inson faoliyatining turli sohalarini tartibga soluvchi va ularni jamiyatning ijtimoiy tizimini tashkil etuvchi rollar va maqomlar tizimida tashkil etadigan rasmiy va norasmiy qoidalar, printsiplar, me'yorlar, munosabatlarning barqaror kompleksi"?

- a) ijtimoiy jamiyat;
- b) ijtimoiy tashkilot;
- v) ijtimoiy institut.

3. Jamiyat normalariga nisbatan mustaqil harakatlar uchun ruxsat etilgan asosni belgilaydigan institutlar ushbu chegaradan tashqariga chiqadigan shaxsiy maqsadlar va sanksiyalar uchun nima qilishadi?

- a) integratsiya;
- b) tartibga solish;
- v) munosabatlar.

4. Jamiyatning rolini turli sabablarga ko'ra — jinsi va yoshidan tortib, faoliyat va qobiliyatlarga qadar belgilaydigan institutlar nima deb ataladi?

- a) integratsiya;
- b) tartibga solish;
- v) munosabatlar.

5. Qaysi kontsepsiya ta'rifga mos keladi: "o'zboshimchalik bilan kelishuv

ish jarayonida birlashtirilgan, har bir a'zo uchun eng samarali faoliyat yuritish uchun muayyan funktsiyalarni taqsimlash va mustahkamlash"?

- a) ijtimoiy institut;
- b) ijtimoiy tashkilot;
- v) ijtimoiy guruh.

6. Ijtimoiy institutlarning asosiy vazifalari:

- a) ijtimoiy ehtiyojlarni qondirish, jamiyat barqarorligini ta'minlash;
- b) jamiyatni dinamizm, harakatchanlik, o'zgaruvchanlikni ta'minlash;
- v) bitiruvchilarga diplom berish.

7. Ijtimoiy institut jamiyatida paydo bo'lish jarayoni va natijasi:

- a) institutsionalizatsiya;
- b) disfunktsiya;
- v) stabilizatsiya.

8. Ijtimoiy institutning disfunktsiyasi quyidagicha namoyon bo'ladi:

- a) institut eng muhim ijtimoiy ehtiyojlarni to'liq qondiradi;
- b) institut samarali emas, uning obro'si jamiyatda tushadi;
- v) institut jamiyatda obro'li, obro'li.

9. Qanday tushunchalar quyidagi toifalarni birlashtiradi: mehnat taqsimoti, oila, mulk, armiya, nikoh, ta'lim?

- a) ijtimoiy tuzilma;
- b) ijtimoiy munosabatlar;
- v) ijtimoiy institutlar.

10. Muayyan ijtimoiy ehtiyojlarni qondirish uchun mo'ljallangan rollar va maqomlar to'plami

- a) ijtimoiy institut
- b) ijtimoiy guruh
- v) ijtimoiy jamoa

Nazorat va mustahkamlash uchun savollar.

1. Ijtimoiy institut nima?
2. Ijtimoiy stitutlarga misollar keltiring.
3. Ijtimoiy institutlarning asosiy xususiyatlari qanday?
4. E.Giddens qanday tabaqalashning tarixiy turlarini aniqladi?
5. Ijtimoiy harakat nima?

6. P.Sorokin qanday ijtimoiy harakatlanishni tanladi?

ADABIYOTLAR

1. Новикова С.С. Социология: история, основы, институционализация в России. - М.: Московский психолого-социальный институт; Воронеж: Издательство НПО «МОДЭК», 2000. - С.58.
2. Самыгин С.И., Перов Г.О. Социология. Ростов н/д: Издательский центр «Март», 2001. С.51.
3. Кравченко А.И. Социология. – Екатеринбург: Деловая книга, М.: издательская корпорация «Лотос», 1999. С.199
4. Самыгин С.И., Перов Г.О. Социология. Ростов н/д: Издательский центр «Март», 2001. С.51.
5. Фролов С.С. Социология: [Учебник для высш.учеб.заведений] — 2-е изд., перераб. и доп. — М.: Издательская корпорация «Логос», 1996. С.162.

7-MAVZU. JAMIYAT SOTSIAL STRUKTURASI

Reja:

1. Jamiyat sotsial strukturasi doir dastlabki talqinlar.
2. Fuqarolik jamiyati - insoniy taraqqiyot uchun zaruriyat sifatida
3. Fuqarolik jamiyatining sotsial strukturalari va ularning o'zigaxos jihatlari.
4. Rivojlangan mamlakatlarda jamiyat sotsial strukturalarining rivojlanishida yangi tamoyillar.

Tayanch atamalar: Alkogolizm, anomiya, giyohvandlik, deviant, delinkvent hulq-atvor, jinoyat, jamoatchilik fikrini xaspo'shlash (manipulyasiya)

1. **Jamiyat sotsial strukturasi** doir talqinlar. Jamiyatning sotsial strukturasi dastlab qadimgi yunon mutafakkirlari Platon (er.av.427-347 yy.) va Aristotel (er.av. 384-322 yy.) tomonidan tadqiq etilgan. Ular jamiyat va davlatni aynanlashtirgan bo'lsalarda, jamiyat a'zosi sifatida faqat erkin tug'ilgan va fuqarolik yoshiga yetgan kishilarni e'tirof etgan. Ularning jamiyatga doir qarashlari asosini sotsial struktura va sotsial adolat kontseptsiyalari tashkil etgan.

Platonning fikricha, sotsial strukturani faqat erkin tug'ilgan, ijtimoiy ahamiyat kasb etadigan rolni bajarayotgan kishilar tashkil etadi. Insonning qalbi uchta asosga ega: «idrok» (intellektuallik), «jasurlik» (irodalilik) va «istak» (sezgi, tuyg'uga ega bo'lish). Odamlar o'z qalbidagi asoslardan qay birining ko'pligi yoki ozligiga qarab jamiyatda uchta ijtimoiy qatlam mavjud bo'ladi: donishmandlar – «faylasuflar», harbiylar – «qo'riqchilar», ishlab chiqaruvchilar – «dehqonlar» va «hunarmandlar». Boshqaruvchilar yuksak ma'lumotli, iste'dodli, xususiy mulkka ega bo'lmagan, zohidlik turmush tarzini kechirayotgan, 50 yoshga yetgan faylasuflar ichidan tayinlanishi lozim. Boshqaruvchi bo'ladigan odamlarni falsafa va san'at vositasida tarbiyalash zarur. Boshqaruvchilar qonunlarni o'rnatadi, ijtimoiy ishlarni adolatli tarzda boshqaradi. «Qo'riqchilar» davlatni himoya

qiladi va jamiyatda tartibni izga soladi. «Dehqonlar» va «hunarmandlar» o'z mehnatlari bilan fuqarolarni barcha hayot uchun zarur bo'lgan narsalar bilan ta'minlaydi. Ko'rinib turibdiki, Platon tomonidan ilgari surilgan jamiyatning sotsial strukturasi oliy darjada donishmand-faylasuf turgan qattiq ierarxiyani nazarda tutgan edi.

Yirik yunon mutafakkiri Aristotel o'zining «Siyosat» kitobida jamiyatning tabiiy kelib chiqishi, uning sotsial stratifikatsiyasi va sotsial adolat kabilarga doir qarashlari tadqiq etildi. Aristotelning fikricha, inson tug'ilishdan boshlab instinktiv ravishda boshqalar bilan birgalikda hayot kechirishga intilpdigan mavjudotdir. Odamning boshqa mavjudotlardan farqi, uning ijtimoiy va shaxsiy munosabatlardagi ezgulik, adolat, «umumiy foydani tushunib yetganligi»dir. Aristotel jamiyatda bir-birini izchillik bilan bir-biriga almashib boruvchi insoniy ijtimoiy hayot shakllarini bir-biridan ajratib ko'rsatib berdi: oila – yashash manzili (qishloq va boshq.) – polis (shahar-davlat). Aristotel uchun davlat – odamning tabiiy ravishda boshqa odamlar bilan hayot kechirishga intilishi natijasida vujudga keladigan biralikda insoniy hayot kechirishning oliy tabiiy shaklidir. Oila – insoniy birlikning birlamchi shakli sifatida talkin etildi. Bir necha oilalar yashash manzilini tashkil etadi. O'zaro bir-birlariga yaqin yashash manzillari shahar-davlatga birlashadi.

Aristotel ilgari surgan sotsial struktura modelida asosiy strifikatsiyaviy printsip sifatida mulk senzi tanlandi. Unga muvofiq, fuqarolar uchta sotsial qatlamga bo'linadi: kambag'al, o'rta qatlam va boy. Mutafakkirning fikricha, davlatda qanchalik o'rta qatlam ko'proq bo'lsa, u shunchalik qudratli bo'ladi, gullab-yashaydi.

Antik yunon falsafasini yanada rivojlanishiga katta hissa qo'shgan, Sharq uyg'onish davrining mutafakkiri Abu Nasr Forobiy insoniy jamiyatni puxta o'rgangan olimlar jumlasiga kiradi. Forobiy «Fozil shahar odamlari qarashlari» asarida jamiyat («inson jamoasi»)ning kelib chiqish sabablarini ilmiy jihatdan asoslab beradi: «Har bir inson o'z tabiati bilan shunday tuzilganki, u yashash va oliy darajadagi yetuklikka erishmoq uchun ko'p narsalarga muhtoj bo'ladi,

uning bir o'zi bunday narsalarni qo'lga kirita olmaydi, ularga ega bo'lish kishilik jamoasiga ehtiyoj tug'iladi... Shu sababli yashash uchun zarur bo'lgan, kishilarni bir-biriga yetkazib beruvchi va o'zaro yordamlashuvchi ko'p kishilarning birlashuvi orqaligina odam o'z tabiati bo'yicha intilgan yetuklikka erishuvi mumkin. Bunday jamoa a'zolarining faoliyati bir butun holda ularning har biriga yashash va yetuklika erishmoq uchun zarur bo'lgan narsalarni yetkazib beradi. Shuning uchun inson ko'paydi va yerning aholi yashaydigan qismiga o'rnashdilar, natijada inson jamoasi vujudga keldi» . Mutafakkir nazdidagi inson jamoasi – bu kishilik jamiyati hisoblanadi.

Forobiy jamiyatning ijtimoiy tuzilmasi (sotsial strukturasi) sifatida jamiyatdagi turli ijtimoiy tabaqalarni chuqur tahlil etadi. Abu Nasr Forobiyning fikricha, mukammal jamiyatda har bir tabaqa, yaxlit ijtimoiy organizmning ajralmas qismi sifatida, o'zining muayyan funktsiyalariga ega bo'lib, go'yoki shu vazifalarni bajarish uchun ixtisoslashganlar.

Forobiy orzu qilgan ideal davlatda ijtimoiy tabaqalar o'rtasidagi farqlanishlar saqlanadi. Platonning ideal davlat tuzumi haqidagi ta'limotida ko'rsatilgani kabi, har bir tabaqaning vazifalari va majburiyatlari aniq belgilangan bo'ladi, tabaqalar o'zlarining maqomlari bo'yicha o'zlariga tegishli bo'lgan faoliyat bilan shug'ullanadi. Bir tabaqaga mansub bo'lgan odam boshqatabaqa vakillari uchun tegishli bo'lganishlarni bajarish huquqiga ega emaslar (masalan, boshqaruvchilar tabaqasiga mansub kishilar dehqonchilik yoki savdo ishlari bilan shug'ullanmaydi). Fozil shahar-davlatda har bir tabaqaningjamiyatdao'rni va maqomi mazkur tabaqa bajarishi lozim bo'lgan vazifalarning qanday bo'lishi bilan belgilanadi. Tabaqa martabasining baland yoki past bo'lishi uning hukmdorga yaqin yoki uzoq bo'lishiga bog'liqdir. Hukmdorga yaqin yoki undan uzoq bo'lishning belgisi har bir tabaqa vakillarining aqliy (intellektual) va ma'naviy kamolot darajalarining yuksakligiga bog'liqdir. Aqliy va ma'naviy kamolot darajalari yuksak bo'lgan tabaqa vakillari, ya'ni hukmdorga yaqin odamlar yuqori lavozimlarni egallab, hurmatga

sazovor bo'lgan ishlarni bajaradi, ularning qo'l ostida ishlovchilar esa pastroq lavozimlardagi ishlarni bajaradi.

Ko'rinib turibdiki, Forobiyning ideal davlat tuzumiga asoslangan jamiyatda (fozil shahar-davlatlarda) kishilarning ijtimoiy tabaqalarga bo'linishi va ularning imtiyozlari saqlanadi. Mutafakkir biron-bir tabaqaga mansub odamlarning vazifalari va majburiyatlari o'rtasida tafovutlarning saqlanishi, har bir odamning o'z kasbini yaxshi bilishi va o'z vazifalarini bajarishi jamiyatning sobitligi hamda adolatning yuzaga chiqishi uchun zarur bo'lgan omildir, deb qaraydi: har bir odamning o'z kasbiga tegishli vazifalarini to'g'ri bajarishi - jamiyatda adolatning saqlanishi va uni barqarorligini ta'minlash asosidir.

Mutafakkir o'zining «Talxisi navomisi Aflotun» («Platon qonunlari mohiyati») asarida ilohiy qonunlarni doimo adolatli ekanligini ilgari suradi. Fozillar jamiyatining adolatli bo'lishi va tabaqalar o'rtasida tavofutlarning saqlanishida adolat huquqiy kategoriya vazifasini bajaradi. Ana shu jihatlardan yondashganda, Forobiyning adolat g'oyasiga nisbatan ishlatgan ta'rifini Platon talqinlariga yaqindir. Lekin Forobiy qarashlaridagi adolat g'oyasi kishilar o'rtasida axloqiy, ijtimoiy va iqtisodiy munosabatlarni, moddiy boyliklarni taqsimlash va o'zaro almashuv munosabatlarini ham o'ziga qamrab oladi. Mana shu yerda Forobiyning qarashlari Platon talqinlaridan farqlanadi. Forobiy o'zidan oldingi barcha o'tmishdoshlaridan farq qilib, adolat haqidagi quyidagi ta'rifini keltiradi: «Adolat - avvalambor butun shahar ahli tomonidan yaratilgan ne'matlarni (to'g'ri) taqsimlash hamda kishilar o'rtasida bu ne'matlarni taqsimlash qoidalarini saqlash demakdir. Bunday ne'matlar qatoriga (kishilarning) farovonligi, boylik (mol-mulk), turli unvonlar va jamiyatda tutgan o'rni hamda odamlarning moddiy-iqtisodiy va ma'naviy hayotiga oid boshqa ko'pgina ne'matlar (narsalar) kiradi. Jamoa a'zolarining har biri o'zining xizmatiga yarasha bu ne'matlardan tegishli hissasiga egadir. Agar ne'matlar bir odamga nisbatan kamroq taqsim etilsa, bu holda u odamga nisbatan adolatsizlik bo'ladi.

Aksincha, o'sha odamga ne'matlar ko'proq taqsim etilsa, unda boshqa fuqarolarga nisbatan adolatsizlik sodir qilingan bo'ladi.

Xulosa qilib aytganda, adolat kishilar va turli tabaqalar o'rtasida o'zaro iqtisodiy-ijtimoiy munosabatlarda to'g'ri taqsimlashning belgisi vazifasini bajaruvchi kategoriyadir.«Adolatsizlikning sodir bo'lishi, - deb yozadi Forobiy, - shunda ifodalanadiki, ne'matlarning tegishli hissasi berilmay qoladi». Mutafakkirning fikricha, sotsial strukturalarning yashash mezonini – bu sotsial tabaqalar o'rtasida, shuningdek davlat bilan tabaqalar o'rtasidagi munosabatlarda adolat printsipligiga qilishdir.

Forobiy kishilarning diniy mazhabiga emas, balki ularning turli belgilari - tabiiy xususiyatlariga, qobiliyatlariga, aqliy iqtidorlariga hamda ilmlarni o'rganish va hayotiy tajriba to'plash jarayonida orttirgan bilim va ko'nikmalariga qarab ijtimoiy guruhlarga bo'ladi. Uning talqinicha, shahar - bu muayyan bir davlat uyushmasi, jamiyat (jamoat) esa - shu davlatga tobe bo'lgan odamlarning tabaqalardan iborat birlashmasidir. Albatta, bu kabi qarashlar Platon va Aristotel tomonidan ilgari surilgan jamiyatning sotsial strukturalariga doir ta'limotini va bu strukturalarni tabaqalashish qonuniyatlarini yanada rivojlantirdi.

Muayyan jamiyatning tarixiy rivojlanishini tahlil etish natijasida olingan tizimlar nazariyasi va sotsiologik tasniflardan kelib chiqib jamiyatning asosiy universal tasnifini quyidagicha ifodalash mumkin: a) bir butunlik, yaxlitlik; b) o'zgarishlarga boy va rivojlanishga moyillik (dinamizm); v) tizimlilik. Mazkur universal tasnifdan kelib chiqib jamiyatni quyidagicha ta'riflash mumkin: Jamiyat (society) – bu yaxlit tuzilma bo'lib, uning doirasida odamlarning birgalikda yashashi amalga oshadi; jamiyat o'zining unsurlaridan iborat bo'lish xususiyatiga ega bo'lgan, shuningdek o'zini mavjudlik makon va zamon chegaralariga ega bo'lgan o'ziga xos organizm yoki tizimdir. Shu tariqa, jamiyat muayyan va aniq hududda joylashgan bo'ladi va o'z mavjudligining aniq muvaqqat doirasiga egadir. Ba'zi jamiyatshunos olimlarning fikricha, «jamiyat» va «mamlakat» tushunchalari o'rtasida

o'xshashlik mavjud. Jamiyat odamlardan iborat tuzilma sifatida tavsiflanib, u: sotsial aloqalarning birlashuvi ro'y beradigan hudud; muayyan bir hudud doirasida yuzaga kelgan sotsial aloqalar, munosabatlar, birliklarning turli tumanligiga ega; avtonomlik (mustaqil yashash) qobiliyatiga ega; integratsiyalashuvga moyil (barcha individlarni o'zaro qo'shiluvchanligi, ijtimoiy tartibot natijasidagi birlashuv).

“**Jamiyat**” deganda barcha insoniy munosabatlar (aloqalar) yig'indisi tushuniladi. Yana bir manbada “jamiyat” tushunchasi ma'lum bir hududni egallagan, oz yoki ko'p darajada o'zining boshqalardan farqlanuvchi madaniyati va institutlariga ega bo'lgan odamlarning o'zini o'zi abadiylashgan yig'indisi, deyiladi.

Jamiyat institutlar va birliklarning o'zaro munosabatlarini qo'llab-quvvatlaydigan, yangi sotsial tuzilmalarni integratsiyalaydigan, o'z mantig'idan kelib chiqib aholining asosiy qismini o'ziga bo'ysundiradigan, mazkur hududda yashovchi odamlar o'z xatti-harakatlaridagi turli tuman sotsial o'zaro ta'sirlar va aloqalarni yagona negizga uyushtirishga undovchi va o'zini o'zi muvofiqlashtirish mexanizmlariga egadir. Jamiyat – odamlar, birliklar va tuzilmalar o'zaro ta'sirlari va aloqalarining tarixan rivojolanuvchan, ularning birgalikda yashash jarayonida o'zgarib boradigan va tarkib topadigan yaxlit tizimdir.

Jamiyatni o'ziga xos belgilari sifatida quyidagilarni keltirish mumkin: 1)sotsiallik; 2)jamiyat a'zolari (insonlar) o'rtasida o'zaro ta'sir va bog'lanishlarning mavjudligi; 3)ma'lum bir hududga ega bo'lish (sotsial makon); 4)sotsial zamonning (vaqtning) mavjudligi; 5)o'zini o'zi boshqarishi va muvofiqlashtirishi, o'zini o'zi namoyon qilishi, sotsial jarayonlarni o'z-o'zidan anglashi; 6)sotsial institutlarning mavjudligi; 7)odamlarning ongi, irodasi va faoliyatini har qanday o'zgarishlarga ta'sir etib turishi; 8)sotsial strukturaning mavjudligi.

Jamiyatning strukturaviy komponentlari - ular ko'plab individlar (shaxslar); odamlar tomonidan bajariladigan sotsial rollar; o'z ichiga

hududiy, etnik va boshqa birliklarni olgan sotsial struktura; odamlarning bir-birlariga o'zaro ta'siri.

Jamiyat yaxlit tizim sifatida turli tuman unsurlardan (faoliyat turlari, ijtimoiy munosabatlar, ijtimoiy guruhlar, birliklar, institutlar va uyushmalar) iborat. Ularning barchasi bir-birlariga mustahkam bog'langan bo'lib, ularning jamlanmasi bir butunlikni (yaxlit jamiyatni) tashkil etadi. «Struktura» (tuzilma) tushunchasi (lotincha “structura” – tuzilish, tuzilma, joylashish tartibi, tartib) umumiy ma'noda bir butunning u yoki bu darajadagi barqaror unsurlari yoki ular o'rtasidagi o'zaro aloqalarni anglatadi.

Biz xorijiy adabiyotlardan foydalanishda qiyinchilik tug'ilmasligi uchun «tuzilma» tushunchasini xalqaro miqyosda qabul qilingan shakli – «struktura» atamasi ishlatamiz. Struktura jamiyatning tarkibiy qismlarini turli tartibsizliklar aralashmasidan iborat holda yashashiga yo'l qo'ymaydigan, ularni muvofiqlashuviga shart-sharoitlar yaratib beradigan o'ziga mexanizm vazifasini ham bajaradi.

Struktura– ob'ektning bir butunligini va uning o'ziga o'zi aynanligini, ya'ni turli ichki va tashqi o'zgarishlarda o'zining asosiy xususiyatlarini saqlay olishini ta'minlovchi barqaror aloqalar yig'indisidir. Struktura aksariyat holatlarda “nimanidir tarkibiy qismlarini o'zaro joylashishi va o'zaro aloqalari” yoki “ma'lum bir tuzilish va tuzilmaga ega bo'lgan narsa” ma'nolarida ishlatiladi.

Struktura - birinchidan, bu unsurlarni ma'lum bir model sifatida namoyon qilish, masalan, qandaydir institutlashtirilgan sotsial tasniflashni (rollar, tashkilotlar va boshq.) “tuzilgan struktura” yoki “bandlik strukturasi” sifatida tartibga solish; ikkinchidan, ustki struktura asosida yotuvchi (ayniqsa qiyosiy grammatikada) qoida, tartibdir (“chuqur struktura” - Levi-Stross ta'biricha). Ingliz otsiolog olimi Giddens uchun “struktura” tushunchasi sotsial tizimlarni qaytarilishi va takrorlanishida saqlanadigan “qoidalar va imkoniyatlar”ga taalluklidir.

Giddens jamiyatning sotsial strukturasi tushunchasini o'ziga xos xususiyatlarini ochib berish barobarida, uni funksionalizm tarafdorlari

talqinidagi noaniqliklar va yengil-elpi ta'riflashlarni keskin tanqid qilib quyidagi fikrlarni ilgari surdi: "Strukturatsiya nazariyasini o'zagini tashkil etgan muhim tushunchalarni ko'rib chiqamiz: «struktura», «tizim» va «strukturaning dualligi (ikki taraflamaligi)». Hech shubhasiz aytish mumkinki, ularning ichida birinchisi – struktura (yoki «sotsial struktura») – funktsionalizm oqimi tarafdorlari ichida juda ham ommaviylashib ketdi va ular o'z nomidan kelib chiqib ham «strukturalizm» an'analari oldida o'z burchini bajarishga urindi. Lekin, barcha nazariyalar ham bu tushunchaga sotsial-ilmiy nazariyalarning talablari darajasida ta'rif bera olmadi. Funktsionalizm tarafdorlari va ularning tanqidchilari o'zlarining asosiy diqqat-e'tiborini faqat «funktsiya» tushunchasiga qaratib, «struktura»ga oid tasavvurlarga muhim e'tibor bermadi; shu tariqa, bu tushunchaning ahamiyati eski holidan nariga o'tmadi.

Shu bilan birga, biz funktsionalizm tarafdorlari «struktura» deganda nimani tushunishini yaxshi bilamiz. Lekin, darhaqiqat, jamiyatshunos-tahlilchilar bu tushunchani sotsial munosabatlar va hodisalarni o'ziga xos «modellashtirish» deb tushunadi. Ko'pincha struktura tushunchasi skelet yoki organizm tuzilishi, yoki bino sinchi (qobirg'asi) kabi ko'zga ilinmas tasavvurlar shaklida talqin etildi. Bu yondashuv va unga tegishli tushuncha sub'ekt va sotsial ob'ektning ikki taraflamaligi (dualligi) bilan mustahkam ravishda o'zaro bog'liqlikda talqin etildi: bunda «struktura» insoniy faoliyatga nisbatan qandaydir «tashqi» holatni ifodalab, mustaqil sub'ektning erkin tashabbuslarini chegaralashni keltirib chiqaruvchi manba ma'nosini bera boshladi. Strukturalizm doirasida paydo bo'lgan strukturaga doir tasavvurlar bizga qiziqarli bo'lib tuyuladi. Bunda, struktura haqida so'zlaganda, biz u yoki bu sotsial munosabatlar va hodisalarning modellarini emas, balki mavjudlik va mavjud emaslikning (yo'qlikning) o'zaro kesishgan nuqtasini nazarda tutamiz; shu tarzda, yuzaki namoyon bo'lishdan kelib chiqqan holda uning poydevori - asos solinadigan printsiplari chiqarib tashlanadi".

Giddens “sotsial struktura” va “tizim” tushunchalaridagi farqlanish va bir-birini to’ldirish xususiyatlarini ochib beradi, shuningdek ularga doir izlanishlarni yanada chuqurlashtirishning istiqboldagi vazifalariga to’xtaladi: “Dastlabki qarashda strukturaga doir yuqorida keltirilgan tasavvurlar umumiylikka hech qanday daxli yo’qdek ko’rinadi. Lekin, aslida ularning har biri sotsial munosabatlarni strukturalashning muhim jihatlariga tegishlidir. Bu jihatlar strukturalashtirish (strukturatsiya) nazariyasida «struktura» va «tizim» tushunchalariga differentsiyaviy (bir butunni bo’laklarga va farqlanuvchi jihatlariga qarab o’rganish) yondashuv vositasida anglab yetiladi. Sotsial munosabatlarni tahlil qilar ekanmiz, biz mummmmoning, bir tomondan, sintagmatik jihatlar – sotsial munosabatlarni vaziyatli amaliyotini takror yaratishni o’z ichiga olgan holda makonda va zamonda modellashtirish, ikkinchi tomondan, shu kabi takror yaratish jarayonida muttasil ravishda ishtirok etuvchi «strukturalashning usullari»ni ma’lum sharoitlarda tartibga solishni nazarda tutishga qaratilgan paradigmaviy «o’lchash»ni e’tiborga olishimiz zarur bo’ladi”.

«Ijtimoiy» tushunchasi lotincha (socialis) «sotsial» ma’nosini bildirib, u odamlarning jamiyatdagi o’zaro munosabatlari va hayot kechirish tarzi tufayli bir-birlariga bog’liq ekanligini anglatadi. Jamiyat keng ma’noda – bu umumiy manfaatlar, qadriyatlar va maqsadlarga ega bo’lgan odamlarning birlashish shaklidir. Insoniy jamiyat insonlararo munosabatlar (sotsial munosabatlar) modeli (jamiyat sub’ektlari o’zaro munosabatlari yig’indisi) sifatida tavsiflanadi.

Bu tushunchalar o’zaro birlashtirilganida, “jamiyatning sotsial strukturasi” ma’nosini beradi. Bu tushuncha jamiyatning (birlikning, guruhlarining) ichki tuzilishini ifodalaydi; bu - tartibga solingan sotsial birliklar, sotsial institutlar va ularning o’zaro aloqalari yig’indisi demakdir. Sotsial struktura tor ma’noda funktsional jihatlardan o’zaro bog’langan sotsial maqomlar va rollarning yig’indisidir. Sotsial struktura jamiyatning yaxlitligi va barqarorligini ta’minlab turadi. Sotsial strukturani tahlil etishda odatda quyidagi sotsial hodisalar ko’rib

chiqiladi: sotsial maqom, sotsial rol, sotsial differentsiatsiya, sotsial stratifikatsiya, sotsial notenglik, sotsial mobillik, sotsial marginallik, sotsial institutlar va boshqalar.

Umuman, jamiyatning sotsial strukturasi barcha jamiyatlar uchun xos bo'lib, ularning shakllari, funktsiyalari, ta'siri natijalari turli jamiyatlarda fuqarolarning milliy qadriyatlarini, tarixiy rivojlanish tajribasi, siyosiy va huquqiy madaniyatga bog'lik holda turlicha bo'lishi mumkin.

3. **Fuqarolik jamiyati** - insoniy taraqqiyot uchun zaruriyat sifatida. "Fuqarolik jamiyati" tushunchasining ildizi (civil society) qadimgi grek faylasuflari va boshlab Sitseron yozgan asarlarda kuzatiladi. Lekin, grek faylasuflari fuqarolik jamiyati haqida fikrlaganida asosan davlatni ko'zda tutgan edilar. Fuqarolik jamiyati haqidagi tasavvurlar XVIII asr oxirida bir vaqtning o'zida shotland va kontinental Ma'rifatparvarligi tomonidan tug'ildi. Tomas Peyn va Georg Gegelъ kabi nazariyotchilar fuqarolik jamiyatini davlatga yaqin, lekin, shu bilan birga undan ajralgan soha, qaysiki, bu kabi jamiyatda fuqarolar o'z xohishlari va manfaatlariga bog'liq holda birlashadilar, deb talqin etdilar. Bu yangi talqinlarda iqtisodiy voqeliklarni o'zgarishlari ifodalangan edi: xususiy mulk, bozor raqobati va burjuaziyaning paydo bo'lishi. U tobora o'sib borayotgan erkinlik sari da'vat etish chaqiriqlaridan paydo bo'lgan edi.

XIX asrning o'rtasida jamiyatshunoslar va faylasuflar sanoat inqilobining ijtimoiy va siyosiy oqibatlariga o'z e'tiborlarini qaratganlarida esa fuqarolik jamiyati tushunchasi iste'moldan tushib qoldi. Faqat ikkinchi jahon urushida keyingi davrda Antonio Gramshi fuqarolik jamiyatiga tiraniya bilan kurashishning muhim sohasi va mustaqil siyosiy faoliyatning o'ziga xos o'tlanish nuqtasi sifatida qarab, uni qaytadan tikladi va bu jamiyat yana rusumga kirdi. Gramshi o'ng oqim diktaturani tadqiq etganligi uchun uning g'oyalari Sharqiy Yevropa, shuningdek, Lotin Amerikasidagi dissidentlar va huquq himoyachilariga kuchli ta'sir qildi. Chex, vengr, polyak faollari doimo fuqarolik jamiyati tushunchasiga murojaat etishar edi. Ayniqsa, 1989

yilda Berlin devori qulagan paytlarda u jasurlik tushunchasining sinonimi sifatida ishlatila boshlandi.

XX asrning 90-yillarida fuqarolik jamiyati jozibador formulaning so'nggi natijasiga aylandi. Ulkan demokratlashtirishning dunyoviy tamoyillari uning oldida yangi ufqlarni ochdi. AQSh va G'arbiy Yevropada uning jamiyatni yangilashning harakatlantiruvchi kuchi sifatidagi o'rniga nisbatan qiziqishlar kuchaydi, shuningdek, davlat va hukumatta'sirlari kamayib borayotgan rivojlanayotgan mamlakatlar ichida ham u keng tarqala boshladi.

Tarixiy taraqqiyot tajribasidan ma'lumki, inson jamiyat tomonidan oliy ijtimoiy qadriyat manbalari sifatida namoyon bo'lishi eng yechimini topish eng qiyin muammolardan biridir. Chunki, bu kabi sharoitlarda insonni mansabdorlar va ularning apparatini irodasi asosida faoliyat yuritishdan boshqa chorasi qolmaydi, inson davlat mashinasining bir murvatiga aylana boshlaydi. Shaxs o'zining turmushini o'zgartirish qobiliyatiga ega bo'lmasdan, u xalqaro munosabatlarda "inson huquqlari manbasi" deb ataladigan o'z insoniy qadr-qimmatini e'zozlaydigan erkinlik me'yorlaridan bahra ololmaydi.

Shuning uchun ham fuqarolik jamiyatini xalqaro tajribalar va milliy an'analar asosida shakllantirish inson erkinligi va huquqlarini ta'minlashning asosiy kafolati sifatida shakllantirish inson taraqqiyoti uchun eng zaruriy omildir. Hozirgi davrda jamiyatga doir zamonaviy nazariyalarda fuqarolik jamiyatining quyidagi asosiy uchta tarkibiy qismlari quyidagicha ta'riflanadi:

- ijtimoiy ahamiyatga molik funktsiyalarni sezilarli qismini amalga oshiradigan jamoat birlashmalarini rivojlanganligi; "shaffof" hukumat va parlamentning mavjudligi; uning "shaffof"ligi jamiyat nazorati ostida va fuqarolarning baholashlari bilan bog'liq ekanligi bilan ifodalanadi;

- hukumat va nodavlat tashkilotlar o'rtasida "de-yure" talablari doirasidagi muloqotlarning mavjudligi, yoki, boshqacha aytganda, ijroiya hokimiyati tizimlari faoliyati ustidan jamoatchilik nazoratini

amalga oshirish va siyosiy qarorlar qabul qilish jarayoniga ta'sir eta olishning legitim usullarini shakllanganligi.

Shu bilan birga, jamiyatni qonunlar asosida boshqarilishi ham ob'ektiv zaruriyat hisoblanadi. Lekin, boshqaruv tizimida ba'zi mansabdorlarning byudjetni ijro etishi va turli resurslarni taqsimlash va boshqaruv faoliyatida qonunlar bilan belgilanmagan turli ruhsatnomalar berish, tadbirkorlikni nazorat qilish kabi turli byurokratik vositalar paydo bo'ladiki, ular doimo jamiyatni rivojlanishiga to'siq bo'lib kelgan. Shuningdek, bu kabi holatlar ob'ektiv zarurat hisoblanmaydi. Ularning barchasi boshqaruv an'analaridan chiqarib tashlanishi zarur.

Umuman, fuqarolik jamiyatining yashashi va rivojlanishi uchun davlat organlari quyidagilarga amal qilishiga zarurat tug'iladi:

-qarorlar qabul qilish va ularni ijrosini amalga oshirishda u yoki bu ijtimoiy tizimlar bilan kelishib faoliyat ko'rsatishi shart ekanligi;

-davlat organlari vakolatlarini bir qismini nodavlat tashkilotlarga o'tkazish.

Shuningdek, davlat apparati funktsiyalarini nodavlat tashkilotlarga o'tkazib borish bilan boshqaruv tizimi ham demokratiyalashib boradi. Masalan, Buyuk Britaniyada davlat organlari faqat nodavlat tashkilotlari bajara olmaydigan yoki bajarishni istamaydigan funktsiyalarni bajaradi (ya'ni qoldiq printsipiga amal qiladi).

Rivojlangan mamlakatlar tajribasi asosida shunday xulosa chiqarish mumkin: vertikal ierarxiya asosida boshqarish manbai insonlardan iborat bo'lgan zaruriy qadriyatlarni shakllaninishini izdan chiqarib turadi. Shuning uchun ham boshqaruvda davlat va jamiyatning rolini muvozanatlashtirish boshqaruvni modernizatsiyalashning ustuvor yo'nalishi hisoblanmoqda.

Shuning uchun ham davlat boshqaruviga doir (ma'muriy) islohotlarni amalga oshirishning kafolati fuqarolik jamiyati institutlarini shakllantirish bilan uzviy ravishda bog'liqdir. Chunki, inson taraqqiyotining asosiy komponentlaridan biri, bu – inson taqdirini hal

etish, uning huquq va erkinliklarini ta'minlanishiga doir boshqaruv jarayonida uning o'zi bosh manfaatdor sifatida ishtirok etishi taqozo etiladi.

Ma'lumki, g'arbda ma'muriy islohotlar asosiga subsidiarlik printsipti qo'yilgan bo'lib, u asosan g'arbda rivojlangan quyidagi diniy qadriyatni dunyoviylik asosida hal etish bilan bog'liq bo'ldi: "Shaxsning o'z tashabbusi va kuchi bilan qiladigan narsalardan mahrum qilish va uni jamoatga taalluqli deyish mumkin emas. Xuddi shuningdek, qattaroq va yuqori darajadagi hamjamiyatning kichik va itoatkor hamjamiyat qilishi va oxiriga yetkazishi mumkin bo'lgan ishga da'vogarlik qilishi ham xuddi yuqoridagidek, ijtimoiy tartibot uchun nihoyatda zararli bo'lgan nosog'lom muhitdir".

Hozirgi davrga kelib fuqarolik jamiyati institutlarining rivojlanib borishi bilan davlat boshqaruvini nomarakazlashtirish (detsentralizatsiyalash) uchun ijtimoiy, iqtisodiy va psixologik shart-sharoitlar yaratiladi. Bu jarayon davlat boshqaruvini erkinlashtirish (liberallashtiish) va ma'muriy islohotlarning eng asosiy sharti hamdir.

Fuqarolik jamiyati shakllanib borgan sari mansabdorlar faoliyatini milliy manfaatlar, jamiyat baroqarorligi va xalq farovonligi asosida kechishi uchun shart-sharoitlar shakllanib boradi. Chunki, jamiyatning manfaatlari bilan shaxsning manfaatlari uyg'unlashgan fuqarolik jamiyati sharoitida fuqarolarning huquqlar ham manfaatlar asosida insoniy birliklarga uyushish va shu asosda hokimiyat organlarini nazorat qilish, ularda ishtirok etish mayllari shakllanib va o'sib bordi.

Fuqarolik jamiyati sharoitida markaziy hokimiyatda milliy manfaatlar bilan bog'liq yirik vakolatlardan boshqasi mahalliy hokimiyat organlari va fuqarolik jamiyati institutlariga uzatiladi. Hududiy o'zini o'zi boshqarish organlari, o'z navbatida, fuqarolarning ixtiyoriy birlashuvi o'z zimmasiga olmagan yoki u rad etganidan boshqa vakolatlarni amalga oshira boshladi. Bu holatda konsensusga erishish printsiptiga asoslanildi. Bu printsipt ko'pincha ma'muriy shartnomalarda ifodalana boshlaydi.

Rivojlangan mamlakatlarda huquqiy davlatning paydo bo'lishi fuqarolik jamiyati tushunchalarini talqin etishga ham kuchli ta'sir etdi. Jumladan, fuqarolik jamiyati tushunchasini keng va tor ma'nolarda ishlatish rusumga kirdi. Keng ma'nodagi fuqarolik jamiyati - davlat va uning tizimlari tomonidan jamiyatni egallab olmagan qismi, boshqacha aytganda, davlatning qo'lietmagan qismidir. Bu kabi jamiyat davlatga nisbatan avtonom, bevositaunga qarambo'lmagan qatlam sifatida rivojlandi. Shuningdek, fuqarolik jamiyati keng ma'noda faqat demokratik qadriyatlari muhitidagina emas, balki avtoritarizm rejimida ham yashay oladi. Lekin, totalitarizmning paydo bo'lishi bilan fuqarolik jamiyati siyosiy hokimiyat tomonidan butunlay «yutib» yuboriladi.

Fuqarolik jamiyati tushunchasi tor ma'noda talqin etilganda, u huquqiy davlatning ikkinchi tomoni bo'lib, ular bir-birlarisiz yashay olmaydi. Fuqarolik jamiyati bozor iqtisodiyoti va demokratik huquqiy davlat sharoitida davlat tasarrufida bo'lmagan erkin va teng huquqli individlarning o'zaro munosabatlaridagi plyuralizmdan tashkil topadi. Bunday sharoitlarda jamiyat sohalari xususiy manfaatlar va individualizmning erkin munosabatlari qamrab olinadi. Bu kabi jamiyatning shakllanishi, uning rivojlanishi individlarning erkinlikka intilishi, ularning davlatga tobe bo'lgan fuqarolikdan erkin mulkdor fuqarolarga aylanishi, o'z shaxsiy hurmat-obrosini his qila borishi, xo'jalik va siyosiy mas'ullikni o'z zimmasiga olishga tayyor bo'lishi bilan bog'liqdir.

So'nggi yarim asr ichida tarixiy rivojlanish tajribalari shuni ko'rsatdiki, huquqiy davlat unsurlari shakllanmasdan ilgari fuqarolik jamiyatini barpo etish uchun imkoniyatlar va shart-sharoitlar yaratilmaydi. Buning asosiy sababi shundaki, huquqiy davlat qurish islohotlari fuqarolik jamiyati muhitidan oziqlanadi, davlat irodasi ham jamiyatdagi turli tuman manfaatlar va ehtiyojlar ifodalanishiga bog'liq holda namoyon bo'ladi. Shuningdek, huquqiy davlat sharoitidagi erkin raqobatbardoshlik natijasidagina o'rta qatlam - mulkdorlar qatlamini shakllanishi uchun qulay shart-sharoitlar yaratiladi.

3. Fuqarolik jamiyatining sotsial strukturalari va ularning o'zigaxos jihatlari. Jamiyatni rivojlantirish, huquqiy davlatga asos solish, fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish va ijtimoiy-siyosiy jarayonlardagi ishtirokini faollashtirish, bozor iqtisodiyotiga o'tish, davlat hokimiyati organlarini tizimini nomarkazlashtirish natijasida fuqarolik jamiyati qurish uchun shart-sharoitlar yaratiladi. Fuqarolik jamiyati rivojlanib borgani sayin sotsial strukturalar ham takomillashadi, uning yangidan-yangi funktsiyalari paydo bo'ladi. Fuqarolik jamiyati sharoitida sotsial strukturalarga tasnif berish ijtimoiy tuzilmasi to'g'risidagi bilimlarnitahlil etishda unga doir kategoriyalar to'g'risida tasavvurlarga ega bo'lish muhim ahamiyat kasb etadi. Shuning uchun fuqarolik jamiyati klassik darajada rivojlangan Yevropa namunasidagi fuqarolik jamiyati kontsepsiyasining mohiyati nimada?, degan savolga javob berishga zarurat tug'iladi.

Bu kontsepsiyada fuqarolik jamiyatining muhim mezoni sifatida erkin fuqarolik jamoalarning teng huquqli, avtonom va faol xatti-harakat qilayotgan individlarning mavjudligi yaqqol ajratib ko'rsatilgan. Fuqarolik jamiyati uchun eng muhim mohiyat kasb etuvchi jihatlar – bu alohida olingan individlar o'z shaxsiy xohishlariga bo'ysungan holda, «ijtimoiy manfaatlardan» mustaqil holda shaxsiy ehtiyojlaridan kelib chiqib shunchaki o'z oldiga qo'yilgan maqsadlarga erishishga intilishni emas, balki o'zining mavjud bo'lgan qonuniy manfaatlari va ehtiyojlarini chindan ham qondirishi hisoblanadi.

Bu soha, ya'ni «byurger» xususiy shaxs sifatida o'zini o'zi aniqlagan individuallik o'z xohishlari va shaxsiy avtonomligini qondirishga qaratilgan o'z talablarini ilgari surgan shaxsiy manfaatlari va ehtiyojlarini amalga oshiradi. Fuqarolik jamiyatida o'zaro ta'sir va bog'lanishlar shuning uchun hamijtimoiy (sotsial) kenglik deyiladiki, ular xususiy individ sifatida sotsial aktorlardan ham mustaqil ajralgan holda ham faoliyat yuritishi mumkin.

G'arb namunasidagi fuqarolik jamiyatining strukturasi quyidagilardan iborat:

–jamiyatning asosiy birligi – siyosiy qaramlikdan holi bo’lgan, o’z huquqlaridan foydalanishga qobil bo’lgan shaxs;

–turli tuman manfaatlarni ifodalash va amalga oshirish zaruriyati asosida shakllanadigan jamoat tashkilotlari va harakatlar;

–nodavlat ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar va institutlar (xususiy mulk, mehnat, tadbirkorlik va hokazo);

–davlatdan mustaqil bo’lgan ishlab chiqaruvchilar (xususiy firmalar va boshqalar);

–jamoat birlashmalari va tashkilotlari;

–saylovchilar uyushmalari, turli klublar va to’garaklar;

–munitsipal, ya’ni o’zini o’zi boshqarish organlari;

–ta’lim va tarbiyaning nodavlatsohasi;

–nodavlat ommaviy axborot vositalari;

–siyosiy partiyalar, qonun chiqaruvchi va vakillik organlari atrofidagi davlat bilan fuqarolik jamiyatini (bog’lovchi bo’g’in» sifatidagi) turli lobbi tashkilotlari;

–tadbirkorlar, fermerlar tashkilotlari, kasaba, iste’molchilar uyushmalari, ilmiy va madaniy tashkilotlar, sport jamiyatlari va boshqalar.

–oila;

–diniy tashkilotlar va boshq. (3.1.-rasm).

Sotsial struktura ichidagi fuqarolik jamiyatining asosi - davlat va siyosiy tashkilotlarning barqarorligiga zaruriyat sezadigan o’rta sinf hisoblanadi. «O’rta sinf»ning vakillari yuqori darajada sotsial va iqtisodiy mustaqillikka ega bo’ladi. Aristoteldan boshlab Russo va Gegelgacha bo’lgan barcha mutafakkirlar xususiy mulkni mustaqil fuqarolar yaratishdagi o’rnini e’tirof etgan.

Shuningdek, qator tadqiqotchilar fuqarolik jamiyatini rivojlanishini quyidagi isbot talab qilmaydigan jihatlarini ajratib ko’rsatdi:

–fuqarolik jamiyati davlatgacha yoki davlatdan tashqarida mavjud bo’lmaydi;

–ayni davlat, qaysiki fuqarolik jamiyati uning chegarasi ichida mavjud bo'ladigan davlat fuqarolarning farovonligi va ularning alohida maqsadlariga (agar bu maqsadlar qonunga xilof bo'lmasa) mansub jihatlarni himoya qiladi;

–fuqarolik jamiyati davlatdan fuqarolarning hayotini, sog'lig'ini, xavfsizligini va boshqa ijtimoiy manfaatlarini himoya qilishni talab qilishga haqlidir;

–bir tomondan moddiy mo'l-ko'lhilikda yashayotgan, ikkinchi tomondan muhtojlikda turmush kechirayotgan o'rtasidagi ziddiyatlarni yumshatuvchi ijtimoiy dasturlarni amalga oshirish majburiyati davlat zimmasiga klanadi;

–davlat o'zining tashqi siyosati va mudofaa qudrati bilan fuqarolik jamiyatini yashashini ta'minlaydi.

Hozirgi davrda jamiyatshunos olimlar tomonidan fuqarolik jamiyatini strukturalashning uchta asosiy yondashuvini ilgari surdi: instituttsional, tizimli va sektorli. Ularni ichida instituttsional yondashuv kengroq tarqaldi. Bu yondashuv asosi sifatida tarixiy rivojlanish jarayonida odamlarning sotsial xatti-harakatlari va sotsial aloqalarini muvofiqlashtirish maqsadi zaruriyati sifatida paydo bo'lgan ijtimoiy hayot birligi (uyushmasi) sifatida shakllangan «sotsial institut» tushunchasi qabul qilingan. Bu tavsifga tayangan holda, institut sifatida ham bir butun holdagi fuqarolik jamiyatini, ham uni tarkibiy qismlarini alohida-alohida tarzda ko'rib chiqish mumkin. Bunda fuqarolik jamiyati bozor munosabatlari asoslari, demokratik davlat, asosan – davlatdan mustaqil ravishda yashash (avvalambor, moliyaviy) manbalari mavjud bo'lgan sotsial sinflar va qatlamlar mavjudligi bilan tavsiflanadigan ijtimoiy munosabatlarning yaxlit tizimi sifatida namoyon bo'ladi. Bu fuqarolik institutlar bir butun jamiyatga mansub bo'lgan, uning biron-bir qismi yoki tizim ostiga taalluqli bo'lmagan, balki uning rivojlanishining muayyan bosqichida turishi bilan ifodalanadigan institutlardir.

Institutsional yondashuvning muhim tomoni shundaki, u fuqarolik jamiyatining u yoki bu manfaatlarni amalga oshirayotgan alohida olingan omillarini ajratish va tavsiflash imkonini beradi.

Shuningdek, fuqarolik jamiyatini strukturalashning tizimli yondashuvi ham o'zining qator afzalliklariga egadir. Shuning uchun ham turli jamiyatga doir adabiyotlarda ko'pincha «struktura» tushunchasi «tizim» sinonimii sifatida ishlatiladi. Bu kabi nuqtai nazardan kelib chiqilsa, har bir mamlakatdagi fuqarolik jamiyati quyidagi tizimiy belgilarga ega bo'ladi: u biron-bir sotsiallik turiga mansub (keng ma'noda) bo'lib, boshqaruvchi va boshqariluvchi tizimlarga bo'linish, muayyan darajadagi suverenlik, ierarxiyalik, barqarorlik, rivojlanib va o'zgarib borish, ochiqlik, turli moslashuvlar, organik birlik (yaxlitlik) va differentsyalashish kabi sifatlarga ega bo'ladi.

Fuqarolik jamiyati o'z ichiga qator ostki tizimlarni oladi: iqtisodiy, siyosiy, ijtimoiy va ma'naviy. Bu ostki tizimlarning funktsiyalaridan kelib chiqib ularning har biri doirasida alohida-alohida ravishda shakllanadigan fuqarolik jamiyatining uyushmalarini strukturalash mumkin.

Shuningdek, fuqarolik jamiyati strukturasini uch sektorlik nazariya asosida ham ko'rib chiqish mumkin (3.2.-rasm). Uning muhim jihati - bu fuqarolik jamiyatini gorizontal tekislikda (uch sektorga bo'lingan holda), shu bilan birga, uni vertikal, ya'ni ijtimoiy tizimdagi holatini yaxlit tarzda tahlil qilish mumkinligidadir. Gorizontal bo'lish deganda faoliyatlari ustuvorligidan kelib chiqib jamiyatni uchta teng huquqli sektorlarga bo'lish tushuniladi. Dastlabki ikki sektor davlat va siyosiy institutlar va ishbilarmon xususiy tashkilotlar va korxonalar. Hozirgi davrda uchinchi – foyda olishni ko'zlamaydigan sektor ham paydo bo'ldi. Bu sektor aholining o'z oldiga shaxsiy daromad olishni qo'ymaydigan guruhlar va tashkilotlarini o'z ichiga oladi. Uchinchi sektorga oila bilan hukumat va foyda keltiruvchi biznes vakillaridan iborat sektor o'rtasida rivojlangan faollashuv sektori sifatida qaraladi. Bu qarashlarga muvofiq vertikal ravishda bo'linishda uchta daraja –

faoliyatga oid bo'lgan fuqarolik faolligi (xususan, fuqarolik jamiyati) vanofuqaroviy hamjamiyat (jinoiylikka taalluqli bo'lgan) darajalari mavjudligini ifodalaydi.

Faoliyatga oid daraja o'z ichiga siyosiy institut sifatida davlat, iqtisodiy va biznes-strukturalar, foyda olishni ko'zlamaydigan tashkilotlar doirasida amalga oshadigan barcha yuridik jihatdan rasmiylashgan aloqalar va munosabatlarni oladi. Nofuqarolik jamiyati – bu barcha uchta sektordagi norasmiy (yashirin) va jinoiy faoliyatga moyil guruhlardir. Bu darajalar orasiga jamiyat faoliyati sohasining o'rta holati sifatida, bir tomondan, huquqiy maydon doirasida, ikkinchi tomondan, davlat tomonidan muvofiqlashtirilmaydigan fuqarolik jamiyati joylashadi.

Albatta, fuqarolik jamiyatining sotsial strukturalarini o'rganishda uchchala yondashuvning har biriga ehtiyoj seziladi. Fuqarolik jamiyatida ishtirok etayotgan har qanday omil institutlashadi, o'zining ustuvor maqsadlariga bog'liq holda sektorlarga bo'linadi, o'ziga xos muayyan muhitda faoliyat yuritadi. Ularning hammasini bir doiraga jamlanishi ostki tizimlarga bo'linadigan fuqarolik jamiyatini tashkil etadi.

Aksariyat jamiyatshunos olimlarning fikricha, fuqarolik jamiyatining strukturalari quyidagi belgilar bilan tavsiflanadi:

–sotsiallik (sotsial manfaatlar va intilishlarni artikulyatsiya qilish, odamlar va buyumlar o'rtasidagi emas, balki, odamlar o'rtasidagi o'zaro munosabatlar va aloqalar;

–davlatdan ayro bo'lgan o'zini o'zi boshqarish (avtonomlik);

–fuqaroviylik (tsivilizatsiyaga erishganlik, ya'ni butun bir jamiyat va boshqalarning manfaatlarini e'tiborga olish qobiliyatiga ega bo'lish,, huquqiy doira ichida xatti-harakat qilish);

–ishtirok va aloqalarning ixtiyoriyligi (vertikal aloqalar ustidan gorizontal alqalarning ustunligi).

Agar mazkur yondashuvga asoslanilsa, unda fuqarolik jamiyatining strukturalariga ixtiyoriy notijorat tashkilotlar (xayriya, huquqni himoya qilish, volontyor va boshq.), ijtimoiy qatlamlar

manfaatlariga doir guruhlar (kasaba uyushmalari, tadbirkorlik, fermerlar, ayollar, yoshlar nodavlat tashkilotlari) yoki biror maqsadga qaratilgan (madaniy, sport) tashkilotlar, shuningdek sotsial harakatlar (ekologik, urushga qarshi va boshq.) tegishli ekanligi ko'zga yaqqol tashlanadi.

Fuqarolik jamiyatini rivojlanish tajribasi shuni ko'rsatdiki, yuqoridagi berilgan tavsiflarga muvofiq va mos keladigan ba'zi nodavlat tashkilotlar bilan fuqarolik jamiyati o'rtasidagi chegara, demak ular doirasida harakat qilayotgan tashkilotlar o'rtasidagi o'xshashlik yo'qolib ketdi.

Shundan kelib chiqib, faoliyatlari fuqarolik jamiyati uchun g'oyatda muhim bo'lgan siyosiy partiyalar, biznes-hamjamiyatlar, ommaviy axborot vositalari, mahalliy o'zini o'zi boshqarish kabilarni jamiyatdagi o'rnini tavsiflash maqsadida chegaraviy, yoki gibridd shaklidagi tushunchalar taklif qilindi. Ana shunday chegaraviy sohaga «quyidagi» manfaatlarni ifodalovchi, fuqarolik jamiyati tizimida oraliq joyni egallovchi mahalliy o'zini o'zi boshqarish organlari tegishlidir.

Fuqarolik jamiyatini siyosatdanbutunlay yiroq turadigan munosabatlar va institutlar tizimi sifatida tavsiflamaslik lozim. Bu jamiyatning genezisi va tabiati turli tuman manfaatlarni davlat siyosatini belgilash jarayonida jamiyatdagi fuqarolar irodasi sifatida ifodalashi uchun iqtisodiy, ijtimoiy-siyosiy, ma'naviy-axloqiy, oilaviy, madaniy va boshqa ijtimoiy munosabatlarni yetarli darajada tizimning tarkibiy qismlariga aylantira oladi. Bu tizim doirasida turlicha jamoat tashkilotlari, harakatlar, siyosiy partiyalar (idora etuvchi partiyadan tashqarilari), diniy tashkilotlar, iqtisodiy uyushma va birlashmalar, va nihoyat, insonning o'zi shaxs sifatida o'zining oilaviy, kasbiy, xizmat ko'rsatishga oid va boshqa turli tuman manfaatlari hamda ehtiyojlarini qondirish uchun harakat qiladi.

Yangi ijtimoiy individlar – teng fuqarolik huquqlariga va o'zlariga xos fuqarolik sifatlariga ega bo'lgan fuqarolar paydo bo'lmasdan turib fuqarolik jamiyatining yashashi, uning shakllanishiga erishib bo'lmaydi. Inson qachonki yuksak axloqiy fazilatlar,

demokratik qadriyatlar bilan uyg'unlashtirishga asoslangan ilg'or dunyoqarash, shaxsiy qadr-qimmati, mustaqilligi va individualligini boshqa fuqarolarning huquq va erkinliklarini hurmat qilish bilan muvozanatda qadrlash, qonunlar va umuminsoniy jamiyat hayoti qoidalariga amal qilish kabilarni o'z hayot tarziga aylantirganidagina fuqarolik darajasiga erishadi. Fuqarolik jamiyatiga xos bo'lgan yangi avlodga mansub bo'lgan shaxs jamoat tashkilotlari va ijtimoiy institutlar bilan bo'lakcha o'zaro munosabatlarda bo'ladi. Yetarli darajada rivojlangan fuqarolik jamiyati yangi individlar nafaqat jamoaga qorishib va birikib ketadi, balki o'zining shaxsiy individualligini namoyon qila oladi, yuksak ma'naviy qarashlarga ega bo'ladi. Bunday holatga erishish faqat odamlarning ruhiyati va dunyoqarashini tubdan o'zgartirganida, ularning iqtisodiy va sotsial maqomini yangi jamiyatga xos tarzda o'zgarganidagina ro'y beradi.

Fuqarolik jamiyati tarixiy rivojlanishning tadrijiy yo'li hosilasi sifatida asta-sekinlik bilan rivojlanadi. Bu kabi jamiyatning shakllanishi uchun muayyan shart-sharoitlar bo'lishiga zaruriyat tug'iladi:

-fuqarolik jamiyati ikki xil yo'l bilan – davlat yordamida (vositasida) yoki mustaqil ravishda shakllanishi mumkin. Mazkur jamiyatning davlat yordamida shakllanishi – bu jamiyatni shakllantirishga doir muayyan qonunlarni ishlab chiqilishi, demokratik strukturalarni rivojlantirish, davlat tomonidan umum qabul qilingan me'yorlarga qat'iy amal qilish. Mustaqil ravishda shakllanish– bu o'rta mulkdorlar qatlamining jamiyatdagi hissasi ustuvor ahamiyat kasb eta boshlaganida, fuqarolar huquqiy madaniyati demokratik printsiplar talablari darajasiga ko'tarilganida, erkin fikrlaylaydigan fuqarolarning jamiyatga ta'siri sezilarli darajaga ko'tarilganida fuqarolik jamiyati tadrijiy yo'l bilan shakllanishi mumkin;

-fuqarolarning ko'pchilik qismini o'z shaxsiy mulkiga ega bo'lishi, uni turli shakllar va huquqlar doirasida mustaqil ravishda tasarruf etish huquqiga ega bo'lishi, shuningdek mulkdorlar qatlamini mustaqil ijtimoiy birlik sifatida rivojlanishi natijasida fuqarolik

jamiyati shakllanishi uchun iqtisodiy shart-sharoilar tug'ilishi mumkin. G'arb tadqiqotchilarining fikricha, xususiy mulkning mavjudligi fuqarolik jamiyati sharoitida shaxsning erkinligini tayanch (bazaviy) sharti hisoblanadi;

-fuqarolik jamiyatini shakllanishi uchun jamiyatda rivojlangan va turli tuman sotsial strukturalar yetilgan bo'lishi lozim. Bu strukturalar jamiyatdagi barcha fuqarolar ijtimoiy qatlamlari, guruhleri vakillarining turlicha manfaatlarini o'zida ifodalaydi;

-shaxsning sotsial, intellektual, psixologik jihatlardan rivojlanganligi, uning mustaqil faoliyat yuritish uchun ichki erkinligi va qobiliyatini shakllanganligi.

Hozirgi davrdagi gumanitar-ijtimoiy fanlar tomonidan olib borilgan tadqiqotlar natijasida fuqarolik jamiyati murakkab, ko'p darajali aloqalar va strukturalar tizimi sifatida talqin etilmoqda. U o'z ichiga barcha davlat faoliyati doirasidan tashqarida rivojlanadigan shaxslararo munosabatlarnioladi.

Birinchi daraja. Fuqarolik jamiyatidagi shaxslararo munosabatlarning mazkur darajasi – bu individlarning turmush kechirishni ta'minlovchi tayanch (birlamchi), ya'ni oziq-ovqat, kiyim-bosh, uy-joy kabilarga nisbatan paydo bo'ladigan ehtiyojlardir. Bu ehtiyojlar kasbiy, iste'molchilar va boshqa uyushmalar (masalan, xususiy korxonalar, aksionerlik jamiyatlari, vrachlar, quruvchilar, hunarmandlar birlashmalari va boshq.) kabi ijtimoiy institutlar vositasida amalga oshiriladi;

Ikkinchi daraja. Bunda umrni uzaytirish bilan bog'liq bo'lgan, sihat-salomatlik, bolalar tarbiyasi, ma'naviy-madaniy yuksalish, axborot, muloqotlar kabilarga doir ehtiyojlardan kelib chiqadigan shaxslararo munosabatlar. Bu munosabatlar ma'naviy, etnik, diniy, oila-nikoh va boshqa shakllardagi o'zaro aloqlarni o'z ichiga olgan sotsiomadaniy majmuani tashkil etadi. Bu darajadagi ehtiyojlar oila, ta'lim, ilmiy, ijodiy, sport uyushmalari, diniy maskanlar, madaniyat muassasalari, ommaviy axborot vositalari kabi institutlar vositasida qondiriladi.

Uchinchi daraja. Bunda ijtimoiy-siyosiy ishtirok ehtiyojlari nazarla tutiladi. Mazkur darajada shaxslararo munosabatlar o'zi afzal deb bilgan siyosiy qarash va qadriyatlarga ega bo'lish asosidagi individual tanlov bilan bog'liqdir. Mazkur daraja individa aniq siyosiy va ijtimoiy nuqtai nazarlar shakllanishini talab etadi. Bu darajadagi ehtiyojlar siyosiy partiyalar, harakatlar va boshqa uyushmalar vositasida qondiriladi.

Shuningdek, jamiyatshunos olimlar fuqarolik jamiyatining uchta asosiy sohalardagi strukturalarini bir-biridan ajratib, ularni quyidagicha ifodalaydi: iqtisodiy, ijtimoiy-siyosiy va ma'naviy.

Iqtisodiy sohada fuqarolik jamiyatining struktusi quyidagilardir: iqtisodiy faollikning individual shakllari; jamoaviy xo'jaliklar, kooperativlar, xususiy korxonalar va aktsionerlik jamiyatlari (sanoat, savdo, moliyaviy sohalarda); tarmoqlar bo'yicha birlashmalar va uyushmalar (tadbirkorlar, fermerlar, sanoatchilar, banklar, neftchilar kabilar birlashmalari). Bu korxonalar va tashkilotlar fuqarolarning o'z tashabbuslari bilan tuziladi. Ular bilan bir qatorda davlatning unitar korxonalari ham faoliyat yuritishi mumkin. Raqobatchilik aloqalari va manfaatlarni intergatsiya qilish masalalari erkin bozor iqtisodiyoti qonunlari bilan hal etiladi.

Fuqarolik jamiyatining ijtimoiy-siyosiy sohasi o'z ichiga quyidagilarni oladi: fuqarolar ijtimoiy-siyosiy faolligining turli shakllari (majlislar, namoyishlar va boshq.); ijtimoiy, siyosiy tashkilotlar va harakatlar (kasaba uyushmalari, kam ta'minlangan qatlamlarlarga yordam uyushtirish jamiyati, nogironlar jamiyati, partiyalar va boshq.); o'zini o'zi boshqarish organlari va nodavlat ommaviy axborot vositalari. Ularning an'anaviy strukturaviy unsurlari: oila, sotsial guruhlar va birliklar. Bu mohada ijtimoiy fikrni shakllantirish va ifodalash, umum qabul qilingan me'yorlar va qadriyatlarni joriy etish, sotsial ixtiloflarni kelishtirish, sotsial birliklarni o'zini o'zi tashkillashtirishni rag'batlantirish, fuqarolar hamkorligi asosida o'zaro yordamlar uyushtirish.

Fuqarolik jamiyatining ma'naviy sohasi bevosita odamlarning ma'naviy-axloqiy jihatlardan rivojlanishi, ularning ilmiy va badiiy ijodiyoti, madaniy rivojlanishi bilan bog'liqdir. Bu sohadagi fuqarolik jamiyatining unsuri - bu so'z va vijdon erkinligidir. Ularni amalga oshirish alohida olingan shaxslarning o'z e'tiqodlarini himoya qilish, o'z fikrini oshkora ayta olish, o'z shaxsiy g'oya va kontseptsiyalarini rivojlantirish imkoniyatlariga ega bo'lish, ijodiy tashabbuskorlik va o'zini o'zi rivojlantirish uchun shart-sharoitlar yaratishni ifodalaydi. Bu soha o'z ichiga mustaqil faoliyat yuritadigan ijodiy, ilmiy, madaniy, ma'naviy, ma'rifiy va boshqa uyushmalar, birlashmalar va tashkilotlarni oladi (masalan, yozuvchilar, rassomlar, kompozitorlar, uyushmalari, ilmiy hamjamiyatlar, madaniy va ma'rifiy tashkilotlar, diniy maskanlar va boshq. (3.3.-rasm).

Fuqarolik jamiyati strukturasi o'zida jamiyatni sotsial-tabaqaviy jihatdan bo'lishni aks ettirsa ham u aslida jamiyat (suveren va mustaqil) sub'ektlarining erkin o'zaro ta'siri hamda bog'lanishlari natijasi o'laroq shakllanadi. Fuqarolik jamiyati manfaatlar muvozanatiga asoslanganligini uchun ham uni strukturalarini tavsiflashda asosiy ahamiyat kishilarni turli birliklarga birlashtirish va ularning a'zolik tabiatini ochib beradigan uyushfunksionaltahlilga qaratiladi. Bu xulosalardan yana bir muhim holat kelib chiqadi. Fuqarolik jamiyatining strukturasi o'zida gorizontallik tabiatini kasb etadi. Unda davlatdan farq qilib, vertikal aloqalar (bo'ysunish) emas, balki gorizontallik munosabatlar ustunlik qiladi. Fuqarolik jamiyatida erkin va yuridik jihatdan teng huquqli hamkorlarning o'zaro munosabatlari (raqobat, qarama-qarshilik, hamkorlik, birdamlik) shakllanadi. Fuqarolik jamiyatining strukturalari o'zini o'zi tashkil etuvchi, o'zini o'zi boshqaruvchi sifatidagi teng huquqli sub'ektlar (hamkorlar, o'zaro nartnoma tuzuvchilar) va ixtiyoriy hamda erkin istak bildirishlar natijasida paydo bo'ladi.

Shu tariqa, fuqarolik jamiyati faqat tizimli sifat kasb etganidagina o'zining sotsial harakatchanligiga va yetukligiga erishadi, deb xulosa qilish mumkin. Bu tizimlilik ierarxik emas, balki muvofiqlashtirish

tarzini kasb etadi. Bunda barcha sotsial birliklar (manfaatlarni ifodalash asosida tashkil topgan guruhlar) bir-birlariga bo'ysunmaydi, balki o'zaro aloqalar asosida faoliyat yuritadi. Fuqarolik jamiyatining boshlang'ich mezonlari – bu manfaatlar, huquq va shaxs erkinligidir. Erkinlik va adolat fuqarolik jamiyati sharoitida odamlar faoliyatini yo'lga qo'ygan holda sotsial omillik kasb etadi.

Mavzu yuzasidan talabalar bilimni baholash uchun testlar

1. Bir yoki bir nechta belgilar – daromad, yashash, ta'lim darajasi va boshqalar orqali ajratilgan ijtimoiy jamoalar qanday nomlanadi:

- a) status guruhlari;
- b) ijtimoiy jamoalar;
- v) ijtimoiy qatlamlar.

2. "Jamiyatning ijtimoiy strukturasi" tizimiga kiritilgan tushunchalar:

- a) ijtimoiy-sinf tuzilishi, ijtimoiy farqlash, ijtimoiy taraqqiyot, ijtimoiy qatlam;
- b) ijtimoiy sinf, ijtimoiy-sinf tuzilishi, ijtimoiy farqlash, ijtimoiy qatlam;
- v) ijtimoiy sinf, ijtimoiy-sinf tuzilishi, ijtimoiy o'zgarishlar, aholining ijtimoiy tarkibi.

3. Muayyan jismoniy makonda to'plangan ba'zi odamlar:

- a) yarim guruh;
- b) yig'ish;
- v) ijtimoiy guruh.

4. Insoniyatning tarixiy jihatdan rivojlangan guruhi, kelib chiqishi va yashash joylari birligi bilan bog'liq umumiy irsiy xususiyatlar qanday tavsiflanadi:

- a) millat;

- b) irqi;
- v) ijtimoiy jamoa.

5. Ijtimoiy tabaqalanish nazariyasi muallifi:

- a) K. Marks;
- b) P. Sorokin;
- v) G. Spenser.

6. Jamiyatning kam ta'minlangan resurslarini aholining turli qatlamlari o'rtasida tengsiz taqsimlash:

- a) ijtimoiy harakat;
- b) ijtimoiy tengsizlik;
- v) ijtimoiy tabaqalanish;

7. Bolalarning ota-onalariga nisbatan yuqori yoki pastroq ijtimoiy mavqega ega bo'lishini nazarda tutadigan ijtimoiy mobillik turi:

- a) intrapartikulyar harakat;
- b) interpokolenik harakat;
- v) shaxsiy mobillik;

8. Yashash joyini o'zgartirish, odamlarni ijtimoiy mavqei o'zgarishi bilan boshqa hududga ko'chirish:

- a) gorizontalar harakat;
- b) migratsiya;
- v) guruh harakatchanligi.

9. Jismoniy shaxslar, ijtimoiy guruhlarni bir qatlamdan ikkinchisiga ko'chirish, ularning ijtimoiy mavqei sezilarli darajada o'zgarib turishi bu-:

- a) gorizontalar harakat;
- b) guruh mobilligi;
- v) shaxsiy mobillik.

10. Jamiyatning ijtimoiy tuzilishidagi shaxsning o'rni nima deyiladi?

- a) ijtimoiy qatlam
- b) ijtimoiy guruh
- v) ijtimoiy maqom

Nazorat savollari

1. Sotsializatsiya kishilarga ijtimoiy-madaniy me'yorlarni singdirish va sotsial rollarni o'zlashtirish sifatida.
2. Sotsializatsiya jarayoni: bosqich va davrlari.
3. Birlamchi va ikkilamchi sotsializatsiya.
4. Sotsializatsiya agentlari va institutlari.
5. Desotsializatsiya va resotsializatsiya
6. Ijtimoiylashuv va sotsial me'yorlar

ADABIYOTLAR

1. Aliqoriev N.S., Ubaydullaeva R. va boshqalar. Umumiy sotsiologiya. - Bishkek, 1999.
2. Sotsiologiya tarixi. - T.: ToshDU, 1999.
3. <https://fayllar.org/>

8-MAVZU. SOTSIAL STRATIFIKATSIYA VA SOTSIAL MOBILLIK

Reja:

- 1. Sotsial stratifikatsiya tushunchasi, uni o'rganishdagi yondashuvlar**

- 2. Stratifikatsiya modellari va turlari**
- 3. Sotsial mobillik tushunchasi va uning turlari**
- 4. Jamiyat sotsial stratifikatsiyasidagi o'zgarishlar va uning o'ziga xos jihatlari**

Tayanch atamalar: Guruh, stratifikatsiya, birlamchi guruh, ikkilamchi sotsial guruh, rasmiy guruhlar, norasmiy guruhlar, referent guruh, guruh dinamikasi, sotsial mobillik, guruhiy mutanosiblik

"Stratifikatsiya" atamasi sosiologiya tomonidan geologiyadan olingan bo'lib, u yer qatlamlarining joylashishini anglatadi. Ijtimoiy stratifikatsiya-turli ijtimoiy pozitsiyalarni taxminan bir xil ijtimoiy maqom bilan birlashtirib, vertikal ravishda (ijtimoiy ierarxiya) qurilgan ijtimoiy tengsizlik g'oyasini aks yettiruvchi maxsus qatlamlarga (qatlamlarga) bo'linishi.

Jamiyatning tabaqalarga bo'linishi ular o'rtasidagi ijtimoiy masofalarning tengsizligi — tabaqalanishning asosiy xususiyatiga asoslanadi. Ijtimoiy qatlamlar farovonlik, kuch-quvvat, ta'lim, dam olish va iste'mol ko'rsatkichlariga ko'ra vertikal va qat'iy ketma-ketlikda joylashtirilgan.

Ijtimoiy tabaqalanishda odamlar (ijtimoiy pozitsiyalar) o'rtasida muayyan ijtimoiy masofa o'rnatiladi va ijtimoiy tabaqalar ierarxiyasi shakllanadi. Shunday qilib, jamiyat a'zolarining muayyan ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lgan noyob resurslarga teng emasligi ijtimoiy qatlamlarni ajratadigan chegaralarda ijtimoiy filtrlar o'rnatish orqali belgilanadi.

Masalan, ijtimoiy qatlamlarni daromad, bilim, kuch, iste'mol, ish xarakteri va bo'sh vaqt darajalari bilan farqlash mumkin. Jamiyatda aniqlangan ijtimoiy qatlamlar muayyan pozitsiyalarning ijtimoiy jozibadorligini ifodalovchi ijtimoiy nufuz mezoniga ko'ra baholanadi.

Eng oddiy stratifikatsiya modeli-dikotom-jamiyatning elitalar va ommaga bo'linishi. Eng qadimgi arxaik ijtimoiy tizimlarda jamiyatni klanlarga ajratish ular o'rtasida va ichida ijtimoiy tengsizlikni o'rnatish

bilan bir vaqtda amalga oshiriladi. Demak, "tashabbuskorlar", ya'ni muayyan ijtimoiy amaliyotlarga kirishganlar (kohinlar, oqsoqollar, rahbarlar) bor. Ichki jihatdan bunday jamiyat rivojlangani sari, kerak bo'lsa, tabaqalanishda davom etishi mumkin. Shunday qilib kastalar, mulklar, sinflar va boshqalar., paydo bo'ladi.

Jamiyatda rivojlangan tabaqalanish modeli haqidagi zamonaviy g'oyalar juda murakkab — ko'p qatlamli (polixotomik), ko'p o'lchamli (bir necha o'qlarda amalga oshiriladi) va o'zgaruvchan (ko'p tabaqalanish modellarining birgalikda bo'lishiga imkon beruvchi): malaka, kvotalar, sertifikatlash, maqomni aniqlash, saflar, imtiyozlar, imtiyozlar va boshqalar.

Jamiyatning eng muhim dinamik xarakteristikasi ijtimoiy harakatchanlikdir. P. A. Sorokinning ta'rifiga ko'ra, "ijtimoiy mobillik shaxsning yoki ijtimoiy ob'ektning yoki bir ijtimoiy pozisiyadan boshqasiga faoliyat orqali yaratilgan yoki o'zgartirilgan qiymatning har qanday o'tishini anglatadi". Biroq, ijtimoiy agentlar har doim ham bir pozisiyadan boshqasiga o'tmaydilar; ijtimoiy pozisiyalarni ijtimoiy ierarxiyada o'zlarini ko'chirish mumkin, bunday harakat "pozitsion mobillik" (vertikal mobillik) yoki bir xil ijtimoiy qatlam (gorizontal mobillik) deb ataladi. Ijtimoiy harakatga to'siqlar qo'ygan ijtimoiy filtrlar bilan bir qatorda jamiyatda bu jarayonni sezilarli darajada tezlashtiruvchi "ijtimoiy liftlar" ham mavjud (inqirozli jamiyatda inqiloblar, urushlar, fathlar va boshqalar.; oddiy, barqaror jamiyatda-oila, nikoh, ta'lim, mulk va boshqalar.). Ijtimoiy harakatning bir ijtimoiy qatlamlardan ikkinchisiga erkinlik darajasi asosan jamiyatning yopiq yoki ochiqligini belgilaydi.

Amerika jamiyatida 6 qatlamlari Varner nazariyasi V. L. Varner bir-biriga haqida xalq bayonotlar asosida jamiyatning turli qatlamlari nufuzi haqida nazariyasini ilgari suradi.

Varner nazariyasiga ko'ra, zamonaviy G'arb jamiyati aholisi olti tabaqaga bo'linadi:

- Boy aristokratlar.
- Birinchi avlodagi millionerlar.

- Yuqori ma'lumotli ziyolilar (shifokorlar, huquqshunoslar), ishbilarmonlar (sarmoya egalari).
- Mansabdor shaxslar, kotiblar, qator-fayl shifokorlar, schoolteachers, va boshqa oq-yoqa ishchilar.
- Malakali ishchilar (ko'k-yoqa ishchilar). Elektrchilar, chilangarlar, payvandchilar, turnerlar, haydovchilar va boshqalar.
- Boshpanasiz vagabondlar, tilanchilar, jinoyatchilar va ishsizlar.

Ijtimoiy tabaqalanishning tarixiy shakllari o'rtasidagi farqlar

Ijtimoiy tabaqalanishning tarixiy shakllari ijtimoiy tabaqalanish zaminlaridagi "filtrlar" ning qat'iylik darajasi bilan farqlanadi.

Kastalar-ijtimoiy liftlar butunlay o'chirilgan ijtimoiy ierarxiyadagi odamlar guruhlari, shuning uchun odamlar martaba qurish imkoniga ega emaslar.

Mulklar ijtimoiy ierarxik odamlar guruhlari bor, qaerda qattiq "filtrlar" jiddiy ijtimoiy harakat cheklash va "liftlar"harakatini pasaytirishi.

Qatlamlari ijtimoiy ierarxik odamlar guruhlari bor, qaerda bir martaba qilish istaganlar uchun asosiy "filtri" moliyaviy resurslar mavjudligi hisoblanadi.

Quldorlik-har qanday inson huquqlaridan mahrum qilishning o'ta darajada tengsizlik bilan birga ijtimoiy, iqtisodiy va huquqiy shaklidir. Qadim zamonlarda paydo bo'lgan va XX asrning oxirigacha ba'zi mamlakatlarda mavjud bo'lgan, bir qator mamlakatlarda hali ham mavjud.

Professional tabaqalanishi:

Kasbiy tabaqalanish-jamiyatning rollar, bilim, ko'nikma, ta'lim va shu kabilarning muvaffaqiyatiga asoslangan qatlamlarga bo'linishidir.

Ikki shaklda paydo bo'ladi:

- Asosiy kasbiy guruhlar ierarxiyasi (interprofessional tabaqalanish);
- Har bir professional guruh ichidagi tabaqalanish (intraprofessional tabaqalanish).
- Interprofessional tabaqalanishi

- Interprofessional tabaqalanish ko'rsatkichlari:
- guruhning yashashi va faoliyat ko'rsatishi uchun kasbning ahamiyati, kasbning ijtimoiy maqomi;
- kasbiy faoliyatni muvaffaqiyatli bajarish uchun zarur bo'lgan aql darajasi.

Avvalo, kasb-hunar guruhlarining o'zini tashkil etish va nazorat qilish bilan bog'liq kasblar ijtimoiy ahamiyatga ega deb e'tirof etiladi. Masalan, askarning tartibsiz xatti-harakati yoki kompaniya xodimining nohaqligi boshqalarga sezilarli ta'sir ko'rsatmaydi, lekin ular mansub bo'lgan guruhning umumiy salbiy holati butun armiya yoki firmaga sezilarli ta'sir ko'rsatadi.

Funksiyani tashkil etish va nazorat qilish muvaffaqiyatli bajarilishi uchun jismoniy ishdan ko'ra yuqori darajadagi aql talab etiladi. Bunday ish yaxshiroq to'lanadi. Har qanday jamiyatda faoliyatni va intellektual faoliyatni tashkil etish va nazorat qilish ko'proq professional hisoblanadi. Bu guruhlar interprofessional tabaqalanishda yuqori pog'onaga ega.

Biroq istisnolar bor:

Keyingi, lekin yuqori professional qatlami quyi darajadagi pastki professional qatlami yuqori darajasini yuqori qobiliyati. Misol uchun, quruvchilar rahbari bir usta bo'ladi, va foremen muhandislar eng past darajada bilan kesishadi mumkin.

Qatlamlarning mavjud nisbatining keskin buzilishi. Bu g'alayon davrlari, agar qatlam yo'qolmasa axir, avvalgi nisbat tezda tiklanadi.

Inter-professional tabaqalanishi

Har bir professional qatlam vakillari uch guruhga bo'linadi, o'z navbatida har bir guruh ko'plab kichik guruhlarga bo'linadi:

- tadbirkorlar yoki egalari. O'z "biznes" larini va xodimlarini tashkil etish va nazorat qilishdan iborat bo'lgan faoliyatlarida iqtisodiy jihatdan mustaqil;

- oliy toifali xodimlar: direktorlar, menejerlar, bosh muhandislar, korporasiyalar direktorlar Kengashi a'zolari va shu kabi. ular biznesning "egalari" emas, egasi ularning ustidadir, lekin ular o'z

ishlarini sotadilar va buning uchun pul to'laydilar. Bu toifadagi mutaxassislar "biznes yuritish"ni tashkil etishda muhim rol o'ynaydi. Ularning professional vazifasi jismoniy emas, balki intellektual ish;

- yollanma ishchi. Ular, yuqori martabali xodimlar kabi, o'z mehnatini sotish, lekin arzon. Asosan qo'l ishchilari bo'lib, ular mehnat xaridoridagi faoliyatiga bog'liqdir.

- Intraprofessional qatlamlar turli nomlarga ega bo'lishi mumkin, ammo ular barcha jamiyatlarda mavjud.

Ijtimoiy (tabaqalanish) strukturasi deganda jamiyatning turli tabaqalarini tabaqalashtirish va ierarxik tashkil etish, shuningdek, institutlar majmui va ular o'rtasidagi munosabatlar tushuniladi, "tabaqalanish" atamasi lotincha stratum — qatlamlar, qatlam so'zidan kelib chiqadi. Tabaqalar-jamiyatning ijtimoiy tuzilishidagi mavqei bilan farq qiluvchi kishilarning katta guruhlarini.

Barcha olimlar jamiyatning tabaqaviy tuzilishining asosini odamlarning tabiiy va ijtimoiy tengsizligi tashkil etadi, degan fikrda. Biroq, ularning fikrlari bu tengsizlikning mezonini nima ekanligi bilan farq qiladi. Jamiyatdagi tabaqalanish jarayonini o'rganar ekan, Karl Marks bu mezonni insonning mulkka egalik qilishi va uning daromad darajasi deb atagan. M. Veber ularga sub'ektning ijtimoiy nufuzini va siyosiy partiyalarga, hokimiyatga mansubligini qo'shdi. Pitirim Sorokin tabaqalanishning sababini jamiyatda huquq va imtiyozlar, mas'uliyat va burchlarning notekis taqsimlanishi deb hisoblagan. Shuningdek, u ijtimoiy makonning boshqa ko'plab farqlanish mezonlariga ega ekanligini ta'kidladi: fuqarolik, bosqinchilik, millat, diniy mansublik va boshqalar tomonidan amalga oshirilishi mumkin. Nihoyat, strukturaviy funksionalizm nazariyasi tarafdorlari mezon sifatida jamiyatdagi muayyan ijtimoiy qatlamlarni bajaradigan ijtimoiy funksiyalarga tayanishni taklif etdilar.

Sotsiologiyada ijtimoiy tabaqalanishning to'rtta asosiy turi-quldorlik, kastalar, mulklar va sinflar mavjud. Birinchi uchtasi yopiq jamiyatni tavsiflaydi va oxirgi turi ochiq.

Ijtimoiy tabaqalanishning birinchi tizimi qadimda vujudga kelgan va hali ham ayrim qoloq hududlarda davom etayotgan qullikdir. Qullikning ikki shakli mavjud: patriarxal, unda qul oilaning yosh a'zosining barcha huquqlariga ega va klassik, unda qul hech qanday huquqlarga ega emas va egasining mulki hisoblanadi (gapiruvchi vosita). Quldorlik bevosita zo'ravonlikka asoslangan bo'lib, quldorlik davridagi ijtimoiy guruhlar fuqarolik huquqlariga ega yoki ega emasligi bilan ajralib turardi.

Ijtimoiy tabaqalanishning ikkinchi tizimi kasta tizimi deb tan olinishi kerak. Kasta-a'zoliigi insonga faqat tug'ilish yo'li bilan o'tiladigan ijtimoiy guruh (tabaqa). Insonning hayot davomida bir qastdan boshqasiga o'tishi mumkin emas-buning uchun u yana tug'ilishi kerak. Hindiston kasta jamiyatining klassik namunasidir. Hindistonda afsonaga ko'ra, Xudo Brahmaning turli qismlaridan tushgan to'rtta asosiy kastalar mavjud:

- **a) Brahmans-ruhoniylar;**
- **b) jangchilar Kshatriya ;**
- **C) savdogarlar vaishya ;**
- **D) shudras — fermerlar, hunarmandlar, ishchilar.**

Maxsus pozitsiyani hech qanday kastaga tegishli bo'lmagan va past lavozimni egallagan daxlsizlar egallaydi.

Tabaqalanishning keyingi shakli mulklardan tashkil topgan. Sinf-qonun yoki odat bo'yicha qabul qilinadigan huquq va burchlarga ega bo'lgan kishilar guruhi. Jamiyatda odatda imtiyozli va kam ta'minlangan sinflar mavjud. Masalan, G'arbiy Evropada birinchi guruhga zodagonlar va ruhoniylar (Fransiyada ular birinchi mulk va ikkinchi mulk deb atalgan) ikkinchi — hunarmandlar, savdogarlar va dehqonlar kirgan. 1917 oldin Rossiyada imtiyozli (zodagonlar, ruhoniylar) va unprivileged (dehqon) tashqari, yarim imtiyozli sinflar ham bor edi (masalan, kazaklar).

Nihoyat, yana bir tabaqalanish tizimi sinf tizimidir. Ilmiy adabiyotlarda sinflar eng to'liq ta'rifi V. I. Lenin tomonidan berilgan: "sinflar ijtimoiy ishlab chiqarish tarixan belgilangan tizimida o'z o'rniga

farq odamlar katta guruhlar, ularning nisbatan (eng qismi uchun belgilangan va qonunlarda rasmiylashtirilgan) ishlab chiqarish vositalari uchun, mehnat ijtimoiy tashkil o'z roli, va binobarin olish usullari va ular ijtimoiy boylik ulushi hajmi."Sinf yondashuv ko'pincha tabaqalashtirish yondashuv bilan qarama-qarshi bo'ladi, aslida sinf bo'linish ijtimoiy tabaqalanishi faqat maxsus hodisa bo'lsa-da,.

Jamiyatdagi ijtimoiy tengsizlik eng avvalo tabaqalanish – ijtimoiy guruhlarning ierarxik jihatdan tartiblangan pog'onada taqsimlanishi (har qanday atributning o'sish yoki kamayish tartibida) tushuniladi.

"Ijtimoiy tabaqalanish" atamasi ilmiy foydalanishga sobiq vatandoshimiz, so'ngra bu tushunchani geologiyadan qarz olgan mashhur amerikalik sosiolog P. Sorokin tomonidan kiritilgan. Stratifikasiya, albatta, ijtimoiy qatlamlarni buyurtma qilishni ta'kidlaydi va rus kontseptual analogiga ega-ayrim mezon bo'yicha tabaqalanish (boylik, kuch, obro ' va boshqalar.).

Ijtimoiy tengsizlik nazariyalari ikki asosiy yo'nalishga bo'linadi: funksionalistik va konfliktologik (marksistik).

Funksionalizm, E. Durkheim an'anasida, mehnat taqsimotidan ijtimoiy tengsizlikni keltirib chiqaradi: mexanik (tabiiy, jins va yosh) va organik (ta'lim va kasbiy ixtisoslashuvdan kelib chiqadigan).

Tabaqalanish mehnat taqsimotining mahsuli sifatida ko'rilar ekan, funksiyachilar ijtimoiy tengsizlik, avvalo, jamiyat uchun bajariladigan funksiyalarning ahamiyati va nufuzi bilan belgilanadi, deb hisoblaydilar.

Zamonaviy tipdagi barqaror jamiyatlarni shu nuqtai nazardan tahlil qilsak, bu xulosa yuqori darajada tasdiqlanadi. Haqiqatan ham, kasb ijtimoiy tabaqalanishning belgilovchi mezoniga aylandi va shaxs yoki ijtimoiy guruhning kasbiy maqomi daromad (mulk), kuch (boshqaruv tizimidagi pozisiya) va obro ' (ushbu ishning ijtimoiy ahamiyatini tan olish) kabi tabaqalanish asoslari bilan chambarchas bog'liq. Shuning uchun ta'lim shaxsning ijtimoiy kapitalini oshirish manbai, yaxshi kasb olish, oliy turmush darajasini ta'minlash va yangi maqomga ega bo'lish imkoniyati sifatida qaraladi.

Marksizm sinf tengsizligi va ekspluatasiya muammolariga e'tibor qaratadi. Shunga ko'ra, ziddiyatli-mantiqiy nazariyalar odatda ijtimoiy takror ishlab chiqarish tizimida mulk va hokimiyat munosabatlarini farqlovchi (jamiyatni guruh va qatlamlarga ajratuvchi) dominant rolini ta'kidlaydi. Tengsizlikni ta'riflashning bu mantiqi inqiloblar va islohotlar o'tkazayotgan dinamik o'timli jamiyatlarga yaxshi amal qiladi, chunki ijtimoiy tuzilmani qayta tuzish va umumiy "o'yin qoidalari" ni o'zgartirish har doim hokimiyat – mulk institutlari bilan bog'liq. Elitalarning shakllanish xarakteri va ijtimoiy kapitalning to'lib toshish xarakteri (majburiy yoki ishonch, ekspluatasion yoki ekvivalent) kim muhim davlat resurslari ustidan va qanday sharoitlarda nazorat qilishiga bog'liq.

Jonli, dinamik jamiyatda har doim ichki harakat mavjud, chunki shaxslar va ular tashkil etgan jamoalar yuqori ijtimoiy pozisiyani izlashga moyil. Shaxs yoki maqom (priori, institusional) pozisiyalarni o'zgartiruvchi bu ichki harakat ijtimoiy harakat deyiladi.

Jamiyatdagi tarixiy davrga qarab quyidagi sinflar asosiy:

- a) qullar slaveholders ;
- b) feodallar va feodallarga qaram dehqonlar;
- C) proletariat bourgeoisie ;
- D) o'rta sinf deb ataladi.

Har bir ijtimoiy tuzilma barcha faoliyat ko'rsatuvchi ijtimoiy jamoalarning o'zaro munosabatlarida olingan to'plami bo'lgani uchun unda quyidagi elementlarni ajratib ko'rsatish mumkin:

- a) etnik tuzilishi (jinsi, qabilasi, millati, millati);
- b) demografik tuzilish (guruhlarini ajratish yoshi va jinsi bo'yicha amalga oshiriladi);
- V) joy tuzilishi (shahar aholisi, qishloq aholisi va boshqalar.);
- D) sinf tuzilishi (burjuaziya, proletariat, dehqonlar va boshqalar.);
- e) kasbiy-ta'lim tuzilmasi.

Zamonaviy jamiyatdagi eng umumiy shaklda uchta tabaqalanish darajasini ajratish mumkin: yuqori, o'rta va quyi. Iqtisodiy rivojlangan mamlakatlarda ikkinchi daraja ustunlik qilib, jamiyatga muayyan barqarorlik baxsh etadi. O'z navbatida, har bir daraja ichida turli ijtimoiy tabaqalarning ierarxik jihatdan tartiblangan majmui ham mavjud. Bu tuzilmada ma'lum o'rinni egallagan shaxs bir darajadan ikkinchi darajaga o'tish, ularning ijtimoiy mavqeini oshirish yoki kamaytirish yoki har qanday darajada joylashgan bir guruhdan bir xil darajada joylashgan boshqa guruhga o'tish qobiliyatiga ega. Bu o'tish ijtimoiy harakatchanlik deb ataladi.

Ijtimoiy harakatchanlik ba'zan jiddiy psixologik qiyinchiliklarni boshdan kechirar ekan, ayrim kishilarning muayyan ijtimoiy guruhlar kesishuvida bulishiga olib keladi. Ularning oraliq mavqei ko'p jihatdan o'zaro ijtimoiy guruhlardan biriga moslasha olmaslik yoki biron-bir sababga ko'ra istamaslik bilan belgilanadi. Insonni ijtimoiy makondagi harakati bilan bog'liq ikki madaniyat o'rtasidagi kabi topishning bu hodisasi marginallik deyiladi. Marginal shaxs-avvalgi ijtimoiy mavqeini yo'qotgan, odatdagi ishini qilish imkoniyatidan mahrum bo'lgan va bundan tashqari, u rasmiy ravishda mavjud bo'lgan qatlamning yangi ijtimoiy-madaniy muhitiga moslasha olmaydigan shaxs. Bunday kishilarning shaxsiy qiymat tizimi shunchalik barqarorki, uni yangi normalar, prinsiplar va qoidalar bilan almashtirib bo'lmaydi. Ularning xatti-harakatlari o'ta keskin: ular haddan tashqari passiv yoki juda tajovuzkor, axloqiy me'yorlardan osongina o'ta oladi va oldindan aytib bo'lmaydigan harakatlarga qodir. Marginallar orasida etnomarginallar - migrasiya natijasida tashqi muhitga tushib qolgan odamlar bo'lishi mumkin; siyosiy marginallar — ijtimoiy-siyosiy kurashning huquqiy imkoniyatlari va qonuniy qoidalaridan qoniqmagan odamlar; diniy marginallar — mazhabdan tashqarida turgan yoki ular o'rtasida jang qilishga jur'at etmagan odamlar va boshqalar.

Zamonaviy rus jamiyatining iqtisodiy negizidagi sifat o'zgarishlari uning ijtimoiy tarkibida jiddiy o'zgarishlarga olib keldi.

Hozirgi kunda shakllanayotgan ijtimoiy ierarxiya ziddiyatli, beqaror va muhim o'zgarishlarga moyil. Bugungi kunda eng yuqori tabaqa (elita) ni davlat apparatining vakillari hamda yirik kapital egalariga, jumladan, ularning top — moliyaviy oligarxlariga kiritish mumkin. Zamonaviy Rossiyada o'rta sinf tadbirkorlar sinfining vakillari, shuningdek, bilim xodimlari, yuqori malakali menejerlar (menejerlar) kiradi. Nihoyat, eng quyi tabaqa o'rta va past malakadagi ish bilan shug'ullanuvchi turli kasbdagi ishchilardan, shuningdek jamoat sektori xodimi va xodimlaridan (davlat va kommunal muassasalardagi o'qituvchi va vrachlardan) iborat. Shuni ta'kidlash kerakki, Rossiyada ushbu darajalar o'rtasidagi ijtimoiy mobillik jarayoni cheklangan bo'lib, u jamiyatdagi kelajakdagi mojarolarning shartlaridan biriga aylanishi mumkin.

Zamonaviy rus jamiyatining ijtimoiy tuzilishini o'zgartirish jarayonida quyidagi tendentsiyalarni aniqlash mumkin:

- 1) ijtimoiy qutblanish, ya'ni boy va kambag'allarga tabaqalanish, ijtimoiy va mulkiy farqlanishni chuqurlashtirish;
- 2) ommaviy pastga ijtimoiy harakatchanlik;
- 3) bilim ishchilar tomonidan yashash ommaviy o'zgarish (deb atalmish "miya drenaj").

Umuman olganda, zamonaviy Rossiyada insonning ijtimoiy maqomini va uning muayyan tabaqalanish darajasiga mansubligini belgilaydigan asosiy mezonlar uning boyligining kattaligi yoki hokimiyat tuzilmalariga tegishli.

Ijtimoiy mobillik-jamiyat "taraqqiyoti" ning mustaqil ko'rsatkichi. Birinchi ko'rsatkich, bizga ma'lumki, ijtimoiy tizimning murakkabligi, uning tuzilishi va tashkil etilishidir. Ikkinchisi-Real ijtimoiy harakatlarni amalga oshirishning barqaror imkoniyatlari sifatida emas, balki jamiyatning ichki harakatchanligini oshirishdir. Boshqacha qilib aytganda, odamlarning ijtimoiy harakatlari va yangi ijtimoiy guruhlarining shakllanishi uchun kanallar tarmog'i rivojlangan darajada jamiyatning zamonaviy davlatga taraqqiyoti haqida gapirishimiz mumkin, unda jamiyat inson va uning shaxsining rivojlanishiga ko'proq undaydi.

Individual ijtimoiy mobillik individlarning bir jamoadan ikkinchi jamoaga o'tishi bilan bog'liq bo'lib, guruhij ijtimoiy mobillik jamiyatda tabaqalanish mezonlari o'z-o'zidan o'zgarganda yuzaga keladi. Shunday qilib, yaqin-yaqingacha Rossiyada huquqiy ijtimoiy mansabni amalga oshirish uchun Kommunistik partiyaga qo'shilish kerak edi, endi esa ularning mavqeini yaxshilash uchun zarur boshlang'ich imkoniyatlarni qo'lga kiritish kerak edi, birinchi narsa siz boy bo'lishingiz kerak.

Ijtimoiy dispozisiyani o'rganish. Jamiyatning tuzilishi va ijtimoiy tashkiloti haqida biror narsa topishga harakat qilsak, biz turli ko'rinishdagi faktlarga tayanamiz va ularni kontseptual, tizimlashtirish va nazariy talqin qilishni talab qilamiz. Rossiyada ijtimoiy o'zgartirish ijtimoiy jarayonlar holati haqida to'g'ridan-to'g'ri va bilvosita dalillar katta qator beradi muammo tegishli texnologik va intellektual "filtrlar" qo'llash paydo bo'ladi. Bu axborot qulashi, biz o'z-o'zini dadillik bilan harakat qilish kerak, yoki:

- segmentlash va izchil bog'liq, umumlashtirish va oxirida to'liq rasm olish maqsadida mavjud ma'lumotlarni "tematik" qayta ishlash;
- ijtimoiy jarayonlar rivojlanishining eng vakillik (vakillik) kesimini tanlash va uni tahlil qilish davomida olingan xulosalarni umumlashtirish;
- amaliy material bo'yicha keyingi tekshirish (tekshirish) uchun analog yoki chiqish gipotetik xarakterdagi priori logik modellardan foydalanish.

Zamonaviy Rossiyada ijtimoiy tabaqalanish tahliliga turli nazariy yondashuvlarni ko'rib chiqish, yangi (tizimiy beqaror) ob'ektga murojaat qilishda ularning gevristik salohiyati va cheklovlarini aniqlash o'rganilgan jihatlar sonini cheklashga imkon beradi. Avvalo, siz nuqtai uch ochko haqida o'ylash kerak:

- 1) ijtimoiy tabaqalanishning iqtisodiy mazmuni haqida, chunki u zamonaviy jamiyatlarni farqlashning eng asosiy asoslarini aks ettiradi;
- 2) qayta qurishning kuch mezonlari haqida, chunki rus jamiyatining ijtimoiy madaniyati va tashkiloti ko'p asrlar davomida qayta

taqsimlanadi va qayta taqsimlanadi va boshqaruv, bo'ysunish va nazorat qilish ijtimoiy tizimning barqarorligini ta'minlashda katta rol o'ynaydi;

3) jamiyatning turli xil inson jamoalarining ijtimoiy belgilarini, ularning munosabatlari, umidlari, da'volari, pozitsiyalarini belgilashning eng universal va umumlashtirilgan mexanizmi sifatida ramziy dizayni haqida.

Miqdoriy va sifat tahlili. Ijtimoiy tabaqalanish shakllari va mezonlarining umumiy noaniqligi va ko'pligi e'tirof etilishiga qaramay, ko'pchilik tadqiqotchilar ijtimoiy struktura haqida iloji boricha aniq va ishonchli g'oyalarni shakllantirishga intiladilar.

Ijtimoiy tabaqalanishning statistik talqinlari asosan tabaqalashtirilgan iqtisodiy baholashga, birinchi navbatda daromad tahliliga asoslanadi. MDH Statsommittee tadqiqotlar, Rossiya Federasiyasi iqtisodiyot sanii vazirligi, sosiologiya ras instituti, VSIOM, va boshqalar. ular 90-yillarda eng serob boyishi, desil koeffisientlarning yillik o'sishi, ko'pchilik aholi turmush darajasining tushib ketishini ochib beradi. Kichik foiz tebranishlar bilan daromad Rossiya aholisining tarkibiy profili kambag'al guruh vakili (borliq darajasida quyida 35%), past daromad (30% birinchi navbatda, oziq - ovqat sarf daromad), o'rta - (faol aholining 25%, ularning daromad uchdan orqali quvvat beradi), xavfsiz (10%) va boy (5%).

Bu tendentsiyalar AQSh misolida sanoat jamiyatlarining tabaqalanish tizimini tahlil qilganda R. Ford tomonidan belgilanganlarga o'xshaydi.

Zamonaviy rus jamiyatiga xos bo'lgan chuqur ichki inqirozni boshdan kechirayotgan odamlarning ijtimoiy muhitini strukturalashni o'rganuvchi sosiologlar tomonidan sifatliy usullardan foydalaniladi. Turli xil tarkibiy parametrlarni ko'rib chiqish, institusional (E. Durkheim, R. Merton, G. Lenski, T. Parsons an'anasida) va konstitusiyaviy ijtimoiy tuzilish uchun asoslar bizni "ijtimoiy Profil" ni chizish mezonlari yondashuvi bir qator cheklovlarga ega degan xulosaga kelish imkonini beradi.

Ijtimoiy makonni nazariy qayta qurishning ko'p modellarini tabaqalashtirishni o'rganishning o'ziga xos texnologiyalarining asosi bo'lgan kamida uchta aniqlash mumkin:

1) vektor yoki matrisa, ko'p o'lchovli koordinata fazosida ijtimoiy predmetning o'rnini tavsiflovchi;

2) jamiyat rivojlanishining turli davrlarida ijtimoiy tabaqalanishning mavjud asoslarining o'rnini bosuvchi dominant yoki davriy;

3) sintetik yoki universal, har qanday turdagi jamoalarda ijtimoiy tabaqalanishning umumiy tashkiliy mexanizmlarini (monopoliyalar, ierarxiyalar) ochib beradi.

Ma'lumotlarni o'rganish va talqin qilishning yangi integrativ yo'llari ijtimoiy hayotning sintetik ko'rinishlariga va ijtimoiy tuzilmalarning ifodalanishiga ustuvor e'tibor berishga asoslanadi. Bunday umuminsoniy namoyish shakllari o'yinlar madaniyati, ramziy ramzlar va tildir. Shuning uchun tabaqalashtirishning nazariy modellari " munosabatlar "ning markazdan qochma konstruksiyalariga emas, balki markazlashtirilgan" ta'sirlar" ga emas, balki" bog'lanish " makonlari: muloqot, o'zaro ta'sir, hodisalarni o'rganishga asoslanishi kerak. Ijtimoiy maqomning xususiyatlari. Ijtimoiy tuzilmani jamiyatdagi mavqei bilan farq qiluvchi guruhlar majmui sifatida hisobga olib, shaxslar va jamoalarning ijtimoiy mavqei (dinamik salohiyati), ijtimoiy mavqei (ramziy salohiyati) va ijtimoiy nufuzi (korporativ salohiyati) tushunchalariga murojaat qilamiz. Pozitsiya, mukofot va ijtimoiy pozitsiyalarni baholash o'rtasidagi organik munosabatlar ijtimoiy tabaqalanish sabablari, natijalari va namoyishlarini bir-biriga yaqinlashtirishga olib keladi.

Ijtimoiy holat muayyan sinflar (assriptive, preset va ijtimoiy harakatchanlik xususiyatlari jarayonida erishilgan) va tegishli parametrlarni programmirovaniye (revalvasiyasi) tashqi sabablari (bu so'l-ijtimoiy o'zgarishlar, ijtimoiy va tabiiy ofatlar bo'lishi mumkin) ichida harakati deb nomlangan o'zgarishlar bilan, ularning metrik tarozi bilan xususiyatlari bir qator ta'riflaydi.

Masalan, Rossiya ijtimoiy makonini reformasiya qilishga har uchala sabab guruhi ta'sir ko'rsatadi. Islohotlar xususiy va davlat hayoti tarkibida o'zgarishlar sabab, mulk, professional, funktsional, siyosiy va normativ holati," qayta yozilgan "fuqarolik, ba'zi qochqinlar maqomini berdi, boshqalar-ularning ijtimoiy huquqlaridan mahrum bo'lgan "ozchiliklar" pozitsiyasi.

Stratifikasiya o'zgarishlari tabiatda kuchli, ichki bo'lganligi uchun ular ilgari jamiyat matosini shakllantirgan ijtimoiy materialni o'z ichiga oladi; bu so'zning aniq ma'nosida aynan "perestroika" dir. Jamoat binolari yangi qavatlar, elita almashtirish, eski tasarruf o'zgartirish va rivojlanayotgan yangi ijtimoiy guruhlar integrasiyasi bir xil ijtimoiy kosmosda rivojlantirish, inson munosabatlari va o'zaro o'zgarishlar orqali sodir elementlar uyg'unligi.

Muayyan ijtimoiy jamiyatda (tashkilotda) ta'minlanmagan ijtimoiy ehtiyojlarning mavjudligi odamlarning ijtimoiy ahvolini beqarorlashtirishga olib keladi, birinchi navbatda ruhiy simulyasiya shaklida yanada qulay vaziyat, pozisiyani o'zgartirishga undash, keyin esa bu jamoaga jalb qilingan munosabatlarni amaliy tarqatish sifatida. Madernaizasiya jarayoni bilan birga odatiy axloqning, o'zaro ta'sirning madaniy normalarining va ijtimoiy makonning tuzilmasini yo'q qilish ikkilamchi ijtimoiylashuv izlarini yo'q qiladi, bu esa insonni boshqa uyushmalar va jamoalarga bevosita mos kelishiga to'sqinlik qiladi.

Yangi jamoaga o'sib borish insonning asosan avvalgi madaniyatning tashuvchisi bo'lib qolishini istisno qilmaydi (normativ normalar va qadriyatlar), bu identifikasiyaning "bo'linishiga" olib keladi. Ijtimoiy tegishlilikning noaniqligi bevosita band bo'lgan ijtimoiy pozisiyaning barqarorlik darajasi bilan bog'liq bo'lib, osonlik bilan katalizlanadigan, yangi qoidalarni shakllantiradigan va ijtimoiy tuzilmalarni shakllantiradigan harakatchanlik salohiyatini belgilaydi.

Sotsial mobillik deb individ yoki guruh tomonidan jamiyat stratifikatsion tizimida egallagan sotsial maqomini, statusini o'zgarishi, ya'ni insonlarning sotsial ko'chishiga aytiladi. Mobillik inglizcha mobilite- «ko'chish», «safariylik» ma'nosini anglatadi.

«Sotsial mobillik» termini sotsiologiyaga P.Sorokin tomonidan 1927 yilda kiritilgan.Sorokinga ko`ra, sotsial mobillikning 2 turi mavjud: vertikal va gorizontal sotsial mobillik.

Vertikal mobillik o`z o`rnida yuqoriga va pastga yo`naltirilgan bo`ladi.Yuqoriga yo`naltirilgan sotsial ko`tarilish,yuqoriga harakatni,pastga yo`naltirilgan-sotsial tushish,pastga harakatni anglatadi.

Gorizontal sotsial mobillik individning bir sotsial qatlamdan shu darajada joylashgan boshqa qatlama o`tishini anglatadi. Mobillikning bu turi yashash joyi(migratsiya)ni,boshqa diniy guruhga(dinini o`zgartirishi va h.k.)bildiradi. Vertikal sotsial mobillik bir stratadan boshqasiga o`tishni nazarda tutadi. Vertikal sotsial mobillik hayot davomida insonning yuqori statusni quyiga, quyi statusni yuqori darajadagisiga almashishidir. M-n, vodoprovod ta'mirlovchisining korporatsiya prezidenti darajasiga ko`tarilishi yoki teskari jarayon.

Sotsial mobillik boshqa mezonlarga ko`ra klassifikatsiya qilinishi mumkin.Masalan,individual va guruhliy mobillik.

Individul mobillik-individning gorizontal yoki vertikal chiziq bo`yicha yuqoriga va pastga ko`chishi boshqalarga bog`liq bo`lmagan holda sodir bo`ladi.

Guruhliy mobillikda ko`chishlar guruhliy,kollektiv holda sodir bo`ladi,u yoki bu strataning sotsial mavqei o`zgaradi.M-n, sotsialistik revolyutsiyadan keyin xokimiyatdagi sinf o`z vakolatlarini yangi sinfga bo`shatib beradi.Bularga ilm-fan revolyutsiyalari,fuqarolar urushlari, to`ntarishlar,islohatlarni misol qilib olish mumkin.Individual mobillik omillariga kasbiy-prfessional zinapoyada ko`tarilish(malaka oshirish natijasida), ta'lim darajasi,ma'muriyatda egallagan o`rni,ya'ni kasbiy karera bilan bog`liq bo`lgan omillar kiradi.Individual mobillik siyosiy va tadbirkorlik faoliyati,armiyada, va boshqa davlat institutlaridagi faoliyati bilan ham bog`liq bo`lishi mumkin. Individual sotsial mobillik omillari-oilaning ijtimoiy maqomi,millat,ta'lim darajasi,jismoniy va aqliy xususiyatlar,tashqi ko`rinish,tarbiya,yashash joyi va h.k.

Individual sotsial mobillikning yuqoriga yo`naltirilgan turining eng samarali usuli-manfaatli nikohdir.

Sotsiologiyada yana avlodlararo va avlodlar ichidagi sotsial mobillik ham farqlanadi. Avlodlararo mobillikda farzandlar o`z otalaridan ko`ra yuqoriroq sotsial pozitsiyani egallashadi yoki ularga nisbatan quyi pog`onaga tushib qoladi. Avlodlar ichidagi mobillik individning uning ota-onasining pozitsiyasiga solishtirmasdan turib o`zining sotsial statusini o`zgartirishini anglatadi. Individ sotsial maqomini o`zgartirganda o`zi uchun yangi statusni o`zlashtirishi va bunga bog`liq bo`lgan o`zaro harakat va munosabatga, muloqatga kirish muammosi yuzaga keladi. Madaniy to`siq va munosabat, muloqat to`siqlarini buzib o`tish uchun individ oldingi hayot tarzini o`zgartirishi, o`zi uchun yangi statusning hatti-xarakatlari namunalarini shakllantirishi, ijtimoiy muhitini o`zgartirishi lozim. Ammo hayotiy tajribalar shuni ko`rsatadiki, barcha individlar ham bunday sotsiomadaniy nazoratdan muvoffaqiyatli o`tib yangi stratada qulay joylasha olmaydi. Barcha ob'ektiv mezonlarga ko`ra yuqoriroq pog`onaga ko`tarilgan individ sotsiomadaniy shart-sharoitlarga ko`ra yangi strataga kiruvchi eshik ortida qoladi, lekin u eski stratani tark etgan bo`ladi. Uning yangi holati ,yangicha tarzdagi hayot kechirishga intilishi va h.k. uni bu erda «begona»ga aylantiradi. Individ 2 strata, 2 madaniyat orasida «osilib» qoladi. O`xshash xolat pastga yo`naltirilgan vertikal mobillikda ham sodir bo`lishi mumkin. Jamiyatning yuqori qatlamlarida bo`lish imkoniyatini yo`qotgan, sotsial ierarxiyaning quyi pog`onasiga tushib qolgan inson yangi holatiga, yangi hayot tarziga moslashishga qiynaladi. Individ yoki sotsial guruhning sotsial ko`chish oqibatida 2 sotsial birlik, 2 madaniyat orasida bo`lish fenomeni marginallik deb ataladi. Individlar marginallashuvi ko`pincha gorizontal mobillik natijasida (avvalo, migratsiya, emigratsiya, shaxardan qishloqqa, qishloqdan shaharga) sodir bo`ladi.

Sotsiologiya fani tizimida sotsial munosabatlar juda muhim o`rin tutadi. Chunki u orqali jamiyat a'zolari bir-birlari bilan ma'lum bir muomala va ijtimoiy hamkorlikka intiladilar. Sotsiologiya dagi bu

maxsus soha o`zining o`ta dolzarbligi va muhimligi bilan boshqa muammo va masalalardan ajralib tursada, u hali mutaxassislar tomonidan to`liq ilmiy va sistemali ravishda o`rganilmagan hamda ilmiy adabiyotlarda etarli darajada yoritilmagan. Bu salbiy yo`lning asosiy sabablaridan birinchisi, avvalo, sobiq Ittifoq falsafiy – sotsiologik adabiyotlarida bu masalaning bir yoqlama talqin qilinganligi bo`lsa, ikkinchisi esa, ilg`or g`arb ijtimoiy adabiyotlarining, bu sohasi bo`yicha to`liq tadqiqot ma'lumotlarining bizda yo`qligidir.

Munosabatlar ijtimoiy munosabatlarning bir xususiy ko`rinishi deb talqin qilinadi. Mavjud adabiyotlarni chuqurroq tahlil qilinadigan bo`lsa, shunday xulosaga kelish mumkinki, yuqorida ko`rsatilgan fikrlarda qimmatli asoslar borligini bilsa bo`ladi.

Sotsial munosabatlar tushunchasi ko`pgina adabiyotlarda 2 xil darajada: keng va tor ma'noda talqin qilingan. Keng ma'noda tushunish – sotsial munosabatlarni butun bir ijtimoiy munosabatlar tizimi bilan tenglashtirishdir va ular orasidagi farqlarga ko`p e'tibor bermaslik bilan bog`liqdir.

Tor ma'noda sotsial munosabatlar ijtimoiy munosabatlarning bir muhim elementi va turi deb interpretatsiya qilinadi. Sotsial munosabatlar keng ma'noda quyidagicha ta'rif bilan belgilangan.

Sotsial munosabatlar – bu, tabiat hodisalaridan o`laroq bo`lib, unda ijtimoiy munosabatlarning butun bir tizimi mujassamlashgandir.

Albatta, bu ijtimoiy fikrlar vujudga kelgandan beri ancha vaqtlar o`tdi, yangi jug`rofiy-siyosiy maqomlar paydo bo`ldi. Eng muhimi esa, totalitar tuzum barham topib, yangi davlatlar vujudga keldi, yangi jamiyatda bir partiyaviylik hukmronligi emirildi va mustaqil suveren davlatlar barpo bo`ldilar. Endi esa jamiyatdagi jarayonlarni, jumladan, sotsial munosabatlar muammolarini keng plyuralistik printsip orqali tadqiq qilish davri keldi. Bu tamoyil orqali, sotsial munosabatlarning muammo va vazifalarini turlicha tahlil qilish imkoniyati tug`ildi. Ushbu ijobiy imkoniyatlarning hosili sifatida respublikamizda sotsial

munosabat muammolari jahon ilmiy tafakkurining harxil yo`nalish natijalari asosida tadqiq qilinayotganligini ajratib ko`rsatish mumkin.

Xulosa qilib aytganda, sotsial munosabatlar muammosini yangi, yuqori ilmiy darajada tadqiq qilish imkoniyatlari vujudga keldi. Endi bu muammoni konkret sotsiologik tadqiqot bilan o`rganish joizdir. Chunki Sotsiologiya nafaqat bu muammonigina emas, balki butun ijtimoiy hayot jarayonlarni keng qamrovda kompleks xarakterda va amaliy natijalar asosida chuqur tadqiqot qiladi.

Mavzu yuzasidan talabalar bilimni baholash uchun testlar

1. Ijtimoiy tabaqalanish mezonlari quyidagilardan iborat

- a) daromad miqdori
- b) dam olish shakli
- v) belgilar xususiyatlari
- g) siyosiy e'tiqodlar

2. Ijtimoiy guruhlarning yoshi va jinsi bo'yicha ajratilishi qanday ijtimoiy farqlashni ko'rsatadi?

- a) demografik
- b) iqtisodiy
- v) siyosiy
- g) professional

3. Qullik davridagi ijtimoiy guruhlar fuqarolik huquqlarining mavjudligi yoki yo'qligi bilan ajralib turardi. Bu haqiqatni qanday ijtimoiy hodisa tasvirlaydi?

- a) ijtimoiy moslashuv
- b) ijtimoiy harakat
- v) ijtimoiy rol
- g) ijtimoiy farqlash

4. G'arbiy Evropada XVIII—XIX asrlarda. jamiyat ikki guruhga bo'lingan. Ulardan biriga zodagonlik va ruhoniylar, ikkinchisi — hunarmandlar, savdogarlar va dehqonlar kiradi. Bu haqiqatni qanday ijtimoiy hodisa tasvirlaydi?

- a) ijtimoiy rol
- b) ijtimoiy harakat
- v) ijtimoiy farqlash
- g) ijtimoiy moslashuv

5. Ijtimoiy tabaqalashning sinf turi

- a) Evropa o'rta asr jamiyatiga xosdir
- b) qadimgi Sharq tsivilizatsiyasiga xosdir
- v) universal hisoblanadi
- g) sanoat jamiyatiga xosdir

6. Jamiyat hayotining ijtimoiy sohasiga institut kiradi

- a) davlat ishlab chiqarish
- b) xususiy mulk
- v) fanlar
- g) oilalar

7. Iqtisodiy rivojlangan mamlakatlarda aholining katta qismi

- a) katta yer egalari
- b) o'rta sinf
- v) " ko'k yoqalar»
- g) ziyolilar

8. Kastlar, sinflar, sinflar

- a) ijtimoiy tabaqalanish turlari
- b) yangi davrda davlatlarning rivojlanish bosqichlari
- v) o'rta asr jamiyatiga xos ijtimoiy guruhlar
- g) shaxsning ijtimoiy maqomining elementlari

9. Daromad, boylik, ta'lim, obro' - e'tibor ularning jami

- a) ijtimoiy taraqqiyot ko'rsatkichlari
- b) ijtimoiy mobillikning namoyon bo'lishi
- v) ijtimoiy tabaqalanish mezonlari
- g) ijtimoiy boylikning o'lchovi

10. Jamiyatda nasroniylar, musulmonlar, buddistlar, yahudiylar qanday mezonga ega?

- a) fuqarolik
- b) sinflar bo'yicha
- v) hokimiyatga tegishli
- g) diniy mansubligi bo'yicha

Nazorat savollari

1. Sotsial institutlarning vazifalari nimalardan iborat?
2. Ta'lim - sotsial institut sifatida amal qilishi.
3. Oila tushunchasiga izohlab bering.
4. Oila jamiyatining bir bo'g'ini sifatida qanday vazifani bajaradi?
5. Oilani mustahkamlash va rivojlantirish borasidagi tadbirlarni aytib bering.
6. Dunyo dinlari haqida nimalar bilasiz?
7. Dunyoviylik va diniylik munosabatlarini izohlang

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Aliqoriev N.S. va b. Umumiy sotsiologiya. T. ToshDU. 1999 yil
2. Bekmurodov M. "Sotsiologiya asoslari" T. Fan. 1994 yil
3. Bekmurodov M, O.Otamirzaev, N.Aliqoriev va boshqalar "Sotsiologiya" T. 2000 yil.
4. Begmatov A "Sotsiologiyaga kirish" Andijon 1995 yil.

9-MAVZU. IJTIMOIIY O‘ZGARISHLAR VA IJTIMOIIY TARAQQIIYOT

REJA:

1. Sotsial taraqqiyot va sotsial o`shish tushunchasi manbalari
2. O`zbekistonning hozirgi sotsial taraqqiyoti va o`shish holati
3. Jamoatchilik fikri sotsiologiyasi.

Tayanch atamalar: Stratifikatsiya nazariyasi, sotsial stratifikatsiya, sotsial stratifikatsiya muammosi, sotsial maqom, sotsial tengsizlik, sotsial farqlar, sinf.

Ayrim sotsiologlar sotsiologik tahlil predmeti sifatida ijtimoiy rivojlanishni rad etadilar. Rivojlanish muammosining o'zi falsafiy yoki iqtisodiy muammo, axir tarixiy, lekin sotsiologik emas. Ularning nuqtai nazaridan sotsiologiyaning predmeti faqat ijtimoiy o'zgarish bo'lishi mumkin. Bu haddan tashqari asossiz ekanligi ko'rinadi. Ko'rinib turibdiki, bu o'tgan asrlarda keng tarqalgan va qisman bizning davrimizda to'g'ri chizikli evolyusionizm va taraqqiyot g'oyasiga salbiy munosabatdir.

XVIII-XIX asr mutafakkirlari (A. Sondorset, I. Kant, O. Comte, G. Spenser) tarixiy evolyusiya va taraqqiyot, chizikli, bir tomonlama va insoniyatning uzluksiz rivojlanishi g'oyalari bilan bog'liq edi. Jamiyat tarixidagi, xalqlar tarixidagi har bir yangi bosqich, ular nuqtai nazaridan bu taraqqiyotning bir bosqichidir, ya'ni tabiatning elementar kuchlari va ijtimoiy evolyusiya qonunlari ustidan inson aqlining kuchini doimiy ravishda kengaytirish, barcha uchun adolat va shaxsiy erkinlikka asoslangan ijtimoiy hayotni tashkil etish shakllarini takomillashtirish bosqichi. P. A. Sorokin bu borada quyidagilarni ta'kidladi: "XVIII va XIX asrlarda olimlarning aksariyati, faylasuflar, ijtimoiy-gumanitar Fanlar vakillari ijtimoiy-madaniy hodisalarda abadiy chizikli tendentsiyalarning mavjudligiga qat'iy ishonishdi. Ular uchun tarixiy jarayonning asosiy mazmuni ushbu "evolyusiya va taraqqiyot tendentsiyasi", barqaror "tarixiy tendentsiya" va "ijtimoiy-madaniy rivojlanish qonuni"ning yuzaga kelishi va tobora to'liq amalga oshirilishidan iborat edi... O'n sakkizinchi va o'n to'qqizinchi asrlardagi barcha ijtimoiy fikrlar evolyusiya va taraqqiyotning chizikli qonunlariga ishonish bilan belgilanadi."Shu bilan birga Sorokin rivojlanishning asosiy chizig'i qurilishi mumkin bo'lgan chizikli nazariyalarning to'rtta variantini aniqladi:

- 1) to'g'ri chiziqda;
- 2) to'lqinsimon;
- 3) fansimon;
- 4) spiralsimon.

Shuni aytish kerakki, ijtimoiy-iqtisodiy formatsiyalarning (ibtidoiy kommunal tizim, qulga ega jamiyat, feodalizm, kapitalizm, kommunizmning birinchi bosqichi sifatida sotsializm, shu jumladan, kommunizm) ketma-ket o'zgarishining marksistik konseptsiyasi asosan chiziqli evolyusionizm g'oyalariga asoslangan edi: har bir keyingi shakllanish sharsiz, zarur deb hisoblandi, garchi juda ziddiyatli bo'lsa-da, ijtimoiy rivojlanish yo'liga qadam qo'ydi.

Bu "yassi" evolyusionizm tushunchasi, XX asrda voqealar tomonidan ko'rsatilgan, va oldingi asrlarda, rivojlanish elementlari bor bo'lgan tarix edi, bir katta soddalashtirish va turg'unlik, tushish, halokatli urushlar, dahshatli konslagerlar, millionlab begunoh odamlarning vayron va hokazo davrlar edi. Biroq, ideal jamiyatga nisbatan umumbashariy, doimiy, bir yo'nalishli harakat sifatida rivojlanishning soddaroq tushunilishini rad etar ekan, ayni paytda ijtimoiy taraqqiyotning haqiqatda mavjudligini tan olmaslik mumkin emas va u nafaqat falsafiy aks ettirish, balki sosiologik tahlil predmeti ham bo'lishi mumkin va lozim.

Sotsiologiyada "ijtimoiy o'zgarish" atamasi eng ko'p jamiyat holatidagi o'zgarishlarni nazarda tutadi. Ijtimoiy o'zgarish-umuman o'zgarish turi, lekin uning o'zi bir qator tushunchalar ("innovasiya", "moslashish", "o'sish", "modernizasiya" va boshqalar uchun umumiy tushuncha bo'lib xizmat qiladi.). Ijtimoiy o'zgarishlar terminologiyasidan foydalangan holda tadqiqotlar milliy innovasion tizimning shakllanishi sharoitida dolzarbdir.

Sotsiologiya ijtimoiy davlatlarning ijtimoiy statika va dinamikaga qat'iy bo'linishini qayta ko'rib chiqadi va tizimli va tashkiliy yondashuvlarni tanqid qiladi, chunki ijtimoiy voqelik yanada murakkab va noaniq bo'lib qoldi. Jamiyatlar harakatda ("prosessual obraz") murakkabroq, jumladan, turli tizimlarning himoyasini oson yengadigan " zaif " (kognitiv) o'zaro ta'sirlarga ega demateriallashgan ijtimoiy voqelik sifatida qaraladi. Integrasion va parchalovchi jarayonlarning o'zaro ta'siriga ko'proq e'tibor beriladi. Bu sinergetik o'z-o'zini tashkil etish, ijtimoiy entropiya (I. A. Prigozhin, I. Stengers) va "ijtimoiy-

madaniy maydon" (P. Bourdieu, Y. Pasron) yondashuvlari bilan yaxshiroq izohlanadi. "Dinamik maydon" metaforasi o'zgarishlar tabiatini "kengaytirilgan" va bir vaqtning o'zida bo'laklab ifoda etadi. Tizimiy tushuntirishlarning kamchiliklarini ochib beruvchi "maydon" obrazi interaksionistik, identifikasion, sinergetik, ijtimoiy va kognitiv yondashuvlarning ahamiyatini ta'kidlaydi.

"Ijtimoiy o'zgarish" tushunchasi sosiologiyaning barcha sub'ektiv fanlariga, shuningdek, boshqa fanlarga, shu jumladan tabiiy, aniq va texnik fanlarga ham tegishli. Amerikalik sosiolog P. Berger fikricha, "ijtimoiy o'zgarish tajribasi sosiologiyaning asosiy qismida intizom sifatida... sosiologiya qatag'on xarakteriga ega bo'lgan ijtimoiy o'zgarishlarga fikriy javob sifatida rivojlandi". Ijtimoiy jarayonlarning dinamikligi, ularning murakkabligi asosiy xarakter kasb etayotgan ijtimoiy o'zgarish sotsiologiyasi doirasida ham, fanlararo rejimda ham ijtimoiy o'zgarishlarni o'rganishga ilmiy kuchlarni jamlash zarurligiga olib keladi. Bu ehtiyoj sotsiologiyaning inqirozi haqidagi gap-so'zlarda ham o'rinlidir. Ular kognitiv inqiloblar (bilim va ong inqiloblari) va kvalikativ inqilob (sifat inqilobi) bilan ushlab qolish uchun uning ishonchsizlikni so'zlaydi. Sotsiologiyadagi ijtimoiy o'zgarishlarning asosiy tabiati uning doirasida boshqa barcha sub'ektiv fanlar va fanlarning yutuqlarini umumlashtirishga yordam beradi.

Ijtimoiy o'zgarish shakllari

Ijtimoiy o'zgarish shakllari ijtimoiy o'zgarishlarni o'rganish uchun ularning tipologiyasi (tasnifi) muhim ahamiyatga ega. Ikkinchisi, muhim xususiyatlarni, tizim turlarini ajratish va taqqoslash, ijtimoiy voqelikda va uning bilishida dinamika va statikani o'zaro bog'lash uchun universal usuldir. Tipologiya taraqqiyotga qanday ma'nolar qo'yilishini, kuchlar (omillar) ijtimoiy o'zgarishni qanday belgilashini tushuntirishga yordam beradi.

Ijtimoiy o'zgarish, odatda, chiziqli rivojlanish ("chiziq") va ko'p liniyalı ("fan") yoki sikl ("aylanada" yoki "spiral" harakati, "mayatnik", "to'lqin") sifatida ko'riladi. "Chiziq" jarayonning evolyutsion yoki

leapfrogging (inqilobiy) tarzda yuqori darajaga yo'nalishini ochib beradi. "Fan" o'zgarishlarning o'zgaruvchanligini ko'rsatadi. Sikl-o'zgarishlar to'g'ri ketmaydigan ("chiziqli emas"), lekin bir xil xil fazalardan o'tib, xuddi "aylana" kabi ketma-ket takrorlanadigan shakl sifatida J. Baudrillard, "o'sish va seroblik dinamikasi aylana bo'lib, o'ziga tegishlidir" "Tsikl" da tizimning har bir holati har qanday bosqichda o'tmishda analogga ega edi va kelajakda takrorlanishi mumkin. Qadimda ham astronomik sikllar (kosmik ritmlar) qishloq ishlarining ketma-ketligini, shuning uchun ham odamlar taqdirini belgilab bergan.

Ijtimoiy o'zgarishlar betartiblikni chegaralovchi ma'lum bir tartib (ritm) ni takrorlovchi sikllarga ega. Qadimgi Xitoy tarixchisi Sima Qian davlat hokimiyatining tamoyillari "da siklik o'zgarishni tutdi. Xitoy doimiy Zhou kitobida va "barcha-qamrab dairesel o'zgarish" belgilangan bo'lib, 64 asosiy vaziyatlarni takrorlab o'zgarish tushunchasi tayanib. Turli ijtimoiy jarayonlarda u 3, 9, 18, 27, va 30 yil 2 davrli sikllarni topdi. Ko'chadan turli tushunchalar ma'lum: Viso, A. Toynbee tomonidan urush va tinchlik, N. D tomonidan uzoq iqtisodiy to'lqinlar. Ko'p bor tushunchalar hayot tsikli: inson (E. Erikson), ethnos (L. Gumilev), tadbirkor (A. Toynbee), ijtimoiy harakatlar (o. Ramstadt), tashkilotlar (I. Adizes), ilmiy va ixtisoslik (N. Uollershteyn Kondratiev tsikllari nazariyasini jahon iqtisodiyotidagi inqirozlarni o'rganishga tatbiq etdi. Biznes ko'chadan tadqiqotchilar Nobel mukofoti olgan (S. Smit, F. Kydland, E. Preskott).

Sikllarning "ochilishi" "spiral" metaforasini qo'llashga olib keladi: unda sistemaning ketma – ket holatlari o'xshash, lekin bir xil emas (ko'tariluvchi "spiral" – taraqqiyot, pasayuvchi-regressiya). "Ma'lumki, spiral obrazi katta generativ kuchga ega bo'lib, tushuncha uchun juda qulaydir, shuning uchun ko'pincha ijtimoiy olimlarning asarlarida ijtimoiy o'zgarish uchun asosiy metaforalardan biri sifatida namoyon bo'ladi." Yangilik ko'chadan ham spiral metafora sifatida talqin etiladi. "To'lqinlar" metaforasi ham qo'llanilib, u yuqoriga va pastga qarab o'zgarishlar o'rtasidagi munosabatni aniq aks ettiradi. "Sikl" va "chiziq

"dan uzoqlashish ham" mayatnik " – qutbdan qutbga tomon tebranishlar sekinlashishi va harakat tezlashishi metaforasini beradi.

Bu metaforalarning barchasi, ayniqsa, " to'lqin "va" mayatnik " muvozanat (muvozanat) ni qidirish, undan chiqish yoki unga qaytish bilan bog'liq. V. Pareto elita muomalasi nazariyasida jamiyatning muvozanat, beqarorlik, muvozanatning yo'qolishi va yangi muvozanat davrlarini qanday o'tishini taqdim etdi. Bu ko'chadan har doim yalang'och ko'ziga ko'rinmaydi.: "Har bir narsa kuch yoki haqiqatni to'plashning to'liq tsikli tugaydigan chaqmoq nuqtai nazaridan mavjud. Inversiya yoki subversiya yo'q: tsikl bajarilishi kerak."

Ushbu o'zgarishlar shakllarini yanada o'rganish innovasion tizimlarni shakllantirishda yangi yutuqlarni va'da qiladi. S. A. Kravchenko kichik sabablar omili tomonidan beqarorlashtirilishi mumkin bo'lgan "betartiblik yoqasida" murakkab tizimning holatidan foydalanadi.

Ijtimoiy o'zgarish va ijtimoiy rivojlanish

Yuqorida aytib o'tilganidek, "ijtimoiy o'zgarish" va "ijtimoiy rivojlanish" tushunchalari o'rtasida sezilarli farq mavjud. Muxtasar qilib aytganda, bu farq "ijtimoiy o'zgarish" tushunchasi, uning yo'nalishi qat'iy nazar o'zgarish haqiqatni ushlaydi, deb aslida qaynoq pastga. "Ijtimoiy taraqqiyot" tushunchasi turlicha xarakterga ega. U takomillashtirish, murakkablashtirish yoki qarama-qarshi yo'nalishdagi harakat jarayonlarini ifodalash uchun ishlatiladi. U nafaqat ijtimoiy o'zgarishning haqiqatini qayd etadi, balki bu o'zgarishning ayrim bahosini ham o'z ichiga oladi, uning yo'nalishini tavsiflaydi.

Odatda, ijtimoiy rivojlanish Real jarayon sifatida uchta o'zaro bog'liq xususiyatlar bilan tavsiflanadi: qaytmaslik, yo'nalish va muntazamlik. Qaytarilmaslik miqdor va sifat o'zgarishlarining birikish jarayonlari ma'lum vaqt davomida doimiy bo'lishini bildiradi. Yo'nalish — to'planish amalga oshiriladigan chiziq yoki chiziqlar. Muntazamlik tasodifiy emas, balki zarur to'planish jarayonidir. Ijtimoiy taraqqiyotning muhim xususiyati-rivojlanish sodir bo'ladigan davr.

Ehtimol, bir xil ahamiyatga ega, faqat vaqt o'tishi bilan ijtimoiy rivojlanishning asosiy xususiyatlari ochib beriladi, chunki u ijtimoiy o'zgarishlar zanjiridan iborat. Rivojlanish jarayonining natijasi ijtimoiy ob'ektning yangi sifat (ba'zan miqdoriy) holatidir (masalan, ijtimoiy guruh, ijtimoiy institut, tashkilot va vssgo jamiyati).

Bu rivojlanishning umumiy falsafiy yoki ijtimoiy-falsafiy tushunchasiga ishora qiladi. Rivojlanishni sosiologik tushunish uning mezonlari va ko'rsatkichlarini yanada aniq taqsimlashni talab qiladi. Ijtimoiy taraqqiyotni turli darajada — nazariy sosiologiya va empirik tadqiqotlar, makrososiologiya va mikrosotsiologiya deb qarash mumkin. Har holda, ob'ektning o'ziga xos xususiyatlarini va shuning uchun tegishli usullarni tanlashni hisobga olish kerak. Ilmiy adabiyotlarda bu masala bo'yicha turli nuqtai nazarlarni topishingiz mumkin. Umumiy sotsiologik nazariyani yodda tutsak, ijtimoiy taraqqiyotning quyidagi mezonlarini birinchi navbatda ajratib ko'rsatish mumkindek tuyiladi. Birinchidan, ijtimoiy taraqqiyot ob'ektning tarkibiy murakkablashuvini nazarda tutadi. Odatda, tuzilishi murakkabroq bo'lgan ob'ektlar ham ko'proq ishlab chiqiladi. Ikkinchidan, ijtimoiy rivojlanish-bu ob'ektning ijtimoiy funktsiyalarining soni, murakkabligi yoki hatto o'zgarishi demakdir. Agar zamonaviy jamiyatni diversifikasiyalangan sanoat, davlat va davlat boshqaruvi, ta'lim muassasalari va ilmiy muassasalarning ko'plab tizimlari bilan taqqoslasak, ijtimoiy guruhlar, kasblar, qatlamlar, yig'ilish, ovchilik yoki fermerlik bilan yashaydigan jamiyatlar bilan farq qilsak, bu ikki turdagi jamiyatning murakkabligi va rivojlanishi darajasida katta farq bor. Uchinchidan, ijtimoiy institutlar va tashkilotlar ijtimoiy rivojlanishining muhim mezonlari ular faoliyatining samaradorligi, samaradorligi va raqobat sifatini oshirishdan iborat.

Ijtimoiy rivojlanish xilma-xil ehtiyojlarni (moddiy, aqliy, ma'naviy va boshqalarni) qondirish qobiliyatini oshirishni o'z ichiga oladi.) aholi va shaxslarning turli guruhlari. Shu ma'noda, ular ishlayotgan korxonaning ijtimoiy rivojlanishi juda muhimdir, masalan.

Bu holda biz nafaqat mehnat jarayoni texnologiyasini ishlab chiqish, balki eng avvalo mehnat va dam olish sharoitlarini yaxshilash, moddiy farovonlik darajasini oshirish, xodimlar va ularning oilalarini ijtimoiy himoya qilish va uning madaniy-ma'rifiy darajasini yaxshilash imkoniyatini nazarda tutamiz. Tuman, shahar, viloyat, va butun jamiyatning ijtimoiy taraqqiyoti birdek muhim ahamiyatga ega.

Bunday holda sotsiologiyada "ijtimoiy infratuzilma" tushunchasi qo'llaniladi. Bu-kishilar faoliyatini oqilona tashkil etish, ularning to'laqonli hordiq chiqarishi, madaniy-ma'rifiy rivojlanishi uchun sharoit yaratadigan moddiy va moddiy unsurlarning barqaror majmuidir. Bunga kasbiy xavfsizlik, savdo, sog'liqni saqlash, ta'lim, aloqa va axborot, transport va boshqa tizimlar kiradi. Ijtimoiy infratuzilmani rivojlantirishning o'zi muayyan sohadagi (korxonalar, mintaqalar, umuman jamiyat) Real holatini ilmiy asoslangan standartlar va ko'rsatkichlar bilan taqqoslashni talab qiladigan me'yoriy yondashuvdan foydalanishni nazarda tutishini alohida ta'kidlash zarur. Bu taqqoslash ijtimoiy infratuzilmaning rivojlanish (yoki qoloqlik) darajasini aniqlash imkonini beradi.

Lekin jamiyat ijtimoiy taraqqiyotining yana ham muhim ko'rsatkichi va mezoni insonning o'zi, uning shaxsi rivojlanishidir. Ushbu masala, uning alohida ahamiyati tufayli, ushbu bobning ilovasida maxsus muhokama qilinadi.

Ijtimoiy rivojlanishning chiziqsiz tabiati

Ijtimoiy o'zgarish va ijtimoiy rivojlanishning nochorligi nimani anglatadi? Yuqorida aytib o'tilganidek, uning eng radikal versiyalarida XVIII-XX asrning birinchi yarmida evolyusionizm ijtimoiy o'zgarishlar zanjiri sifatida ijtimoiy evolyusiya bir chiziqli, bir tomonlama xarakterga ega, deb iymon, muqarrar evolyusiya bu tamoyil universal ekanligini, cheksiz taraqqiyot olib keladi, deyarli barcha ijtimoiy hodisalar uchun uzaytiradi, ijtimoiy evolyusiya yo'nalishi odatda oldindan, biladi.

Dunyodagi voqealarning haqiqiy kechishi, ayniqsa, so'nggi o'n yilliklarda ijtimoiy o'zgarish va ijtimoiy taraqqiyotning chiziqli

bo'lmagan ko'rinishi jamiyatdagi kuzatilayotgan jarayonlarga ko'proq mos kelishini ko'rsatdi. Bu nimani anglatadi?

Birinchidan, ijtimoiy o'zgarishlarning sxematik ketma-ketlik zanjiri bir yo'nalishda emas, balki turli yo'nalishda qurilishi mumkin. Boshqa so'zlar bilan aytganda, "o'zgarish nuqtasi" - bifurcation-o'zgarishlar va umumiy rivojlanish butunlay yangi, hatto kutilmagan yo'nalishda borish mumkin, shundan keyin bir burilish nuqtasi hisoblanadi.

Ikkinchidan, ijtimoiy o'zgarishlar va ijtimoiy rivojlanishning chiziqsizligi ko'p variantli voqealar ketma-ketligining ob'ektiv imkoniyati mavjudligini anglatadi. Hayotda o'zgarish va rivojlanish uchun deyarli har doim muqobil variantlar mavjud. Shu munosabat bilan, o'zgarishlar mavzusi tanlov qilish holatida bo'lib, tanlangan variant uchun javobgar bo'ladi.

Uchinchidan, ijtimoiy o'zgarish zanjiri faqat taraqqiyotga, takomilga yoki takomilga yo'naltirilmaydi. Eng kutilmagan joylarda shakllana oladigan" o'zgarish nuqtalari " dan harakat turli yo'nalishlarda, regressiya, pasayish, halokatgacha borishi mumkin.

Nihoyat, ijtimoiy o'zgarishlarning chiziqsiz tabiati shuni anglatadiki, bu o'zgarishlar har doim oldindan va kutilmagan, oldindan va oldindan aytib bo'lmaydigan, kerakli va istalmagan oqibatlarni o'z ichiga olishi kerak. Amaliy hayot shuni ko'rsatadiki, ikkinchi qatordagi o'zgarishlar, afsuski, ancha keng tarqalgan.

Albatta, jamiyatdagi o'zgarishlar va rivojlanishning chiziqsizligiga urg'u berish ijtimoiy evolyusiyaning umumiy g'oyasini ijtimoiy tizimlar — ijtimoiy institutlar, jamoalar, jarayonlar va hokazolarning o'zgaruvchanligi g'oyasi sifatida rad etmaydi. Savol bu evolyusiyaning fanda qanday nazariyalar, modellar, tushunchalar yordamida ifodalash mumkin. Shu munosabat bilan yangi va tez rivojlanayotgan intizom, sinergetika murakkab va yuqori murakkab o'z-o'zini boshqarish tizimlarini rivojlantirishning noxiziqli mexanizmlarini o'rganishda muhim rol o'ynashi mumkin.

Ijtimoiy taraqqiyot bormi? Yuqorida aytib o'tilganidek, XVIII asr — XX asr boshlarida evolyusionistlar. taraqqiyot umumbashariy ekanligini isbotladi va ishlab chiqaruvchi kuchlarning rivojlanishida, fan, texnika va texnikada, jamiyatning siyosiy, ijtimoiy va ma'naviy sohalarida namoyon bo'ldi. Taraqqiyot to'xtovsiz, tarix g'ildiragini orqaga qaytarib bo'lmaydi va progressiv tendentsiya barcha to'siqlardan o'tadi. Demak, "porloq kelajak" haqida abstrakt optimistik xulosalar qilingan va qilinmoqda, garchi, odatda, uning nima ekanligini va qanday aniq yo'l va usullarga erishish mumkinligini hech kim tasavvur qila olmaydi.

Avvalgi qarashlar tizimiga xos munosabat turi-ijtimoiy taraqqiyot masalasini ilmiy bayon etish imkoniyatini inkor etish, ijtimoiy hayotning ayrim shakllari va institutlarining yuqori sifati haqida fan tilida gapirish imkoniyatini boshqalarga nisbatan inkor etish. Asosan pozitivistik falsafa tamoyillariga asoslangan bunday qarashlarning vakillari, odatda, taraqqiyot muammosini ijtimoiy fan doirasidan tashqariga olib chiqadilar. Shu bilan birga, ular muayyan ijtimoiy o'zgarishlarni taraqqiyot ko'rinishlari sifatida tasniflashga urinish bu o'zgarishlarni muayyan qadriyatlar nuqtai nazaridan baholash demakdir. Bu baholash, ular bahslasha, har doim sub'ektiv bo'ladi. Shuning uchun taraqqiyot tushunchasi ham subektiv tushuncha bo'lib, u qat'iy fanga o'rin bermaydi.

"Taraqqiyot" tushunchasining ijtimoiy o'zgarish va ijtimoiy rivojlanishga tatbiq etilishi atrofida o'ta muhim pozitsiyalar va keskin munozaralarning mavjudligi, asosan, bu tushunchaning o'zi haqiqatan ham qiymat hissiga ega, baholovchidir. Ma'lumki, ilmiy sotsiologiyada qiymat hukmlarining ruxsat etilishi masalasi bo'yicha olimlarning fikrlari yana ikkiga bo'linadi. Ularning ba'zilari sotsiologiyada qiymat hukmlaridan foydalanish o'rinli, deb himoya qiladilar. Chap yoki markaz-chap yo'nalishini G'arb sosiologlar muhim qismi (C. R. mills, g. Marsuse, A. Goldner va boshq.) ijtimoiy Fanlar, shu jumladan, sotsiologiyada ham qiymat hukmlari va tushunchalaridan foydalanish uchungina emas, balki mutlaqo zarur deb hisoblang. Bunday hukm va

tushunchalarning chiqarib tashlanishi sotsiologiya va boshqa fanlarni inson mazmunidan va gumanistik yo'nalishdan mahrum etardi. Boshqa mualliflar esa, aksincha, qiymatli hukmlar va baholarning subektiv ekanligini nazarda tutib, bunday hukm va baholardan ilmiy sosiologik tadqiqotlarda foydalanish imkoniyatini qat'iy rad etadilar. Ehtimol, ikkala ekstremal pozitsiyada ham haqiqat bor va ularni ajratish uchun bu pozitsiyalarni sub'ektiv bazalardan ozod qilish kerak.

Avvalo, ijtimoiy taraqqiyot tushunchasi va uning mazmunini iloji boricha qat'iy belgilab olish lozim. Taraqqiyot odatda jamiyatning ijtimoiy strukturasi yaxshilash va inson hayoti sifatini yaxshilash deb tushuniladi. U ijtimoiy taraqqiyotning quyi shakllaridan yuqori shakllariga, kam mukammallikdan mukammallikka tomon yo'nalishini nazarda tutadi.

Umuman, jamiyat taraqqiyoti progressiv ijtimoiy o'zgarishlar chizig'iga ergashadi, deb kelishmaslik qiyin. Mehnat sharoitlarini yaxshilash, inson tomonidan ko'proq erkinlik, siyosiy va ijtimoiy huquqlarni olish (inson huquqlari Umumjahon deklarasiyasida qayd etilgan), zamonaviy jamiyatlar oldida turgan vazifalarning murakkabligi va ularni hal qilish uchun texnik va ijtimoiy imkoniyatlarning oshishi kabi ko'rsatkichlarni qayd etish muhimdir. Nihoyat, zamonaviy insonga o'z hayot tarzi va ijtimoiy institutlarini insonparvarlashtirish va demokratlashtirish imkonini bergan so'nggi uch-to'rt asrdagi ta'lim, fan va texnikaning mislsiz rivojlanishini eslatib o'tishimiz kerak.

Biroq, taraqqiyot bunday optimistik aql eyforiya tushib emas muhim ahamiyatga ega. Gap shundaki, ijtimoiy taraqqiyot haqidagi umumiy nazariy tushunchani sosiologiyaning konkret tiliga tarjima qilish nihoyatda qiyin.

Shuni qo'shimcha qilish kerakki, XX asr oxiri va XXI asr boshlariga qaraganda xalqaro sotsiologik adabiyotlarda ijtimoiy taraqqiyot mavjudligiga ancha ishonch bo'lgan. XX asr boshlarida taraqqiyot muammosi deyarli barcha yirik sotsiologlar tomonidan yaqqol muhokama qilindi. Bu mavzudagi ayrim maqolalar

"sotsiologiyada yangi g'oyalar. O'tirdi. uchinchi. Taraqqiyot nima" (Sankt-Peterburg, 1914). Xususan, ushbu maqolalar: P. A. Sorokin "nazariyalar va taraqqiyotning asosiy muammolarini ko'rib chiqish", E. V. de Roberti "taraqqiyot g'oyasi", M. Vsbsra "evolyusiya va taraqqiyot" va boshqalar. 1960-yillar oxirida. mashhur frantsuz sosiologi va faylasufi R. Aron "taraqqiyot bilan xayrlashish" ramziy sarlavhali kitob nashr etdi, unda u fan va texnika taraqqiyoti tomonidan yaratilgan yuksak ideallarni amalga oshirish mumkin emas degan fikrni oqladi va bu ijtimoiy pessimizmning tarqalishiga olib keladi.

Xalqaro sosiologik Assosiasiyaning taniqli zamonaviy G'arb sosiologi, Prezidenti (XX asrning 90-yillarida) I. Waller-Stein bu borada juda ehtiyotkorlik bilan bayonot beradi: "taraqqiyot imkoniyatini tan olish ma'naviy va intellektual jihatdan ancha xavfsizroq ko'rinadi, ammo bu imkoniyat muqarrar ekanligini anglatmaydi."

Ijtimoiy taraqqiyotning ziddiyatli tabiati. Bunday savollarni ko'rib chiqishda, avvalo, ijtimoiy hayotning ayrim sohalarini, sohalarini ta'kidlash zarurdek tuyuladiki, biz bevosita shuni aytishimiz mumkinki, taraqqiyot tushunchasi bu sohalarga taalluqli emas, garchi ular muhim evolyusiyaga bo'ysunsa ham. Bu sohalarning evolyusiyasidagi bosqichlar hech qanday yo'l bilan progressiv rivojlanish bosqichlarini oddiydan murakkabga, kam mukammallikdan yanada mukammallikka qarab ko'rib chiqish mumkin emas. Bunga eng avvalo san'at sohasi kiradi. San'at ijtimoiy institut sifatida to'xtab qolmaydi, doimiy o'zgarishlarga duch keladi. Biroq taraqqiyot tushunchasi san'atning badiiy-estetik jihatlariga taalluqli emas. Qanday misol uchun, Aeschylus va Leo Tolstoy, Dante va Pushkin, Tchaikovsky va Prokofiev, va shunday solishtirish uchun foydalanish mumkin, biz.San'at asarlarini yaratish, asrab-avaylash va tarqatishning texnik vositalaridagina muayyan taraqqiyot haqida so'z yuritishimiz mumkin. Favvora ruchka, yozuv mashinkasi, shaxsiy kompyuter; oddiy gramofon yozuvi, uzoq vaqt o'ynaladigan yozuv, magnit lenta, SD; qo'lyozma kitob, bosma kitob, mikrofilm va boshqalar. — bu

yo'nalishlarning barchasini ma'lum jihatdan texnologik taraqqiyot liniyalari deb hisoblash mumkin. Lekin ular aniq san'at asarlarining badiiy qiymati yoki estetik ahamiyatiga ta'sir ko'rsatmaydi.

Ijtimoiy o'zgarish omillari

Sotsiologlar o'zgarishlarning sababi (harakatlantiruvchi kuchi) nima (kim) ekanligini so'rashadi. Ammo bunday omillar ko'p bo'lib, ijtimoiy jarayonlarning realistik modellarini qurish ko'pgina o'zaro bog'liq sabablarni, shu jumladan ob'ektiv va sub'ektiv omillarning o'zaro ta'sirini hisobga olishni talab qiladi. Insonlardan mustaqil bo'lgan ob'ektiv omillar – tabiat hodisalari-quyosh aktivligi davrlari, qurg'oqchilikka yoki aksincha, ortiqcha yog'ingarchilikka, global isishga olib keladigan kutilmagan ob-havo o'zgarishlaridir. Chizhevskiy (1897-1966) quyosh aktivligi davrlari bilan keng miqyosli ijtimoiy g'alayonlar o'rtasidagi bog'liqlikni ko'rsatib, biosferaning sifat-kompensator funksiyasi qonunini keltirib chiqardi. V. I. Vernadskiy (1863-1945) bunday qonunning chegaralari yaqinlashayotganini aniq ko'rsatdi; sayyoramiz miqyosida insoniyatning faoliyati umuman geologik o'xshash o'zgarish omiliga aylanadi, lekin juda tez harakat qiladi. Ular esa insoniyat halok bo'lmasligi uchun noasfera tafakkuri va boshqaruvini boshqarishni, rivojlantirishni o'rganishlari kerak. XX asr oxiriga kelib Bogdanov umum ta'lim – tarbiya siyosati omilini o'z ichiga olgan davlat aql-zakovati (sifat inqilobi) rolini mustahkamlash-yangi qonun bilan hamohang talqin etila boshlandi.

Sotsiologiya ijtimoiy o'zgarishlarni yuzaga keltiruvchi asosiy mexanizmlarni, ya'ni o'rganilayotgan jarayonning sababiy modelini ishlab chiqishga yordam berdi. XX asrda S. Mossovisi va R. Budon ijtimoiy o'zgarishlarning "sotsiokognitiv mexanizmi" kontsepsiyasini joriy etishga hissa qo'shgan kognitiv omillarning (fikrlash, e'tiqodlar, kayfiyatlar, jamoaviy tasavvurlar) ahamiyatini aniqladi.

Ob'ektiv va sub'ektiv omillar nisbati haqida gapirganda, sotsiologiyaning ontologik paradigmalarni – klassikadan klassik bo'lmagan (zamonaviy) sosiologiyaga va Postmodern sifatida klassik bo'lmagan sosiologiyaning bunday yo'nalishini belgilashni

unutmasligimiz kerak. Klassik sosiologiya tarixiy shaxslar (monarxlar va ilohiyotchilar) ga tarixning o'z-o'zidan rivojlanishida va ommaning sukutida yuz bergan voqealar uchun mas'uliyat yukini o'tgan Xudoga (Logos) mas'uliyat merosini engi olmadi. Ko'rinib turibdiki, bu borada FR. Comte yangi ijobiy dinni qidirib topdi va uni sosiologiya bilan bog'ladi. Klassik bo'lmagan zamonaviy sosiologiyada insonni ilmiy-texnik bilimlar va ishlab chiqarish va iste'mol tsikllarini ideallashtirishga qaratilgan o'zgarishlar predmeti sifatida qayta baholash yuz berdi. Tarixiy shaxslarning roliga nisbatan qahramonlik determinizmi nazariyasi ham, ijtimoiy determinizm nazariyasi ham qanoatlantira olmaydi. U yerda bir uchinchi-tanlab olgan yo'lning-adaptiv yondashuv (D. Lukach, Frankfurt maktabi-M. Hoskheimer, T. Adorno, G. Marsuse, E. Fromm, Y. Habermas; joriy sotsiologists R. Budon), ko'rsatgan, deb adaptiv tarkibiy qismi ijtimoiy o'zgarishlarni nazarda tutilgan qahramonlar, geniuses, payg'ambarlar, va hokazo. Evolyusion-ko'pchilikning sa'y-harakatlari, texnologiyadan foydalanish, ijtimoiy shart-sharoitlarning ta'siri uyg'unligiga bog'liq. Ushbu nazariya, xususan, R. tomonidan ishlab chiqilgan. Merton ilm-fan va ta'lim uchun amaliy. Daholarning rolini o'rganishda u variyasiya va seleksiya tamoyillarini birlashtirdi. Daholar nominasiyasi "o'zgarish tamoyili" (hol) bilan izohlanar, vaholanki, har bir millatda daholarning muayyan mutanosibliigi mavjud deb taxmin qilinar edi. Daholarning "buyuk" sifatida shakllanishi nafaqat iste'dod, energiya va aql-zakovatga, balki ijtimoiy sharoitlarga ham bog'liq bo'lgan tanlash tamoyili bilan belgilanadi.

Misollar Microsoft va Apple o'z rahbarlari R. Geys va endi marhum st. Dzhob boshchiligidagi o'z ichiga oladi. Bu rahbarlari yangilik va tadbirkorlik dohiylari bor, kim muvaffaqiyatli jamoalari va innovation jarayonini olib, lekin bu shart-sharoitlar bilan osonlashdi Evropada ta'lim qilindi mutaxassislar ko'p, Rossiya, va Hindiston AQShga kelganida. Bu sintez jahon hamjamiyatiga axborotni qayta ishlash, ijtimoiy harakatchanlikni ta'minlash va boshqaruvni takomillashtirishning asosiy sohalarida jiddiy taraqqiyotga erishishiga

yordam berdi. Bizning davrimizda haqli risq hikmati va haqida yozilgan tushuncha tarixiy shaxsdan tobora ko'proq talab qilinadi. Wallerstein: "biz maqsadlarimizni doimiy noaniqlik asosida shakllantirsak va bu noaniqlikni bizning baxtsizlik va vaqtinchalik ko'rlik sifatida emas, balki tasavvur qilish, yaratish, qidirish uchun ulkan imkoniyat deb hisoblasak, dono bo'lardik»

Siyosatda bevosita ishtirok etmagan, lekin bilvosita ta'sir ko'rsatgan tarixiy shaxslar ijtimoiy o'zgarishda muhim rol o'ynagan. Bular mashhur matematiklar, fiziklar, kimyogarlar, texnologiya ixtirochilaridan tortib, iqtisodiy, ijtimoiy va siyosiy nazariya va institutlarni yaratuvchilargacha bo'lgan olimlardir. Buyuk tadqiqotchilar va dizaynerlar davlat siyosatining texnik asosini yaratdilar. Ammo jamoat, siyosiy va jamoat arboblari bu yutuqlarning salohiyatini ijtimoiy va siyosiy voqelikka aylantiradilar, shunda iqtisodiyot va keng aholi foyda ko'radi.

Ijtimoiy o'zgarishlarga ta'sir ko'rsatgan ijtimoiy olimlar orasida Kant, Gegel, K. Marks, V. I. Lenin, M. Veber, J. Keynes, T. Parsons klassikalarini qayd etishimiz mumkin. V. I. Vernadskiy ham ijtimoiy rivojlanishni o'rganishga hissa qo'shdi. XX asrning ikkinchi yarmida olimlar orasida, biz "detente" va "Shuttle diplomatiya" tashqi siyosat loyihalarini ishlab chiqish, G. Kissinger rahnamoligida siyosatshunoslar va sosiologlar bir guruhga ajratish mumkin.

Ijtimoiy o'zgarish sub'ektlariga davlatlar, tashkilotlar va harakatlar kiradi. G. bloomer "zamonaviy jamiyatlarni qayta qurishning asosiy usullaridan biri"; A. Touraine - "tarixiy shaxslar" ishlab chiqaruvchilari; E. Giddens-mavjud muassasadan tashqarida jamoaviy harakatlar orqali umumiy manfaatlar yoki umumiy maqsadlarni amalga oshirishga qaratilgan jamoaviy urinish.

Ammo harakatlarning roli va ularning shakllanish omillari sezilarli darajada o'zgardi. Yigirma birinchi asrda. harakatlar ham tashkiliy xarakterga (rahbar – faollar – uyushma – ommaviy), ham tarmoq xarakteriga (ishtirokchilar – mavzu – qiziqish – koordinator yoki provayder) ega bo'ladi. M. Sastels axborot jamiyatining ijtimoiy

tuzilmasini "tarmoq jamiyati" deb ataydi, u ishlab chiqarish, kuch va tajriba tarmoqlari tomonidan yaratilgan bo'lib, global oqimlarda virtuellik madaniyatini shakllantiradi.

"Ijtimoiy tarmoqlar" - davlat hayotida ishtirok etish shakli; koordinatorlarga ega bo'lishi mumkin bo'lgan markazlashmagan aloqa tizimlariga asoslanadi. Bu ularga tizimlar, shu jumladan davlatlar chegaralarini kengaytirib borish imkonini beradi, chunki "tarmoqlar" da pudratchilar o'rtasidagi aloqa tez va deyarli kosmosga bog'liq emas. An'anaviy tarmoqlar (qarindoshlik, mahalla, konferentsiyalar, klublar) dan farqli o'laroq, global aloqa tarmoqlari muhim anonimlik, harakatchanlik, tekislash maydoni va vaqti, dalgalanma va turli sohalarda mavzuni amalga oshirishga yordam berish qobiliyati bilan ajralib turadi. Shunday qilib, bloggerlar, kompyuter mutaxassislari jamoalari va xakerlar, shu jumladan, anonim siyosatni qo'llab-quvvatlash tarmoqlari ijtimoiy o'zgarishlarning muhim sub'ektlariga aylanishi mumkin. Ijtimoiy tarmoqlarda ishonch, tasdiqlash, jamoatchilikni qadrlash, kam tranzaksiya xarajatlari, muloqotning ochiqligi, shuningdek, ramzlar, afsonalar, e'tiqodlar va identifikatorlarga murojaat qiladigan mobilizasiya qobiliyati muhim ahamiyatga ega.

"Tarmoqlar" ning tebranishi ularga tasodifiy xarakterga ega bo'lgan odamlarning g'ayrioddiy harakatlariga sezgir, disekulibriy holatida bo'lgan harakatchanlikni ko'rsatish va jamiyatlarni beqarorlashtirish imkonini beradi. Harakatning tarmoq tamoyili ommaviy axborot vositalari kabi ijtimoiy o'zgarish sub'ektlari tomonidan qabul qilinadi, virtual tarmoqlar bilan o'zaro aloqada bo'ladi va jamoatchilik fikrini shakllantirish va uni manipulyasiya qilishga tobora jiddiy ta'sir ko'rsatadi. Sub'ektlarning yangi konfiguratsiyalarini (davlatlar bloklari – alohida mamlakatlarning ichki muxolifati; OAV-blogger harakatlari – siyosiy arboblari; anonim xakerlik harakatlari – "oshkor qiluvchi jamoalar" va boshqalarni o'rnatishga ko'maklashuvchi Global tarmoqlar shakllanadi.), ijtimoiy o'zgarishlarning yangi modifikatsiyalarini keltirib chiqaradi. Bugungi kunda global

boshqaruvning ayrim sub'ektlari – nufuzli huquqiy, soya va noqonuniy uyushmalar, TNKlarning mavjudligi tan olinmoqda, ular hukmron davlatlar, xalqaro tashkilotlar bilan birga jahon taraqqiyotiga tobora ko'proq ta'sir ko'rsatmoqda.

An'ana, zamonaviylik va modernizasiya

Urf-odat-o'tmish ("eski") va zamonaviylik o'rtasidagi farqni ko'rsatuvchi tushuncha; o'tmishning hozirgi zamonda uzluksiz mavjudligini, xalqning o'z vaqtida mavjudligining uzluksizligini ta'minlovchi institut (ya'ni, jamoaviy o'zlik). U moddiy, institusional (me'yorlar, standartlar, tashkilotlar), ideal (qadriyatlar, identifikasiyalar, belgilar, ramzlar, e'tiqodlar) shakllarda harakat qiladi va quyidagi funktsiyalarni bajaradi: a) hozirgi kunga yordam beradigan resurslarni to'plash; b) hozirgi va kelajakni legitimasiya qilish manbai, qonuniylik, hokimiyatlarga murojaat qilish; V) birgalikda tarix, tarixiy taqdir, biror millat yoki guruhga mansublik hissini mustahkamlovchi jamoaviy o'zlik ramzlarini saqlab qolish. An'analar ambivalentdir: ular ijobiy va salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin.

Zamonaviylik-muayyan davr va madaniyat holatida kishilarning mavjudligi, uning institutlari voqealar va ramzlarning uzviyligini kengaytirilgan mavjudot sifatida ta'minlashini anglatadi. Zamonaviylikning temporal va fazoviy identifikasiyasi haqida tortishuvlar mavjud. XX asrda ular klassik va klassik bo'lmagan zamonaviylik haqida gapirishadi. Klassik zamonaviylik kapitalizmning rivojlanishi bilan bog'liq; klassik bo'lmagan (zamonaviy, zamonaviy)-klassik xususiyatlar (Evrosentriзм, chegaralar, milliy qadriyatlar) ning loyqalanishi bilan bog'liq.

Keyinchalik ijtimoiy o'zgarishlar oqimi XX asr oxirida zamonaviylikning yangi qayta belgilanishiga olib keldi. Olimlar post-zamonaviy jamiyat haqida gapirish (post-non-klassik, postmodern, kech zamonaviy). Uning belgilari deb atash mumkin, deb:

- 1) globalizasiya – barcha jamiyatlarni umumiy global munosabatlar va jarayonlarga jalb qilish;
- 2) axborot tarqatishning misli ko'rilmagan tezligi va masofalari;

- 3) ustun qishloq xo'jaligi va sanoat ishlab chiqarishidan bilim, ishlab chiqarish va axborot tarqatish iqtisodiyotiga o'tish;
- 4) hayotning barcha sohalarida texnologik yangiliklar;
- 5) transmilliy harakatchanlikni oshirish, shu jumladan migrasiya;
- 6) axloqiy naqsh loyqalik (yaxshi, yomon, foyda) va qarzdorlik "loyqa" barcha mamlakatlarda naqsh;
- 7) turli hududlarda aholining turli qatlamlari o'rtasidagi daromad tafovutining o'sib borishi;
- 8) transmilliy institutlar ta'sirini kengaytirish, inson huquqlarining ustuvorligi va millat-davlatning chekinishi.

XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab avval falsafa, san'at, so'ngra sotsiologiyada postmodernizm g'oyalari – klassik va post-klassik (modernistik) meros qadriyatlaridan o'zini uzoqlashtiruvchi falsafaning bir turi tarqaldi. Postmodernizm butun tarqalgan supermarket, ssientizm va consumerism sifatida jamiyatning media tasviriga reaksiya edi. Lekin reaksiya umidsiz ("individuallashtirish pog'onasi") bo'lib, ijtimoiy fanni manzilgohlardan mahrum etadi.

Post-zamonaviylik globalizasiya bilan chambarchas bog'liq-global jarayon, olamshumul (kosmopolit) naqshlar orqali dunyoni birlashtiruvchi qator fundamental o'zgarishlar. Xalqlar, jamiyatlar va iqtisodiyotlar siyosiy, ijtimoiy, iqtisodiy, madaniy va huquqiy jihatdan o'zaro bog'liq bo'lib bormoqda. Jamiyatlarni izolyasiya qilish (o'z-o'zini izolyasiya qilish) elektron kommunikasiya texnologiyalarini rivojlantirish, transport tezligini oshirish, iqtisodiy hamkorlik va xalqaro migrasiya bilan yanada qiyinlashadi. I. Wallerstein "jahon tizimi" va "jahon iqtisodiyoti" haqida gapiradi. Davlatlar chegaralari yanada "shaffof" bo'lmoqda»; suverenitet torayib bormoqda. Iqtisodiyotda TNKlar, davlatlarning iqtisodiy ittifoqlari hukmron bo'lib, global mehnat taqsimoti yuzaga kelmoqda. Madaniyatda, garchi kamroq bo'lsa-da, bir xillikka moyillik ortib bormoqda. Ommaviy axborot vositalari tez xabar tarqaldi. "Modernizasiya" atamasi avval taraqqiyot va antitansionalizmning sinonimi sifatida ishlatilib, keyinchalik zamonaviylik bilan hamnafas bo'ldi. Birlamchi

modernizasiya (klassik – an'anaviy jamiyatdan sanoatga o'tish) va ikkilamchi (axborot jamiyatiga o'tish) mavjud. Ayrim mamlakatlar (Xitoy, Rossiya, Hindiston) birlamchi modernizasiyani yakunlamay, ikkilamchi jihatdan ilgarilab ketdi. Rossiya o'zining birlamchi modernizasiyasini yakunlashga yaqin (o'lim darajasi hali ham yuqori bo'lsa-da) va ikkilamchi modernizasiyasida (kompyuterlarning tarqalishi tufayli) rivojlangan, ammo umumiy o'zgarishlar sekin yuz bermoqda. 35 ta mamlakat birlamchi modernizasiyaning 100% ni amalga oshirdi, ulardan 29 ta mamlakat albatta ikkilamchi modernizasiyaga kirishdi va 20 ta mamlakat so'ngi yillarda yuqori darajada taraqqiy etdi.

XXI asr boshlarigacha "modernizasiya" ning asosiy sotsiologik ma'nosi etakchi davlatlar (AQSh) tomonidan belgilanadigan jamiyatning namunali davlatiga erishish sifatida qayta ishlab chiqildi. Bu nazariya 1950–yillar oxiri-1960-yillar boshida Amerika qo'shma Shtatlarida paydo bo'ldi, uning asosi 1950-1960 yillar oxirida AQShda eng ko'zga ko'ringan sotsiologlar ishlab chiqildi "catch-up modernizasiya" klassik nazariyasi jamiyat "zamonaviy" an'anaviy jamiyat jadal o'tishni o'z ichiga oladi (zamonaviylik ning). Shu bilan birga modernizasiyaning asosiy vositasi jamiyatning iqtisodiy sohasini o'zgartirish bo'ldi; uning ijtimoiy-madaniy tarkibiy qismi e'tibordan chetda qoldi. Ammo sotsiologiya iqtisodiy va texnologik jarayonlarni ijtimoiy faktorlardan ajratib, modernizasiya tahlilini olib bora olmaydi. Modernizasiyani ilmiy sotsiologik o'rganish tarixiy g'oyalarning barcha xilma-xilligini qo'lga kiritishi, ularni milliy xususiyatlarni hisobga oluvchi tegishli idealnotipik konstruksiyalarda bo'lish kerak.

Uning an'anaviylikka qarshi ifodasida iqtisodiy va siyosiy jihatdan qoloq mamlakatlarga nisbatan qo'llanilgan. Bu tushuncha o'zining chiziqli tabiatida cheklanganligi va imkoniyatlarning "fan" ini hisobga olmaganligi endi aniq. Mustaqillikdan boshlab bir qator mamlakatlarda an'ana taraqqiyotga "tormoz" deb qaraldi. Zamonaviylashtirish kutilgan natijalarga olib kelmagach, an'anaga sig'inish qayti yuz berdi. "Chiziqlar" o'rniga tebranishlar

"mayatnik"oldik. "Globalizasiyani modernizasiyalash" ikkiyoqlama tushuncha: modernizasiyalash tushunchasi kapitalning ichki ekspansiyasini ifodalaydi (o'z jamiyati bo'yicha); globallashuv tushunchasi yangi joylarni rivojlantirish uchun tashqi kengayishdir.

(Asosan iste'mol jamiyat uchun) "catch-up" modernizasiya amalga oshirilgan ko'plab davlatlar jiddiy umidsizlik tajribali bo'lgan. O'tgan davrning ko'pgina ijtimoiy daromadlari yo'qotildi, iste'mol jamiyatining eng yaxshi xususiyatlari sotib olinmadi. An'anaviy institutlarni bartaraf etish ko'pincha ijtimoiy tartibsizlikka, tartibsizlikka, anomiyaga, jinoyatchilikning ko'payishiga va jamiyat resurslarining parazitlarcha qayta taqsimlanishiga olib keldi. G'arb modellarini organik qabul qilish o'rniga zamonaviylikka taqlid bor edi. Modernizasiya "kech"bo'ldi. M ko'ra. K. Kastelning fikriga ko'ra, G'arbdan olingan bir qator tushunchalar eskirib bormoqda (jumladan, liberalizm, demokratiya va inson huquqlari universalizmi). K. Polanyi kapitalning cheksiz kengayishi bozorda psevd-ekvivalent almashinuvni kengaytiradi, bu davlat ustidan kapitalni to'liq nazorat qilishga olib keladi; jamiyat ustidan kapital nazorati modernizasiyalashning asosiy sababiga aylanadi.

Innovasiya va safarbarlik

"Innovasiya" (J. Schumpeter tomonidan kiritilgan atama) ijtimoiy-kognitiv tahlilni talab qiladi. Innovasiya ko'pincha ixtironi tijoratlashtirishning boshlanishi, uni bozorga olib chiqish sifatida tavsiflanadi. Sosiologik ma'noda innovasiya-bu uning sifat jihatdan o'zgarishi uchun tizimga ma'lum yangiliklarni kiritishdir. Bilimlarni ishlab chiqarish, ixtiro qilish, joriy etish, yangiliklarni tarqatish (diffuziya) va eskirgan tadbiquotlarni jarayondan olib chiqishning bosqichma-bosqich jarayonini o'z ichiga olgan o'zgarishlar va innovasiya faoliyatini boshqarish zarur. Boshqa tomondan, bunday faoliyat tashkilot (qayta tashkil etish) tuzilishi va funksiyalarining

ijtimoiy-madaniy o'zgarishi, kollektivlarning qiymat-me'yoriy tizimi hisoblanadi.

Yangiliklarni joriy etish, odatda, tashkilotning qarshiligiga javob beradi, chunki u o'z a'zolarining manfaatlariga ta'sir qiladi. A. G. Zdravomyslov maxsus siyosat va mafkurani, qayta tashkil etish tarafdorlarini kengaytirish, innovasiyalarni institusional konsolidasiya qilishni talab qiladigan rad etish va dekonsolidasiya xavfini keltirib chiqaradigan "innovation mojaro" haqida yozadi. Murosasiz mojarolarni hal qilish tashkilotda bo'linish va qimmatbaho xodimlarning chiqib ketishiga olib kelishi mumkin. Innovasiyalar jamoa xatti-harakati sifatida rahbardan, tashkilot (jamiyat) ning innovation salohiyatini talab qiladi. Smelser "xarizmatik yangilik" tushunchasini kiritib, uning bosqichlarini yoritib berdi:

- 1) iqtisodiyot yutuqlaridan norozilikni oshirish;
- 2) ijtimoiy tanglikning irrasional tarkibiy qismlarining namoyon bo'lishi (adovat, tajovuz, xayoliy umidlar, fantaziya va utopiyalar);
- 3) mavjud qiymat tizimi asosida motivasion resurslarni safarbar qilish orqali masalani hal qilishga urinishlar;
- 4) menejerlarning yangi g'oyalari uchun xayrixohligi xavf-xatarlar uchun mas'uliyatni o'z zimmasiga olishni istamasligi bilan birga;
- 5) tadbirkorlar va menejerlar e'tiborini tortgan yangi g'oya va takliflarni aniqlashtirish va konkretlashtirishga urinishlar;
- 6) innovasiyalarni oqlash umidida xavfni qabul qilganlar tomonidan yangiliklardan mas'uliyatli foydalanish;
- 7) yangilikning turmush tarzi (institusionalizasiya) elementi sifatida shakllanishi, shu bilan ziddiyatni bartaraf etish.

Tashkilot tizim sifatida har doim ko'plab yangiliklarni yoki hatto keng ko'lamli innovasiyalarni qabul qila olmaydi. Innovasiya ko'lami tizimning holati bilan bog'liq. Ko'pincha eng ilg'or texnologiyalarni qarz olish rad etiladi va kam rivojlangan institusional muhit tufayli samara bermaydi. Sotsiologiyada ayrim mamlakatlar va mintaqalar tomonidan amalga oshirilgan "innovation rivojlanish yo'llari" tushunchalari mavjud. G'arbiy Evropada, o'rta asr oxirida, tarixiy,

geografik va ma'naviy omillar muvaffaqiyatli kombinasiyasi bilan, rivojlanish bunday yo'l uchun shart-sharoitlar bor edi (sakkizinchi asrdan boshlab tashqaridan yirik harbiy hujum yo'qligi, barqaror davlat hokimiyati bilan markazsizlashtirish uyg'unligi, savdo rivojlantirish, ishlab chiqarish, kapital jamg'arish, intellektual, texnik va ascetic salohiyati). Avvaliga innovasion rivojlanish etakchisi Niderlandiya bo'lib, u xususiy mulkni tartibga solish, mahsulot tannarxini pasaytirish rejimi tufayli ko'plab bozorlarda g'alaba qozondi. So'ngra uzoq vaqt davomida rahbariyati Angliyaga o'tdi, va XX asrda-AQShga, tadbirkor muhojirlar oqimi tomonidan osonlashtirilgan qaysi, muvaffaqiyatli tashqi siyosat atrof-muhit, va hududida urushlar yo'qligi. Keyinchalik Yaponiya xususiy mulk va davlat tomonidan tartibga solish rejimlarini, an'analarini va zamonaviy korxonalar boshqaruvini birlashtirib, etakchi o'rinni egalladi. Evropa Ittifoqi, Janubiy Koreya, Singapur va Xitoy, Malayziya, va Hindiston hukumat rejalashtirish yordamida innovasion rivojlanish salohiyatini namoyish etdi. Bir qator mamlakatlar tizim elementlarini doimiy ravishda yangilash uchun mo'ljallangan milliy innovasion tizimlarni yaratdilar. Milliy innovasion tizimlarni tashkil etgan davlatlar etakchilik qiladi va avtoritar rejimlarga qaramay, ularni yaratishda davlat alohida rol o'ynaydi. Innovasion faoliyat ijtimoiy-madaniy komponentga ega va aholi mentaliteti bilan bog'liq degan tezis tasdiqlanadi.

Sotsiologiyada rivojlanishning innovasion turiga zid ma'no olgan yana bir "safariylik" atamasi mavjud. Safariylik katta miqdordagi mablag'lar va inson resurslarini innovasion rivojlanishdan chalg'ituvchi hisoblangan o'tkir muammolarni tezda hal etishga qaratishni o'z ichiga oladi. A. G. Fonotovga ko'ra, safariylik yo'li quyidagilar bilan tavsiflanadi: a) yangilanish impulsi-ichki rivojlanish natijasi emas, balki "tashqaridan" qarz olish; b) jamiyat innovasiyalarga moslashmaydi, balki innovasiya xost tizimiga moslashadi – c) chuqur islohotlar-ajralmas xususiyat; d) islohotlar eski aloqalarni yo'q, va bu, o'z navbatida, tizimini tartibsiz; e) mahalliy tarqalgan "tashqi" dan qarz innovasiyalar (butun alohida qismlarida), tizimning qarshilik javob va

"eski" tuzilmalar holatiga tushirmoq; e) kompensator safarbarlik resurslari (tabiiy resurslar, majburiy mehnat, hududiy sotib) roli yuqori. Bu xususiyatlarni hisobga olmaganida, Rossiyada modernizasiya qilish qiyin. Bunday jamiyatdagi o'zgarishlarni tasvirlash uchun "kvadrat g'ildirak" metaforasi ishlatiladi: u "burchak" ga uzoq vaqt ag'dariladi, keyin tezda "samolyot" ga tushadi va yana sanchib oladi. Rossiyada mineral zaxiralari va rivojlangan yoqilg'i-energetika sektori afzalligi ba'zan davlat innovasion siyosati uchun to'sqinlik rol o'ynaydi: yangilik bilan shug'ullanuvchi o'rta biznes etarli qo'llab-quvvatlanmaydi, inersiya olimlar va korxonalar kompaniyalari uchun qo'llab-quvvatlash tarqatish davom etmoqda, va raqobat institutlari ishlab chiqilgan emas edi.

Foydali qazilmalar yaroqsiz holga kelib, innovasiya jarayoni doimiy rivojlanish manbalarini yaratmoqda. Tarixiy sharoitdan kelib chiqib, ayrim davlatlar safarbarlik yo'li bilan rivojlandi. Rossiya va Xitoy o'z resurslarini hududiy yaxlitlikning doimiy muammolarini hal qilish va iqtisodiy jihatdan siyosiy va davlat omillariga hukmronlik qilish orqali tashqi bosqinlardan himoya qilishga qarasa, omon qolishi va rivojlanishi mumkin edi. Safarbarlik innovasiyalarni islohot uchun turtki sifatida butunlay rad etmadi, balki yangi texnologik namunalarni eski hayot tarzi bag'riga o'tkazish va "yuqoridan" islohotlar yordamida jamiyat qarshiligini engish orqali natijalarni ta'minlash, yanada qat'iyroq usullar yordamida amalga oshirilganini anglatdi.

Ammo, katta beqaror tizimlarda safarbarlikni yangilik bilan birlashtirish mumkin, chunki Yaponiya tajribasi ko'rsatib berdi. Bir qator mamlakatlarda davlat qaramog'ida rivojlanishning ikki yo'li uyg'unligi muqarrar edi (Xitoy, Hindiston, Koreya, Singapur, Malayziya, Vetnam). Yigirma birinchi asrning boshida. Rossiya innovasion va mobilizasion rivojlanish yo'llarini birlashtirishi kerak, bu o'z ichiga milliy innovasion tizimni shakllantiradi: ishbilarmonlik muhitining innovasion faolligini oshirish uchun sharoit yaratish; texnologik bilimlarni tarqatish mexanizmlarini ishlab chiqish; fanning rivojlanishi va uning innovasion rivojlanish muammolarini hal etishga

yo'naltirilgan. Davlat, maktablar, universitetlar, korxonalar kompaniyalari, va biznes jamoa ijobiy ijtimoiy o'zgarishlarni ta'minlash uchun o'zaro bir modelni topish kerak bo'ladi.

Ijtimoiy o'zgarishlarni baholash, monitoring va modellashtirish

Ijtimoiy o'zgarishlarni ma'lum chegaralarda boshqarish mumkin, bu esa milliy innovasiya tizimini shakllantirish uchun juda muhimdir. Buning uchun ijtimoiy boshqaruv va nazoratning bir qator ijtimoiy, siyosiy va huquqiy mexanizmlari, jumladan, baholash, ekspertiza, rejalashtirish, dasturlash, monitoring va modellashtirish vositalari qo'llaniladi. Muvofiqlashtirilgan rejalashtirish markaz, viloyatlar, munisipalitetlarning barcha tuzilmalari va boshqaruv darajalari o'rtasida optimal o'zaro aloqalar o'rnatish va ularning rivojlanish nisbatlarini saqlab qolish imkoniyatini beradi. Monitoring rejalashtirish va dasturlash uchun talab qilinadi.

Monitoring(-monitor-ogohlantirish, kuzatish) - o'zgaruvchan ob'ekt parametrlarini tizimli kuzatishga asoslangan o'zgarishlarni baholash, siyosat (boshqaruv) uchun axborot berish mexanizmi. Maqsadli boshqaruv ta'siriga moyil bo'lgan ijtimoiy o'zgarishlarning tarkibiy qismlarini aniqlaydi, salbiy ta'sirlarni kamaytiradi va ijobiy ta'sirlarni oshiradi. Sosiologik monitoring kuzatish, hujjatlarni tahlil qilish, o'zgarishlar haqidagi ommaviy tasavvurlar va ekspert fikrlarini o'rganishni o'z ichiga oladi.

Ijtimoiy o'zgarishlarni kuzatishning ayrim yo'nalishlarini aniqlash mumkin: boshqaruvning o'zi (tor ma'noda) - boshqaruv qarorlarini amalga oshirish; qaror qabul qilish (qonunlar, dasturlar); ijtimoiy sohadagi strategik xavflar; salbiy hodisalarning oldini olish.

Ijtimoiy o'zgarishlarni kuzatishning ayrim yo'nalishlari aniqlanishi mumkin: menejmentning o'zi (tor ma'noda) – boshqaruv qarorlarini amalga oshirish; qaror qabul qilish (qonunlar, dasturlar); ijtimoiy sohadagi strategik xavflar; salbiy hodisalarning oldini olish-oddiy jinoyatchilik, ekstremizm va terrorizmga qarshi kurash,

korruptsiyaga qarshi kurash; tabiiy va insoniy ofatlarning oldini olish; iqtisodiy inqirozlar, kabilar.

Boshqarish Monitoring ustuvor va muammolar haqida signallari ushlaydi, boshqarish holatini tashxis yordam beradi, prognoz modellari qurish, va tizim o'zgartirish kompleks ko'rinishini ta'minlash. Kuzatish o'zgarish parametrlariga boshqaruv tizimlarining vositalari, maqsadlari, ierarxiyasi, ob'ekt sifati, boshqariluvchi (nazorat) tizimning dastlabki holati va uning loyihaviy xususiyatlari va boshqalarni tavsiflovchi ko'rsatkichlar kiradi. Nihoyat, natijalarning rejalashtirilganlardan og'ishini va rejalarning bajarilishini rostdash zarurligini ko'rish imkonini beruvchi algoritm aniqlanadi.

Rossiyada baholash va monitoring mexanizmlarini ishlab chiqishda prezident Farmonlari hukumatga qo'shimcha ko'rsatkichlarni ishlab chiqish bo'yicha ko'rsatmalar bilan 32 ko'rsatkichlari tizimini tasdiqlaganidan keyin ma'lum bir o'zgarish sodir bo'ldi ko'rsatkichlar (ularning 150 tasi shahar darajasida) o'zgardi. "Elektron hukumat" tushunchasi hisobotlarni Internet saytlarida joylashtirishni nazarda tutadi va fuqarolar va NNTlar Federal darajadan shahar darajasiga va mamlakatni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish rejalarini amalga oshirishga qaratilgan ko'rsatkichlar tizimini ko'rishadi. Turli sohalarni kuzatish turli miqdoriy va sifat ko'rsatkichlaridan foydalanadi. Qashshoqlikni kamaytirish sohasida minimal ijtimoiy standartlar, ishsizlik darajasi ko'rsatkichlari, aholi qamrovining kengligi, marjinal qashshoqlik, ijtimoiy differensiasiya (desil koeffisienti, gini indeksi, Lorenz egri chizig'i va boshqalar) asosida kambag'allik indekslari.), uy-joy narxi va daromad darajasini nisbati ishlab chiqilgan. Demografik siyosat sohasida muhim ahamiyatga ega: aholining umumiy o'sishi va shahar aholisining o'sish koeffisienti, sof migrasiya (migrasiya qoldig'i) koeffisienti, umumiy unumdorlik darajasi, o'lim darajasi, aholi zichligi, hududning migrasiya sig'imi.

Ekologiya sohasida-aholi jon boshiga maishiy suv iste'moli ko'rsatkichlari, er osti suv zaxiralari, oqava suv tozalash, gidrologik tarmoqlar zichligi, qishloq xo'jaligi pestisidlar foydalanish, o'g'itlar

foydalanish, jon boshiga haydaladigan er maydoni, qishloq xo'jaligi ta'lim holati, o'rmonlarning intensivligi, MPS va atmosferada ifloslantiruvchi Real konsentrasiyasi, ma'lum bir turar-joy, yashovchilarning qattiq chiqindi ulushi, xavfli kimyoviy chiqindilar, shu jumladan, shakllantirildi.

Barcha ko'rsatkichlar har tomonlama ko'rsatkichlar tizimiga moslashgan. Murakkab mezon uchun bir necha ko'rsatkichlardan indeks quriladi (bir necha indeksdan murakkab indeks quriladi). Demak, BMTTD indeksi (inson taraqqiyoti – HDI) 170 dan ortiq mamlakatni qamrab olib, uchta asosiy indeks yordamida maxsus formulalar yordamida hisoblangan: 1) daromad, 2) savodxonlik; 3) tug'ilishda umr ko'rish. Bundan tashqari, 2010 yilda birinchi marta yana uchta korreksion indeks kiritildi: tengsizlik, gender tengsizligi va ko'p o'lchovli qashshoqlik.

Tarozilar solishtirish va ularning yutuqlari bilan mavzularni Rank yordam va ko'p jihatdan ijtimoiy o'zgarish sub'ektlarini tasnifi uchun ishlatiladi, agar indeks reyting rolini o'ynashi mumkin. T. Vanhanen demokratlashtirish (Xelsinki universiteti), Bertelsmann Foundation transformation (Germaniya), jahon raqobatbardoshligi (jahon iqtisodiy forumi), korrupsiya hissi (Transparency International) va boshqalar. Siyosiy tizimlarni tasniflashda ko'p o'lchovli va murakkab indekslar tizimi ishlab chiqilgan: davlatchilik, tashqi va ichki tahdidlar, xalqaro ta'sir salohiyati, demokratiyaning institusional asoslari va BMTTD indeksi. Xitoy Xalq Respublikasi Fanlar Akademiyasi (modernizasiyalash tadqiqotlari markazi) 131 ta mamlakat uchun 30 ta ko'rsatkich va integral indekslardan foydalangan holda hisobotlar reyting indekslarini e'lon qiladi. 2005-2010 yillarda MGIMO olimlari jamoasi 192 ta zamonaviy davlatlarning siyosiy tizimlari va rejimlarini har tomonlama qiyosiy tadqiq qilib, qiyosiy tahlilning ko'p o'lchovli modellarini yaratdilar.

Indekslar va reytinglar modellashtirish bilan birlashtirilgan. Modellashtirish-voqelikni model-nazariy va metodologik vosita yordamida o'rganishdir. Tugallangan model simulyasiya jarayonini

boshqarish, prognozlash vazifalarini bajarish va ijtimoiy mexanizmlarni qurish va disk raskadrovka qilishga qaratilgan kontseptual vositadir. Tadqiqotchi kognitiv model (mexanizm tasviri), keyin mazmunli va kontseptual model, keyin formal (kvantlangan) model – matematik, kompyuter asosida tuziladi.

Bu vositalarni egallash sotsiologlarga nafaqat ijtimoiy jarayonlarni o'rganish, balki rejalashtirish (dastur), ijtimoiy va global rivojlanish tendensiyalarini baholashga yordam beradi. Shunday qilib, innovasiya jarayonlarini oshirish sharoitida yuqorida qayd etilgan vositalarning qiymati ortadi, chunki ular nafaqat innovasion institutlarni yaratishga, balki siyosat qarorlarini muvofiqlashtirishga va ularning ijtimoiy jarayonlar va institutlarga ta'sirini kutishga yordam beradi.

Nazorat savollari

1. Sotsial stratifikatsiya deganda nima tushuniladi?
2. Sotsial stratifikatsiya necha me'zonli?
3. M.Veber ijtimoiy stratifikatsiyaning mazmunini qanday o'lchovlar bilan tahlil qilgan:
4. Sotsial struktura deganda sotsiologiyada nima tushuniladi?
5. Sotsial stratifikatsiyaning qanday shakllarini bilasiz?
6. Ochiq va yopiq tizimga xos bo'lgan xususiyatlarni ko'rsating.
7. Hozirgi jamiyatlarda sinflarning qanday turlarini bilasiz?
8. P.Sorokinning sotsial stratifikatsiya to'g'risidagi qarashlarini aytib bering.
9. An'anaviy jamiyatlarga xos bo'lgan sotsial stratifikatsiyani izohlab bering

ADABIYOTLAR:

1. Aliqoriev N.S. Sotsiologiya va ta'lim taraqqiyoti. Ilmiy uslubiy yutuqlar va ilg'or tajribalar. - T., 1997.

2. Aliqoriev N.S. va boshqalar. Umumiy sotsiologiya. - T.: ToshDU, 1999.
 3. Aliqoriev N.S., Ubaydullaeva R. va boshqalar. Umumiy sotsiologiya. - Bishkek, 1999.
 4. Sotsiologiya tarixi. - T.: ToshDU, 1999.
 5. Sotsiologiya. Ma'ruzalar matni. (Karimova V. tahriri ostida). - T., 2000.
 6. Sotsiologiya asoslari. Ma'ruzalar matni. - T., 2000.
- Internet saytlari
1. [http: www.socioline.ru](http://www.socioline.ru)
 2. [http: www.socio.rin.ru](http://www.socio.rin.ru)
 3. <https://hozir.org/>

1. Quyidagi fikrlar qaysi mutafakkirga tegishli: «Sotsiologiya insonning ijtimoiy xulqi mohiyati va ahamiyatini tushunishi, jamiyat rivojiga sabab bo'lgan qonunlar echimini ko'rsatib berishi kerak»?

- a) M. Veber;
- b) O. Kont;
- v) G. Zimmel
- g) G. Spenser.

2. Avtoritar jamiyatga xos xususiyat...

- a) Bir partiyalik
- b) Shaxsning siyosiy erkinliklarini cheklash
- v) Davlat mafkurasining hukmronligi
- g) Jamiyatni demokratik printsiptda asosida boshqarish

3. Zamonaviy jamiyat hayotida begonalashuvning qanday turlarini ajratib ko'rsatish mumkin?

- a) Siyosiy
- b) Iqtisodiy
- v) Ijtimoiy
- g) Barcha javoblar to'g'ri

4. Sotsiologiya qaysi so'zdan olingan?

- a) yunoncha
- b) inglizcha
- v) fransuzcha
- g) lotincha

5. «Sotsial stratifikatsiya» atamasi qaysi fandan o'zlashtirilgan?

- a) falsafa
- b) biologiya
- v) geologiya
- g) politologiya

6. Oila sotsiologiyasi....

- a) Oila jamiyatning asosiy bo'g'inidir
- b) Oila – bu nikoh munosabatlaridir
- v) Oila iqtisodiy munosabatlar yig'indisidir
- g) Oila ijtimoiy munosabatlardan tashkil topadi

7. Sotsiologiyada shaxs deganda kim nazarda tutiladi?

- a) Dunyoga kelgan har qanday inson
- b) Jamiyatda yashaydigan va uning me'yorlariga amal qiladigan har qanday kishi
- v) Taniqli arbob
- g) Ahamiyatli kishi

8. Dyurkgeym deviant xulqatvor nazariyasining asosiy tushunchasi...

- a) anomiya
- b) degumanizasiya
- v) destabilizasiya
- g)ekspluatasiya

9. G'arbda etnosotsiolog sifatida nom qozongan Sharq mutafakkiri:

- a) Abu Ali Ibn Sino
- b) Abu Nasr Forobiy
- v) Al Moturudiy
- g) Abu Rayxon Beruniy

10. "Ko'zgdagi Men" nazariyasining asoschisini aniqlang:

- a) E.Dyurkgeym
- b) P.Sorokin
- v) Ch.Kuli
- g) U.Tomas

11. Deviant harakat deganda nima nazarda tutiladi?

- a) dohiylik
- b) jinoyatchilik
- v) dindorlik
- g) intelegentlik

12. Sotsial stratifikatsiya deganda nima tushuniladi?

- a) jamiyatda sotsial tengsizlikni ifodalash
- b) jamiyatdagi millatlararo munosabatlar
- v) sotsiomadaniy xususiyatlar
- g) sotsial iqtisodiy rivojlanish jarayonlari

13. Quyidagilardan qaysi biri eng ommaviy emperik metod bo'lib hisoblanadi?

- a) so'rov metodi
- b) suhbat metodi
- v) eksperiment metodi
- g) kuzatish metodi

14. Sotsiologik tadqiqot necha bosqichdan iborat?

- a) 2 bosqich
- b) 3 bosqich
- v) 4 bosqich
- g) 5 bosqich

15. Sotsiologik tadqiqot dasturi nimadan boshlanadi?

- a) Muammo qo'yish, ob'ekt va predmetni aniqlab olishdan
- b) Tanlash tizimini asoslashdan
- v) Gipotezani ilgari surishdan
- g) Maqsad va vazifalarni aniqlashdan

16. Jamiyatda shaxs va sotsial guruhlarning sotsial me'yorlarga amal qilishini nazorat qiluvchi tizim – bu:

- a) sotsial birlik
- b) sotsial institut
- v) sotsial birlashma
- g) sotsial tashkilot

17. Sotsial xattiharakat nazariyasi asoschisi...

- a) R. Merton
- b) G. Spenser
- v) G. Zimmel
- g) M. Veber

18. Kasta bu...?

- a) Qadimgi Xitoyda mavjud sinf.
- b) Qadimgi Hindistondagi ijtimoiy tizim.
- v) Markaziy Osiyodagi ijtimoiy sinflar.
- g) Qadimgi Rim aholisi.

19. Amerikalik sotsiolog Bell tomonidan kiritilgan hozirgi kun jamiyati ko'rinishini aniqlang?

- a) farovonlik jamiyati
- b) industrial jamiyat
- v) postindustrial jamiyat
- g) mo'l – ko'lchilik jamiyati

20. Quyidagi sotsial hodisalardan qaysi birini deviant xulq–atvorga kiritish mumkin?

- a) Tug'ilish, o'lim.
- b) Ichkilikbozlik, narkomaniya.
- v) Migrasiya, kadrlar qo'nimsizligi.
- g) Ishsizlik

21. «Deviant» so'zining ma'nosini toping?

- a) ijtimoiy normalarni xurmat qilish
- b) ijtimoiy normalarga bo'ysunish
- v) tartib qoidalarni yaratish
- g) ijtimoiy me'yorlardan chetga chiqish

22. «Sotsial mobillik» tushunchasi nimani ifodalaydi?

- a) xulq–atvor normalarining qaysidir bir vaziyatdagi ma'lum bir to'plami
- b) individ (sotsial guruh) tomonidan o'zining sotsial mavqeini o'zgartirishi.
- v) sotsial tizim barqarorligining buzilishi.
- g) sotsial tizimda individ va guruh munosabatlarining o'zgarishi

23. «Sotsial mobillik» termini sotsiologiyaga nechanchi yilda kiritilgan?

- a) 1928 yilda
- b) 1927 yilda
- v) 1839 yilda
- g) 1837 yilda

24. «Sotsial mobillik» terminini sotsiologiyaga kim kiritgan?

a) P. Sorokin

b) M. Veber

v) R. Merton

g) T. Parsons